

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

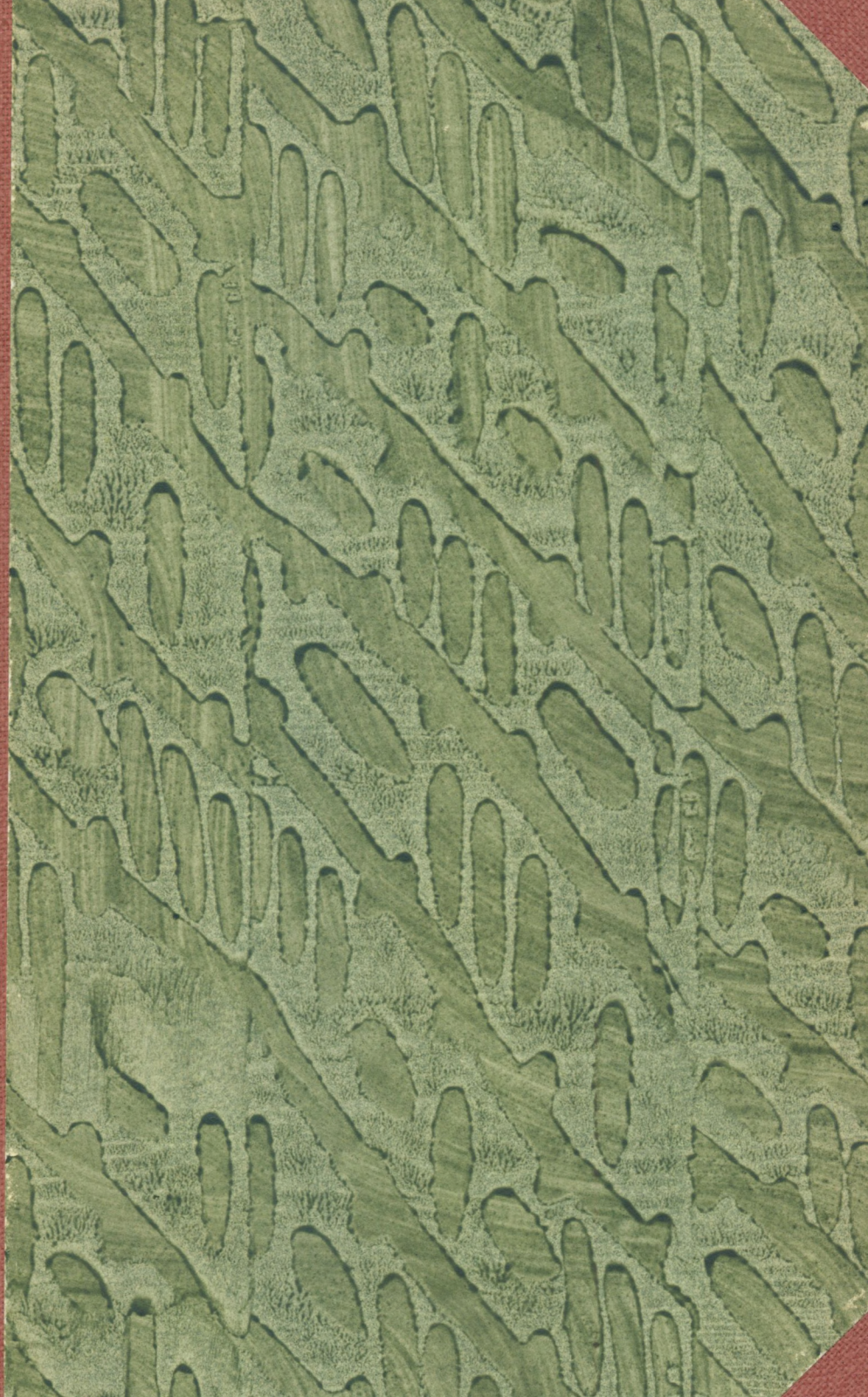
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

P. CHR. v. STEMANN

En dansk Embedsmands
Odyssé

I

GYLDENDAL

1961

„En dansk Embedsmands Odysseé I-II“ er sat med
Linotype Baskerville og trykt i Gyldendals Forlags-
trykkeri, København, © 1961 by Gyldendalske
Boghandel, Nordisk Forlag A/S, Copenhagen.

Printed in Denmark.

BIND I

Tiden indtil Marts 1945

Indhold

1. Barndom, skole og studietid	13
2. Juridisk kandidat, statsbanerne og indenrigsministeriet	26
3. Sønderjylland	37
4. Indenrigsministeriet og socialministeriet . .	78
5. Overtagelse af amtmandseembedet på Bornholm	82
6. Særlige opgaver som amtmand på Bornholm	95
7. Fra krigens udbrud til 9. april 1940	102
8. Den 9. april 1940 og påfølgende dage . . .	109
9. Tyske befæstningsanlæg på Bornholm . . .	118
10. Indenrigsministeriets cirkulære af 29. august 1940 m. v.	125
11. Den hårde vinter 1940/41 og andre problemer	128
12. De tyske stationer for afprøvning af undervandsbåde. Standsning af arbejde ved Dueodde	135
13. Det tyske angreb på Rusland	141
14. Tiden efter begyndelsen af krigen med Rusland	145
15. Tiden lige før og efter 29. august 1943 . . .	165
16. Fregattenkapitän Moraht	203
17. Begyndelsen af året 1945	236
18. Anholdelse af politiet på Bornholm den 27. januar 1945 og tiden derefter	247

Forord

Med alderen har jeg af lekture mere og mere foretrukket erindringer. At udgive mine egne, havde jeg dog aldrig tænkt på. Men mine erindringer fra krigens og besættelsens år på Bornholm havde jeg udarbejdet udførligt og henlagt, som senere i nærværende anført, under klausul i rigsarkivet til brug ved historiske studier.

Da jeg imidlertid fik indtrængende henstillinger om at udgive mine erindringer fra genforeningen i Sønderjylland og fra besættelsesårene på Bornholm, mente jeg efter meget nøje overvejelse af historiske grunde at burde gøre dette, således at den del, der ikke egnede sig til offentliggørelse, blev skåret fra. Begivenhederne ligger jo ikke så langt tilbage, at alt uden videre kan offentliggøres endnu. Også andre grunde for undladelse af fuld offentliggørelse nu må anerkendes, og hertil kommer, at da alene min i rigsarkivet liggende redegørelse fra besættelsesårene på Bornholm udgør 850 maskinskrevne sider, måtte af denne grund også en frasortering ske. En historieforsker må derfor henvises til at supplere oplysningerne i nærværende bog med det i rigsarkivet henliggende materiale.

Jeg har ment, at udgivelsen ikke burde finde sted, sålænge jeg var i statstjenesten.

Men skulle beretningerne om genforeningen og besættelsesårene på Bornholm udgives, forekom det mig naturligt at knytte dem sammen i en erindringsbog for hele tiden til min afgang. Det blev til denne bog.

Jeg har ment, at det ikke skulle være en „roman“, men at skildringen især angående begivenhederne ved grænsedragningen i Sønderjylland i 1920 og under krigs- og besættelsestiden på Bornholm skulle være historisk-dokumentarisk. Derfor har jeg, som man vil se, taget mine originale indberetninger eller mine umiddelbart efter begivenhederne nedskrevne redegørelser (bl. a. til rigsarkivet) i videst muligt omfang ordret med. Ellers kunne det blive udlagt, som noget der var

lavet bagefter, hvor hukommelsen kunne have svigtet. Disse dele er, som man vil se, sat indenfor anførselstegn. Sproget her er ikke så let og enkelt, som det ellers kunne ønskes og vil på mange læsere måske virke lidt bredt. Men dette er altså min motivering herfor og for at undlade omskrivninger og afkortelser. Det historisk-dokumentariske har for mig været det afgørende, og i dette standpunkt har mange af mine gode venner og rådgivere givet mig ret.

Selv når der var skåret kraftigt ned i stoffet, forekom det mig, at bogen ville blive for stor, og jeg har derfor valgt at dele den i to bind. Det første bind omfatter tiden indtil min udnævnelse til amtmand på Bornholm fra 1. januar 1934 samt årene her til marts 1945, altså også tiden i Sønderjylland. Det andet bind beretter om tiden på Bornholm efter marts 1945, herunder resten af besættelsestiden, tyskernes kapitulation og russernes ophold her. Dertil er føjet en lille omtale af mine erfaringer gennem 46 år i den rent praktiske administration i Danmark.

At ordet „jeg“ forekommer ofte, beder jeg undskylde, men det kan næppe undgås i personlige erindringer. Hertil kommer, at det faktisk var til mig, man henvendte sig, og at det var mig selv, der måtte handle.

Men jeg har haft mange fremragende arbejdskammerater blandt medlemmerne af amtsrådene i Tønder og på Bornholm i mit ialt ca. 35årige virke i disse, og jeg kan udtale min dybeste beundring for det store arbejde, som de danske kommunalbestyrelsesmedlemmer på alle områder yder. Jeg tænker også på alle mine medarbejdere både i ministerierne og på amterne, der så trofast har bistået mig på alle de mange områder med råd og dåd og ofte med arbejdstid langt over den „normale“.

Jeg beder enhver ved læsning af disse træk af mine oplevelser som dansk embedsmand stadig holde sig samarbejdets og medarbejderskabets afgørende betydning for øje. Ud fra dette kommer først helhedsbilledet rigtigt frem.

Netop derfor skal der straks her i forordet lyde den mest dybtfølte tak fra mig til de mange, der har samarbejdet med mig og hjulpet mig gennem alle disse år, og til dem, der har bistået mig med nærværende udgivelse og kritiske gennemgang af stoffet. Det er for begge parters vedkommende så mange, at jeg ikke kan nævne dem alle. På forskellige steder i beretningen vil man finde navne på arbejdskammerater,

og jeg håber, at ikke for mange siger: „hvorfors er den med navn og ikke jeg“.

Jeg håber, at jeg ikke fornærmer nogen af de øvrige, der har hjulpet mig ved udarbejdelsen af disse erindringer, men en af dem må jeg nævne og takke ganske særligt. Det er fhv. ambassadør, lensgreve Reventlow. Hans store arbejde med den så grundige gennemgang af manuskriptet, hans grundfæstede, erfarne men så elskværdige kritik og hans rettelser, som den elsker og kender af det danske sprog, han er, kan jeg ikke takke nok for. Men selvfølgelig er de synspunkter, der er fremsat i disse mine erindringer, udelukkende mine og ansvaret for dem alene mit.

Iøvrigt skal jeg med hensyn til personregistret for begge bind bemærke, at her findes også anført personer, hvis titel, fornævne og fulde levnedsløb jeg ikke kender, og hvorom jeg ikke uden uforholdsmæssigt stort besvær har kunnet fremskaffe oplysning.

Og så vil jeg bede læserne af denne bog mindes den store engelske udenrigspolitiker, Lord Vansittart's ord i forordet til hans erindringer „The mist Procession“:

„Jeg skriver ikke denne bog for at vinde berømmelse, men fordi jeg nødig vil gå i seng for evigheden med alt, hvad jeg har prøvet at lære, og endnu mere, fordi jeg håber, at det hele eller dele af det må være nyttigt for nogen, hvor uklart det end er: jeg skriver for alle, der har begået samme fejltagelser – for alle, der har tilbragt deres liv med at blive, hvad de ikke havde tænkt sig at blive.

Kan man ikke le ad sig selv, får man måske meget lidt at le ad“.

Det er jo også så rigtigt blevet sagt, at den, der skriver om svundne dage, bør have som mål: at vise fortiden, men at tænke på nutiden og fremtiden.

Ud fra disse forudsætninger og synspunkter beder jeg læserne se på udgivelsen og indholdet af denne bog.

P. Chr. v. Stemann

I

Barndom, skole og studietid

Jeg er født den 20. juli 1891 i Randers.

Min fader Carl Gustav Wilhelm Heinrich v. Stemann var kgl. Borgmester der fra 1885, til han i 1899 blev stiftamtmand i Ribe. Han var født 15. september 1845 i Ærøskøbing, hvor hans fader, dr. jur. Christian Ludvig Ernst v. Stemann, født 14. marts 1802 i Husum, da var landfoged. Ærø hørte jo indtil 1864 til Slesvig. 1850 blev min bedstefader fungerende departementschef i slesvigske ministerium med udnævnelse som sådan året efter. 1852 blev han præsident for appellationsretten for Slesvig med bopæl i Flensborg. Han tog sin afsked ved krigens afslutning i 1864 og bosatte sig i København, hvor han døde som gehejmekonferensråd 1878. I 1864 blev han kongevalgt landstingsmand; han var en anerkendt rets- og adelshistoriker, (forfatter til den første danske retshistorie).

Han var gift med Friedericke Marie Caroline v. Wardenburg, født 1804, død 1891. Hun var opdraget i Holsten og talte tysk. Men hendes sindelag og hjerte var så dansk, som det kunne være. Min fader har i „Gads danske magasin“ udgivet hendes breve til brødrene, hvori hun stærkt forfægter det danske standpunkts rigtighed. Mine forældre og vi tre søskende holdt indtil nazismens værste tid før 2. verdenskrig forbindelse med familien sydpå, f. eks. godsejer Paul v. Schiller, Buckhagen ved Kappeln, slægtninge i Hamborg, samt i Flensborg sagfører, justitsråd August Stemann, der vist førte mange sager for danske sønderjyder. Politik var bandlyst i vort familiesamvær, og vi havde mange gode og glade stunder sammen med vore tyske slægtninge, hvad enten det skete hos dem eller hos mine forældre (mest i Ribe). Dette medførte for os børn også, at vi fra små af vænnedes til at tale tysk og derved til ikke at genere os for at tale fremmede sprog, så godt vi nu evnede det, i andre danskes nærværelse, en skavank jo mange desværre lider under.

Min fader gik i skole i Flensborg, og der havde han mange erindringer

ger fra, f. eks. den danske hærs tilbagetog fra Dannevirke i 1864 og tyskernes derpå følgende indrykning i byen, der skete ved ulanpatruljer tidligt om morgenen. Han fortalte om, hvorledes min bedstefader havde måttet foreholde medlemmer af appellationsretten den embedsed, de havde aflagt til den danske konge, og om Frederik den VII's og grevinde Danners besøg hos mine bedsteforældre undervejs til og fra Lyksborg. De overnattede da ofte hos mine bedsteforældre. Herom kan henvises til højesteretsjustitiarius, dr. jur. Niels Lassens udgivne erindringer. Han var min faders skolekammerat fra Flensborg og studenterkammerat (efter 1864) fra Metropolitanskolen. Min fader og han holdt trofast sammen gennem årene, og han var „titulær“ onkel for os tre børn og inviterede os stadig til sig, da vi kom til København.

Vi var tre søskende: min broder Johan Daniel, f. 1887, endte som generalmajor, min søster Ingeborg, f. 1889, cand mag. i latin, græsk og fransk, lektor m. v., meget sproginteresseret, og jeg, født 1891. Min broder blev i 1911 gift med en datter (Ellen) af grosserer Louis Hammerich i Århus. Denne var søn af konferensråd Hammerich, der før 1864 var politimester i Flensborg. Engang ved Frederik den VII's og grevinde Danners ophold hos mine bedsteforældre i Flensborg var der – som det ofte skete – middag om aftenen i borgerforeningen, hvori også kongen og grevinden deltog. Ved bordet hilser en af de deltagende damer med sit glas på politimester Hammerich og ønsker ham tillykke med fødselsdagen. Da kongen hører det, siger han, at da det er Hammerichs fødselsdag, skal han også have en gave fra kongen. Han tager da det ridderkors, som han selv bar på brystet, af og overrækker Hammerich det. Bagefter fik Hammerich så sendende det sædvanlige ridderkors fra ordenskapitlet. Det viste sig at være noget mindre end det, kongen selv bar og havde givet ham, og som ikke skulle tilbagesendes ordenskapitlet ved Hammerichs død. Det var jo en personlig gave fra kongen. Men kongens brede bryst krævede altså større ordener end de sædvanlige.

I skolen i Flensborg havde de i min faders tid nogle fag på dansk, andre på tysk. På legepladsen talte de dansk eller plattysk og hjemme tysk. Min fader talte altid tysk med sine søskende, når de var alene, og de skrev til hinanden på tysk og med gotiske bogstaver. Dette vedblev de med. Min fader og søskende talte dansk med accent, og det var slet ikke så let for min fader at gå over til på kontoret og til andre (f. eks. os børn) at skrive latinske bogstaver.

Ved fredsslutningen i 1864 gik min bedstefader, som anført foran, på pension og flyttede til København. Min faders ældre broder Julius, der døde som kontorchef i kultusministeriet, boede til sin død, med sin ugifte elskelige søster Louise, i den lejlighed, Vesterbrogade 116, hvori mine forældre i 1864 flyttede ind. Han skulle have været student i Flensborg det år. Han havde den store fordel derved at undgå studentereksamen, idet hele klassen blev udnævnt til studenter ved kgl. resolution. (Dette mindedes jeg i 1945 ved bombardementet af Rønne og indstillede til undervisningsministeriet på grund af de særlige forhold at gøre tilsvarende her, hvilket også skete). Min fader og Niels Lassen og andre, der skulle i øverste klasse i 1864, måtte så ind i Metropolitanskolen det sidste år til studentereksamen. Min fader sagde altid, at dette år var noget af det forfærdeligste i hans liv. Alt var helt anderledes, og her var alle fagene på dansk, så de måtte lære det hele om.

Da min fader startede som „volontør“ i indenrigsministeriet i 1872, var det uden gage, hvilket jo også ligger i navnet. Besøgende kom meget sjældent op i ministeriet, så personalet sparede på deres garderobe ved at slide det gamle tøj op der (f. eks. „livkjoler“). Der var flere af dem, der var medlemmer af Københavns borgervæbning, og når de skulle til eller fra øvelse, havde de uniformen på i ministeriet. Da der tilfældigvis en sådan dag kom en mand op til dem i indenrigsministeriet for at tale om en sag, og så dem gå rundt i uniform, forsvandt han omgående ud ad døren med undskyldning for, at han åbenbart var gået forkert og kommet i forsvarsministeriet.

Min fader blev i 1886 gift med Helga Ingeborg Amalie Meldahl, født 1861. Min moder var datter af arkitekt, kammerherre Ferdinand Meldahl og hustru Amalie, f. Ræder. Hendes moder var gift med oberst Ræder og var født Baur fra Blankenese ved Altona, der jo til 1864 hørte under den danske krone. Herved fik vi ikke alene yderligere forbindelse sydpå, men gennem Ræderne også til Norge. Min oldemoder, oberstinde Ræder – „Gamlemu“, som hun kaldtes – var altså enke efter den kendte oberst Ræder, og hendes søster gift med dennes broder, general Ræder. Fra min oldemoder, som jeg husker tydeligt kørende rundt i rullestol, også i Dyrehaven, stammer mange udtalelser – mest på tysk – som blev klassiske i familien, og mange morsomme historier. Hun var en meget begavet dame med lune, men samtidig med et skarpt blik og vist også en skarp tunge.

Hendes datter, min moders moder, kammerherreinde Amalie Meldahl – kaldet „Mater“ – var et elskeligt og højt kultiveret menneske med meget lune. Hun var sprogkyndig, oversatte bøger og var en strålende værtinde og husmoder. Hun kunne også være skarp, men var en dejlig bedstemoder.

Hendes mand kammerherre Ferdinand Meldahl – „Pater“, som han kaldtes i familien – var arkitekt og direktør for kunstakademiet. Han kunne være streng, også i familiens kreds. Blandt hans værker mindes man vel bedst „Marmorkirken“, som han ikke fik honorar for at bygge; han gav endog af sin egen lomme noget af den ydre udsmykning. Han kom meget ved hoffet. Han byggede også en del i udlandet, herunder i Tyskland og var således også i forbindelse med kejser Wilhelm II. Min moder har skildret ham i bogen om ham og hans venner. En stor omgangskreds havde de, f. eks. Krieger, fru Heiberg, H. C. Andersen, Tietgen, Fenger og hele den kreds.

Om vinteren boede de på Charlottenborg i den store lejlighed i stuen til venstre inde i porten med hjørne ud mod „Bethelskibet“ i Nyhavn. Her var mine forældre med os tre børn på besøg i julen. Vi boede i Hovedvagtsgade i Uttenreiters pensionat i hjørneejendommen til Kongens Nytorv, under uret. På banegården blev vi hentet af nogle af min moders søskende. Turen i droske derfra gennem byen om aftenen var første oplevelse for os med alle de oplyste butiksvinduer, menneskemængden og juleudstillingerne. Første dag tog en af min moders søstre os med ud i byen for at se på juleudstillingerne. Turen endte i et konditori i Hovedvagtsgade. Alle måltider indtoges hos mine bedste forældre på Charlottenborg, hvor vi tre børn fra provinsen kunne sidde i lange tider på forhøjningen i hjørnevinduet mod Nyhavn og Bredgade og se på færdselen. De fine hestekareter m.v., og sporvognene, der blev trukket af heste. De høje 2-etages sporvogne med „Ø“ på op ad Bredgade, og den op ad Gothersgade, der havde endestation på Kongens Nytorv. Den blev til den første elektriske sporvogn (med batterier), derfor kaldet „Syrevognen“. Vi noterede numrene på sporvognene op og kontrollerede, hvor lang tid det tog, inden den samme kom igen i modsat retning.

Juleaften samledes alle børn, svigerbørn og børnebørn til middag og juletræ på Charlottenborg. Det var festligt, og der var masser af gaver, så vi drog alle rigt belæssede derfra. Alt havde „mater“ ordnet på det

herligste. „Pater“ var den aften længe inde med os andre, men trak så nogle af de voksne med ind i sit kontor. Der opholdt han sig jo mest til daglig, og vi børn turde kun komme derind, når det blev sagt til os, og det kunne godt være for blot pludseligt at skulle have et stykke konfekt, der lå løst i hans skrivebordsskuffe. Han elskede at få en l'hombre, hvilket foregik med nogle bestemte af de voksne og inde i dagligstuen, hvor juletræet var. En af juledagene var vi hos tante Anna og onkel Valdemar (afdøde højesteretsassessor Schau, gift med min moders søster Anna) i Lundsgade. En anden aften til middag med lotteri hos min faders fornævnte broder og søster, Julius og Louise (onkel „Høm“ og tante „Ditte“) i Vesterbrogade 116. 2den juledag var der stor middag på Charlottenborg igen med gæster også udenfor familien og fælles lotterispil for voksne og børn med, som vi syntes, herlige og utallige gevinster, alt ordnet af „mater“. I Det kgl. Teater var vi også. Der var forestilling passende for børn på vor alder. Men alene at komme i det ærværdige og festlige teater var jo en stor oplevelse for os børn fra provinsen. I museer skulle vi også, ånden og uddannelsen skulle have sit, og legemet måtte underkastes pinsler hos tandlægen, en ven af min fader, på Købmagergade. Det gruede vi selvfølgelig for. Juleaften var vi til gudstjeneste i den festlige Marmorkirke, hvor jeg erindrer pastor Monrad. Nytårsaften var vi igen mange på Charlottenborg til middag, og da gik vi til gudstjenesten i Garnisons kirke. Man forstår, at vi ikke var glade, når vi ved feriens afslutning skulle tilbage til Randers, selv om rejsen jo i sig selv var en oplevelse for os børn.

Om sommeren boede mine bedsteforældre i en stor villa, som min bedstefader selv havde bygget, med en mægtig og gammel have lige bag restauranten på „Fortunen“. Haven gik i et med huset ved siden af, som „Gamlemu“ ejede, og hvor hun boede. Haverne grænsede op til Dyrehavehegnet. Her samledes børn, svigerbørn og børnebørn.

Paters broder var generaløjtnant Carl Meldahl, generalstabsofficer i krigen 1864, en fremragende dygtig, men særpræget mand. Overfor os i familien, der kom ind på livet af ham, var han trofast og elskelig. Den hårde skal faldt væk. Han lignede med sine bakkenbarter netop en officer fra 1864. Talrige er de historier, der gik i hæren om ham under fuld anerkendelse af hans fremragende dygtighed. Han var ikke altid af mange ord. General „smæklås“ kaldtes han, fordi han, da en ung til garnisonen nyankommen officer efter et tiltrædelsesbesøg stod alene i

entreen og åbenbart havde vanskeligheder med at få yderdøren op, åbnede døren til entreen og derpå ikke sagde andet end det ene ord „smæklås“ og så lukkede døren til stuen igen. Som pensionist boede han i København og samlede trofast og stadigt familien om sig. Gaver ville han ikke modtage. Ved julen fik hver af gæsterne derfor anrettet en tallerken risengrød med en mandel i. Og så fik hver en mandelgave, han ingen. Bagefter spillede man l'hombre med ham, og foran een lå så to cigarer på langs og en på tværs. Den sidste måtte først ryges, når man gik, altså i fri luft.

Vi tre søskende var født i Randers og havde den første del af vor barndom der.

Der levedes jo dengang betydeligt „stærkere“ end nu, og i den henseende stod Randers vist ikke tilbage. Hvor mange personlige og virkelige venner, mine forældre følte at have der, er jeg ikke klar over. Kun ganske enkelte besøgte senere mine forældre i Ribe. Men jeg tror, at grev og grevinde Christian Reventlow på Christianslund var dem, som mine forældre følte sig knyttet nærest til. Han overtog det store ansvar at blive min gudfader. De var overordentlig begavede, meget litterært og historisk interesserede, elskelige og fornøjelige mennesker. Det var et stort savn for mine forældre, da de flyttede ned til godset Etelsen i nærheden af Verden, som han arvede. Men forbindelsen afbrødes ikke af den grund. Jeg erindrer særlig et besøg, som min fader og jeg gjorde fra Ribe derved. Min fader tog med toget, og jeg (før jeg var student) cyklede. Vi overnattede i Husum, hvortil min faders slægtninge havde så megen tilknytning, boede nogle dage hos familie i Lägerdorf ved Itzehoe, derefter hos familie og venner i Hamborg og endelig på Etelsen hos Reventlows. Der var tyske militærmanøvrer i egnen der, og chefen for pionerregimentet i Harburg, en oberst med stab, var indkvarteret på Etelsen. Regimentsmusikken spillede til alle måltider, og vi havde det særdeles fornøjeligt, men talte selvfølgelig ikke politik. Vi kørte eller red ned til Weseren og så dem slå bro over floden. Og så her blev vi modtaget med „Kong Christian“, spillet af musikkorpsset. Med Reventlows delte mine forældre i så høj grad de historiske og personalhistoriske interesser, som de alle besad.

Man kan vist sige, at vi børn i forhold til børn nu blev ret strengt opdraget og det efter ganske bestemte principper. Dr. Meyers teorier blev

nøje fulgt. Tidligt i seng. For hvert år, man fyldte, fik man lov til (indtil lektielæsning krævede det anderledes) at blive et kvarter længere oppe. Den største del af året var der således en halv time mellem hver af de tre søskendes sengegang. Kold mælk om morgenen, kold mælk til frokost, og det samme, når vi kom hjem fra skole. Ikke kaffe, spiritus eller tobak, før vi var konfirmeret, og først fra da af mulighed for at være med ved bordet ved selskaber. En times leg eller spadseretur med en af mine forældre, når vi kom fra skole. En halv times ophold i mørke uden at læse eller lignende havde vi alle sammen efter middag. Da vi var mindre, højtlesning af min moder hver aften, mens vi strikkede, broderede el. lign. Min moder var meget sprogkyndig; ofte læste hun bøger for os, som hun oversatte fra tysk, fransk eller engelsk fra bladet, som om det var dansk. Søndag aften spillede mine forældre whist med os. Kortspil måtte man kunne. Lektielæsning skulle foregå lørdag og var forbudt søndag, idet man jo ellers ikke fik en hel dag fri. Rigeligt med penge havde mine forældre ikke, så vor klædedragt var meget spartansk. Som den yngste arvede jeg selvfølgelig min broders tøj, og det havde da ofte før været min faders eller hans broders og var vendt flere gange!! Jeg tror, at først da jeg blev student, fik jeg syet nyt tøj til mig selv.

Fra og med vor konfirmation skulle vi som regel en eller anden tur til udlandet i sommerferien. Det var ikke kostbare rejser. Vi startede med Norge og Sverige, hvor vi jo forstod sproget, så besøg hos vor familie sydpå og så videre og videre ud. Det var meget berigende for os, og vi nød det.

Da min fader i 1899 blev stiftamtmand i Ribe, og vi skulle flytte fra Randers, var vi børn fortvivlede. Intet kendte vi til Ribe og ingen mennesker der; bort skulle vi fra vor skole og vore kammerater, og vi syntes, at det var langt væk. Vi vidste, at det var en by langt mindre end Randers, og vi betragtede det som en forvisning til et afsides „hul“.

Bedre blev det ikke på vejen derned, hvor vi med barnepigen i de gammeldags kupévogne kørte på anden klasse ved siden af vore forældre på første klasse. Da vi skiftede over i Bramminge i toget til Ribe, blev vi vildere og vildere og fik stadig påmindelse fra vore forældre i kupeen ved siden af om at være stille og artige. Da vi fra banegården i Ribe gik op ad gaden over Dagmarbroen erindrer jeg, at det kulmine-rede, idet vi højt udtalte, at det jo var et værre hul at komme til. Den

slags kunne en amtmands børn ikke sige ved ankomsten og højt og lydeligt på gaden, så folk kunne høre det. Og det takseredes omgående på stedet til en ordentlig ørefigen til hver. Herover blev vi selvfølgelig meget forbavset. Vi kendte ikke spor til Ribe, men det hele var kun børns sorg over at skilles fra deres legekammerater. Hurtigt fandt vi nye i Ribe og blev nær knyttet også til mange af vore forældres omgangsfæller. Vi delte vore forældres store kærlighed til byen og amtet i det hele, og det var også for os et nyt kapitel, der begyndte, da min fader gik på pension og flyttede til Haderslev. For mig var det dog stadig muligt i de år, jeg tilbragte i Tønder, at holde forbindelsen til Ribe.

Efter forberedelsesskolens afslutning i Ribe, kom jeg i Katedralskolen, der lå lige overfor amtsgården. Det var en streng skole med gammel-dags tone, men med mange fremragende og dygtige lærere. Langt de fleste af eleverne var fra udenbys hjem. Der var jo ikke andre højere skoler dengang hele vestkysten op, og eleverne kom også fra egne syd for grænsen. Udenfor skoletiden mærkede man i virkeligheden ikke til megen interesse fra lærernes side for eleverne, bortset fra, at der blev skredet ind, når det opdagedes, at nogen overskred forbudene mod at gå med hænderne i bukselommerne eller mod at ryge. Skovture var der ikke, idet der ingen skov var, hvor man kunne tage hen. Den nærmeste – Gram skov – lå på den anden side grænsen. Skolebal var der sjældent.

Den eneste, som eleverne i virkeligheden følte interesserede sig for dem, var pedellen, Christian Nielsen, en strålende, trofast og god mand og kammerat. Han kendte eleverne og hjalp dem. Var udenbys elever, der boede i byen i lejet værelse, fraværende et par dage, gik han hjem og så til dem. Han opdrog os, gav påtale og ros. Mange er de elever, der mindes ham med dyb taknemlighed, og mange gamle elever, herunder min broder og jeg, opsøgte ham altid, når de kom til Ribe, og holdt skriftlig forbindelse med ham.

I Ribe fortsatte mine forældre med at tage os ud på ture i omegnen, således som det var tilfældet i Randers. Det foregik i hestevogn, med tog og til fods. Vi kom rundt om i hele amtet og besøgte mange af amtsrådets medlemmer i deres hjem. Hos et af dem, proprietær Lautrup og hans søster på „Estrup“ mellem Vejen og Brørup havde jeg som dreng de herligste ferier på alle årstider. Det var dejligt for en dreng

at kunne være ude et sådant sted og få lov til at være med karlene i alt deres vekslende arbejde, således som det nu lå efter årstiden.

Mine forældre havde i Ribe den bedste lejlighed til at dyrke deres historiske interesser, og de havde også i den henseende den næreste forbindelse med hele den store og betydningsfulde kreds på Askov med Ludvig Schrøder i spidsen.

De var overordentlig gæstfri, og der kom mange interessante mennesker i deres hjem. Det var jo ikke nogen dårlig påvirkning for os unge at opnå. Meget lærte jeg også gennem de daglige ture med min fader, når skolen var forbi. Her fortalte han om sin virksomhed, om kommunale forhold, så jeg på den måde fra barn af kom meget nøje ind i en amtmands omfattende virksomhed. Dette er selvfølgelig kommet mig til stor gavn i min senere gerning. Da min broder havde valgt officersvejen, fik jeg også lyst dertil. Men her fik jeg omgående, kort og bestemt afslag. I familien Stemann havde man altid været jurister. Da der nu kun var to, der fortsatte familien – min broder og jeg – skulle jeg være jurist og ind i indenrigsministeriet og se at blive amtmand. Det var mere end nok med een, der var officer. Så var den sag afgjort. Der var intet at diskutere.

En stor begivenhed for mine forældre, for hele Ribe og omegn, var domkirkens genindvielse efter den lange restaureringsperiode. I den anledning kom kong Christian den IX tilstede med hele den kongelige familie. De kongelige gæster boede rundt om hos embedsmændene. Hos mine forældre boede kongen og prins Hans med følge. Mine forældre og vi alle måtte i den anledning rømme vore soveværelser m. v., og mine forældre flyttede ind på kontoret. Kongen gjorde et dybt indtryk på alle: hans elskelighed, beskedenhed og store vitalitet glemmer man ikke. Og den galante og opmærksomme kavalier, som han var! Det var første gang efter 1864, at han var så nær ved grænsen, og masser af sønderjyder var strømmet til for at se og hylde ham. Det gjorde på alle – også på kongen selv – et dybt indtryk. Og han bemærkede til mine forældre, hvilken forskel der for ham var på året 1864 og årene derefter og på folkestemningen overfor ham da og nu. Hele kongefamilien var til middag hos mine forældre sammen med følget og ministeriet med I. C. Christensen i spidsen, og justitsminister Albertis nærværelse glemmer jeg ikke.

Betegnende for tjenestemændenes lønningsvilkår var, at min fader,

der måtte afholde alle udgifterne af sin egen lomme, bortset fra et repræsentationstillæg på nogle få hundrede kroner årligt, måtte optage lån i den anledning, som han så måtte forrente og afdrage gennem de følgende år, og jeg husker den lettelse, der følte, da sidste rate var betalt. Englænderne kom nogle år senere to gange på store flådebesøg til Esbjerg. Første gang under ledelse af admiral Wilson. Også udgifterne ved denne lejlighed måtte min fader selv afholde, men han fik dog bevilget penge fra landbrugsministeriet til at give et stort bal på kurhotellet på Fanø. Andet besøg var under ledelse af admiral Lord Beresford. Da opnåede min fader kun et særtog til Ribe for admiralen og et antal officerer, og mine forældre havde dem så til lunch hjemme.

Disse flådebesøg syntes at bestyrke den tyske teori om og frygt for engelsk landgang i krigstilfælde bl. a. i Esbjerg og angreb gennem Danmark, Slesvig og Holsten mod Kielerkanalen, og de nåede vel også i så henseende deres hensigt. Tyskerne byggede f. eks. lange militærramper ved næsten alle banegårde op til grænsen. Den tyske marine kom til List på Sild. Men for os, der da var på nært hold af englænderne ved disse besøg, bestyrkedes forståelsen af, at de britiske myndigheder vel oprindelig kan have opereret med muligheden for en landgang, men at de ved de omtalte øvelser blev klare over de uhyre vanskeligheder, der ville være forbundet med et sådant foretagende.

Også fra tysk side fik mine forældre besøg. Min fætter, førnævnte godsejer Paul v. Schiller, fra Buckhagen ved Kappelen, kom med sin søde og fornøjelige østrigske kone, tante Harriet, og med dem var deres ven, regeringspræsident v. Koszierowski fra Kiel. De var hos os et par dage, men politik blev der ikke talt. Kong Christian den IX's og prins Hans' broder, prins Julius kom også sydfra på besøg.

– Nogle grænsepæle mellem Ribe amt og Haderslev kreds var faldet om, og man havde fra begge sider herefter pløjet og drevet jorderne, som man ville, og uden hensyn til grænsen. Denne skulle da reableres, og fra de to landes side blev henholdsvis min fader og landråden i Haderslev bemyndiget til i fællesskab at ordne det. Ministeriet bad min fader benytte denne lejlighed til at søge nærmere personlig kontakt med landråden og derved også søge drøftet problemet om løsning af optantspørgsmålet. Først kom landråd Becherer, efter forudgående fælles besigtigelse af pågældende område ved grænsen, til mine foræl-

dre i Ribe, og derefter kom efterfølgeren landråd Dryander, hofpræstens søn. Jeg erindrer, at han i samtalens løb spurgte min moder, om man i Danmark ventede at få Sønderjylland tilbage. Omgående svarede min moder med citat fra Schiller eller Goethe: „Wir hoffen immer, und es ist in allen dingen besser zu hoffen als zu verzweiflen. Denn wer kann das mögliche berechnen.“ Dette var jo et diplomatisk, men klart svar. Min fader og jeg besøgte ham så til gengæld i Haderslev. Han hentede os i særtog med salonvogn i Toftlund. Dette besøg vakte selvfølgelig nogen opsigt i Haderslev og videre omkring. Da jeg kom til Tønder som amtsassessor ved genforeningen, fandt jeg i arkivet der blandt de politiske sager også udførligt referat fra Dryander til hans kolleger om det passerede. Hos Dryander, der var en mildere og mere forstående mand end Becherer, mødte vi hans assessor, v. Loew, hvis kone var i familie med os. Deres søn var den v. Loew, der her i Danmark havde forbindelse med Sehested under sidste verdenskrig. Assessor von Loew blev Dryanders efterfølger i Haderslev, og man kan vel sige, at han var så forstående overfor de danske, at han ligefrem blev afholdt og fandt asyl deroppe ved revolutionen. Min moder førte iøvrigt korrespondance til det sidste med Dryander, der kom til et af ministerierne i Berlin.

I 1908 blev jeg en af de første dage af juli (altså som kun 16årig) student. Det var næstsidste år efter den gamle skoleordning. Jeg fik en pæn 1. karakter og var som mine to søskende sproglig student; der krævedes meget i de forskellige sprog og i nogle fag (f. eks. græsk, fransk og latin) krævede vore lærere vist mere end gennemsnitlig. Så det var en drøj eksamen.

Da jeg var ung som student, syntes mine forældre, at jeg, inden jeg begyndte studierne i København, havde godt af at komme lidt mere ud og også at lære mere sprog. Jeg skulle så være i Torre Pellice, en by vest for Turin i Alperne, hvor valdenserne havde deres hovedsæde, hos en lærerfamilie der, som mine forældre kendte. Her var man fransktalende, og dette sprog skulle jeg så lære foruden italiensk. Det med det franske virkede så godt, at jeg faktisk kom til at tænke på fransk og på hjemrejsen gennem Tyskland ved juletid kun kunne tale tysk ved oversættelse i min hjerne til fransk. Men af italiensk blev der ikke meget hængende. Der var en herlig omegn, og vi var på mange bjergture helt op til den franske grænse og Poflodens udspring. Maleren Niels Skov-

gaard med familie kom derved, medens jeg var der. Min fader fulgte mig ned til Turin, og vi havde en dejlig rejse vel en måneds tid langs Rhinen, i Schweiz, hvor vi spadserede over St. Gotthardt og overnattede i Andermatt. Derefter Milano og Turin.

Jeg var glad ved at vende tilbage til Danmark, og så drog jeg efter jul til København for at tage filosofikum og begynde på juraen. Jeg kan ikke sige, at nogen af delene kunne fange min virkelige interesse. Men det skulle jo gøres. De juridiske professorer syntes mig at gøre det hele så kedsommeligt: årsagen var vel først og fremmest hele den måde, studiet var lagt an på. Men det var dejligt i januar 1915 at være færdig. Anden dels eksamen var dengang faktisk næsten helt umenneskelig, idet man på én dag var oppe i hele stoffet, og det var stort. At f. eks. i statsret forholdene ved Donau og Dardanellerne var eksamensspørgsmål med årstal for, hvornår hver stormagt havde erhvervet ret til at holde så og så mange lette og svære krigsskibe, synes mig helt urimeligt. Ligeledes Slesvig-Holstens historie med alle de forskellige forfatninger og ministerier! Skal man bruge det, slår man det jo op, men det forekommer mig ikke rigtigt, at en kunnen her – husketræning – skulle blive afgørende for en jurists eksamen og fremtid i Danmark. Der er vist ikke mange, der får eller har fået brug for en så indgående viden på de områder. Til gengæld havde vi slet ingen forvaltningsret. Men som sagt, glad var jeg, da jeg var færdig, selvom jeg stadig med rædsel kan drømme om, at jeg er oppe til den eksamen eller studentereksamen.

Som student boede jeg dels privat, dels i pensionat. Lomme penge var der ikke meget af.

En billet til Det kgl. Teater, 2. parket, fik jeg fast pr. måned hjemmefra. Jeg anvendte så beløbet til flere galleribilletter, og de var jo endda særlig billige søndag eftermiddag. Hvor mange operaer har jeg ikke hørt og nydt deroppe! Og „palækoncerterne“ søndag eftermiddag, hvortil jeg ofte fik fribillet af min onkel i kultusministeriet. Iøvrigt var jeg det første år akademisk skytte og nåede at blive sektionsfører. Det var et korps med glimrende ånd og kammeratskab. Yderligere stillede jeg mig til rådighed for forsvarsindsamlingen, medens den varede. Det var et vældigt, men interessant arbejde, vi havde der på hovedkontoret, og man mødtes her med mange interessante mennesker. Iøvrigt kom vi søskende, da vi var i København, hos vor familie. Ellers kom vi ikke

mange steder. Kredsen fra Meldahls var uddød. Derimod fandtes nogle børn fra de familier, som var indvandret til Danmark i 1864 samtidig med min faders forældre. Og hele den lille kreds havde holdt sammen, men var stadig noget af en enklave. Hos disse familier, f. eks. hos Niels Lassens (onkel Niels) kom vi: så langt havde 1864 altså en slags virkning. Desuden gjorde vi selvfølgelig selv gennem studenterforeningen bekendtskab og kom i nye hjem. Men det var faktisk ikke så mange.

Juridisk kandidat

Statsbanerne og indenrigsministeriet

Da jeg januar 1915 var blevet kandidat deklareredes min forlovelse med Helga Stephensen, datter af dommer Karl Stephensen, Middelfart, og hustru Emmy, f. Læssøe, en datter af maleren Læssøe. Jeg blev kasseret på session for en lidelse i det venstre ben, vist pådraget ved overanstrengelse som akademisk skytte. Nu skulle jeg så se at finde noget at leve af. Målet var at komme i indenrigsministeriet, og der indlagde jeg ansøgning. Men dengang kunne man ikke komme der direkte fra eksamensbordet.

Min familie havde tilknytning til kontorchef i generaldirektoratet for statsbanerne Johann Harhoff, og gennem denne kom jeg straks ind som aspirant i sekretariatet i statsbanernes generaldirektorat med en lønning på 1.800 kr. årligt fra den 15. januar 1915. Ambt var generaldirektør; Helper var direktør for trafikafdelingen og fungerede for Ambt i dennes forfald. Det var dejligt straks at få stilling. Det lykkedes også at skaffe lidt andre indtægter. Jeg kendte direktør Krøger i handelsbanken, der dengang var chef for bankens Gl. Torv afdeling, hvorunder afdelingerne på Sølvtorvet og i Dr. Tværgade hørte. Han kaldte mig ned til sig og tilbød mig revisionsarbejde i banken: Hveranden dag alle bevægelser i afdelingen på Sølvtorvet og hveranden dag i Dr. Tværgade. Derpå hver dag, tror jeg, kontokurant på Gl. Torv. Hver termin efterregning af alle renteberegninger i Sølvtorvet og Dr. Tværgade (det var aftenarbejde i ca. 14 aftener). Desuden skulle jeg den sidste i hver måned hjælpe til om aftenen med månedsopgørelse på Gl. Torv. Jeg begyndte til daglig ved 15-tiden og var så hjemme ved 19-tiden. Kontortiden i statsbanerne var fra kl. 9 til 16, men med en times pause til at gå hjem at spise frokost. Jeg fik så lov til at opgive frokostpausen og i stedet gå kl. 15. For alt arbejdet i banken fik jeg 25 kr. månedlig, 300 kr. om året. Selvom det var et dejligt tillæg til de 2,800 kr., jeg nu ialt havde fået samlet sammen, var det det arbejde,

som jeg var gladest ved at opgive, da jeg var kommet i indenrigsministeriet og ikke kunne nå det. Men lidt indblik i den tekniske side af bankvæsen fik jeg jo der, og det er kommet mig til gode under min senere tilknytning til landsmandsbankens afdeling i Tønder og handelsbanken i Rønne. På de 3.100 kr. giftede vi os så den 28. august 1915, og selvom vi gav 750 kr. i husleje, lagde vi dog 300 kr. op det første år. Vi var en måned på bryllupsrejse over grænsen hos vor gode ven lensgreve Schack på Schackenborg. Tyskland var jo i krig, og vi følte den. Zeppelineren, der havde hangar lige ved Schackenborg, fløj over både ved dag og nat.

Arbejdet i statsbanerne morede mig på en vis måde. Jeg havde bl. a. auditørsagerne, der omfattede mange kørselssager, så jeg mente, at jeg for personlig at få indtryk af forholdene måtte have lejlighed til at køre på lokomotiv. Dette gav maskindirektør Floor mig straks, og jeg kørte over Sjælland og Fyn på eksprestogslokomotiv og på rangerlokomotiver på Fredericia station. Den nye statsbanelov kom med distriktsordningen. Ambt gik af, og Andersen-Alstrup blev hans efterfølger.

En dag gik jeg så op til daværende kontorchef i indenrigsministeriet, Martensen-Larsen, og spurgte, hvorledes udsigten nu var for ansættelse der. Resultatet var, at jeg straks opnåede en sådan (1916). Jeg fik det ordnet således, at jeg kunne opgive revisionsarbejdet i handelsbanken, og havde et års tid arbejde i statsbanerne som „morgenben“ et par timer, men så var det umuligt at overkomme det, og jeg måtte opgive det. Jeg tænker med taknemlighed tilbage på min tid der og de mange udmærkede mennesker, som jeg traf. Og hvad jeg lærte der, har jeg på mange måder senere kunnet drage nytte af, også som bestyrelsesmedlem i Haderslev amtsbaner, formand for De bornholmske jernbaner og medlem af Privatbanernes fællesrepræsentation.

Indenrigsminister var Ove Rode, der gjorde et dybt indtryk på os ved sin flid, klarhed, fremragende dygtighed og enestående evne til straks at kunne sætte sig ind i og beherske en sag. Desuden var han overordentlig elskværdig, havde megen humor og tillid til sine medarbejdere, og han betroede stadig selv os unge selvstændige opgaver. Så også i den henseende fik man lært noget. En lille lærdom fik jeg straks. Oppositionen havde i rigsdagen stillet et forslag, jeg husker ikke om hvad. Jeg var anmodet om at komme ned i Rodes kontor om aftenen til drøf-

telse af dette. Foruden Rode var Niels Frederiksen og et par andre partifæller der. Vi fik smørrebrød, og det var sjældent hos Rode. Forslaget drøftedes, og da jeg havde hørt dem sable forslaget ned i nogen tid, oplod jeg i min naivitet min røst og forklarede, hvorledes forslaget, som jeg syntes var udmærket, kunne gennemføres. Smilende gjorde Rode mig opmærksom på, at vi ikke var sammen for at finde ud af, hvorledes forslaget kunne gennemføres, men om tværtimod det modsatte!! Han havde ikke alene indenrigsministeriet, der dengang også omfattede det, der nu er bolig-, arbejds- og socialministerierne, men desuden var alle ekstraordinære foranstaltninger henlagt under ham, såsom regulering af priser, forsyning med varer m. v., altså det som under 2. verdenskrig var fordelt til de forskellige fagministerier. Det var et vældigt arbejdsområde, og der skulle en ener som Ove Rode til at overkomme og beherske det. Men han fik faktisk een til at gå „gennem ild og vand“ for sig. Normal arbejdstid kendte han ikke, og derfor vi andre ej heller. Vi startede ved 9-tiden om morgenen, og så kunne det ofte vare ved til 3-4-tiden om natten. Men man var jo ung. Søndag kunne også gå med. Ofte kom han først fra rigsdagen (til at begynde med i Fredericiagade) om aftenen ved 21-22-tiden. Og så kunne man først få underskrift og besked om, hvilke bekendtgørelser el. lign., der skulle ud. Vi skulle så udarbejde dem og dernæst have dem ekspederet. Udenfor ministeriets kreds var på landbrugsområdet daværende folketingsmand Niels Frederiksen hans nærmeste rådgiver. Iøvrigt havde han som rådgiver den overordentlige kommission (prisreguleringskommissionen) med overformynder Friis som fremragende formand og med direktør Heilbuth (Rodes nære ven og partifælle) som et meget afgørende medlem. Desuden glemmer man ikke den strålende professor Birch, Alex. Foss og Magdalene Lauridsen.

Departementschef i indenrigsministeriet var Henrik Vedel, en højt begavet, fremragende og morsom mand, der også kunne lade sin medhjælper, herunder os unge, arbejde selvstændigt. Utallige er historierne om ham: kedelig var han ikke. Han lå altid på sofaen, og her modtog han folk og ekspederede sager. Sammen med Schrøder i justitsministeriet og Michael Koefoed som generaldirektør i told- og skattedepartementet havde han en afgørende indflydelse på mange områder. Til ham føler jeg mig i dyb taknemlighedsgæld.

Chef for kommunekontoret var Fr. Martensen-Larsen. Han og Ve-

del kunne dårligt sammen. Men Martensen-Larsen var ligeledes en højt begavet mand, lidt verdensfjern og ikke uden humor. Også han lod een arbejde selvstændigt. Han var en udmærket lærer for de unge. Mange ting, som han har indskærpet os, har jeg aldrig glemt, men senere lært fra mig til andre. Og han lod een straks mærke, når han havde fået tilid til een. Trofast var han. Også ham er jeg megen tak skyldig.

Uanset det store arbejdsområde var personalet i indenrigsministeriet ikke stort. Jeg havde sager både i kommunekontoret (men det måtte jeg snart opgive, da de ekstraordinære sager voksede stærkt) og det ekstraordinære kontor, kornkontoret, hvori vi først kun var tre ialt, Haugen-Johansen, Berner og jeg, og begge hjalp mig på det venligste igang og var storartede kammerater og mennesker. Martensen-Larsen var efter ministeren øverste chef for de ekstraordinære sager og blev kort efter først fungerende og senere udnævnt departementschef. Haugen-Johansen, Berner og jeg sad sammen med prisreguleringskommissionens sekretær, min studenterkammerat fra Ribe, Gloerfelt-Tarp, alle i en lille firkantet stue med fire borde, hver i sit hjørne og med een fælles telefon. Og da Tarp telefonerede uafsladelig og længe, var det ikke let for os andre at arbejde. Vort område voksede stadig, og der måtte udvidelse til. Kornkontoret blev så delt i to kontorer, brændselskontoret med Neumann som chef og kornkontoret med Haugen-Johansen som chef. I kornkontoret var jeg souschef og blev fungerende fuldmægtig. Vi havde det glimrende sammen i udmærket kammeratskab.

Situationen herhjemme blev jo næringsmæssigt vanskeligere og vanskeligere. Flere og flere rationeringer kom til, og man måtte også tænke på en kommende smør- og brødrationering. I den anledning bad indenrigsministeriet udenrigsministeriet i vinteren 1916–17 skaffe oplysning fra Tyskland om, hvorledes man der havde ordnet sig med disse rationeringer. Der kom et svar fra Tyskland, hvori man opfordrede Danmark til at sende en delegation derved for på stedet at forklare, hvad vi ønskede. Resultatet blev, at en delegation, der bestod af rådmand Gustav Philipsen og direktør N. P. Nielsen fra Københavns magistrat og mig fra ministeriet, blev sendt derved. På mit pas havde udenrigsministeriet kaldt mig „vortragender rat“ i indenrigsministeriet. Dette svarede i Tyskland til departementschef, så de betragtede mig som den fineste og lederen. Rejsen var i april måned 1917.

Jeg ordnede rejsen. Vi skulle til Berlin, Dresden, Elberfeld og Essen

og sluttede igen af i Berlin. Til opholdene her bestilte jeg værelser til os på „Hotel Fürstenhof“ på Potsdammer Platz. Jeg vidste nemlig, at sønderjydernes rigsdagsmand H. P. Hanssen altid boede her, når han var i Berlin. Og på denne måde kunne jeg da tit privat kontakte ham, få lejlighed til at tale med ham og få eventuelle oplysninger med hjem. Madforholdene i Tyskland var meget dårlige på det tidspunkt. Kartoffel høsten var slået fejl, så nu måtte kålroer træde ind og erstatte alt muligt. Det var den såkaldte „Rübenwinter“. For at have mad med dels til at give væk til dem, vi kom i forbindelse med, dels til os selv på hotellerne, købte jeg da en af de gammeldags store firkantede kurvekufferter. Den blev fyldt med mad; skinke, spegepølse, konserves, æg, smør, rugbrød var vist hovedsagen. Og indholdet gjorde underværker dels for os selv, dels overfor andre.

Trods alt (invitationen fra tysk side og fremvisningen af alverdens papirer) blev vi meget grundigt undersøgt og vor bagage også ved indrejsen i Warnemünde. Mærkeligt at komme til Tyskland, hvor krigen jo følte så stærkt overalt. Jeg havde værelse med balkon ud til Potsdammer Platz. Da det var i maj, lukkede jeg døren op derud til, og man hørte natten igennem stadig soldater vandre afsted til banegården. Men krigstræthed hos befolkning og soldater mærkede man i højeste grad. I de overfyldte tog lå og stod de arme soldater, der rejste til og fra orlov, tæt i sidegangene, og da vi tog et par stykker ind at sidde i vor 1. klasses kupé, skældte en tysker vældigt ud. Jeg fandt mig foranlediget til at sige ham, at vi var danske, og at det forbavsede os, at vi skulle være venligere overfor tyske soldater end tyskerne selv. Så tav han.

Den første dag aflagde vi straks besøg hos vor gesandt, grev Moltke, og derefter i det tyske indenrigsministerium, der havde indbudt os. Her var det en „kollega“ af mig, gehejmerat Kutscher, som havde med os at gøre. En overordentlig elskværdig, fornøjelig og meget besindig mand, der under selskabeligt samvær også overfor mig kom ind på det dansk-tyske forhold. Vi kunne tale rent ud, og jeg henviste til det sønderjyske spørgsmål og Tysklands opræden i landsdelen. Vi skulle så straks hen at besøge direktøren for alt ernæringsvæsen i hele Tyskland, Georg Michaëlis, der et par måneder efter til manges forbavselse blev rigskansler. I samtalens løb udtalte han, at man i høj grad ønskede et godt dansk-tysk forhold, og når Danmark nu stod foran så

store ernæringsvanskeligheder, kunne man godt fra Tysklands side tænke sig at hjælpe Danmark ved at sende levnedsmidler f. eks. korn derop. Nu havde Tyskland lige besejret Rumænien og her fik man masser af korn, så det kunne Danmark få af. Jeg svarede hertil, at man fra dansk side altid havde ønsket et godt forhold til nabolandene. Derfor var vi også meget taknemlige over indbydelsen til at komme her ned, så vi kunne drage nytte af deres erfaringer. Netop dette at lære af hinanden var jo af overordentlig stor betydning, og her ville vi gerne, hvis det ønskedes, gøre gengæld. Men vor ernæringsmæssige situation var ikke således, at vi behøvede hjælp fra Tyskland. Når vi indførte rationering, kunne vi klare os selv og endda få til eksport. Og iøvrigt ville det vel også kunne blive vanskeligt at få noget så langt fra som fra Rumænien, når transportforholdene under krigen var så vanskelige, som de var. Vi hørte herefter ikke mere til dette spørgsmål.

Med gehejmerat Kutscher ordnedes så alle vore studiebesøg de forskellige steder i Berlin og de fornævnte andre byer. Alt blev fra tysk side ordnet fortræffeligt, og vi fik alle de oplysninger og det materiale, vi ønskede. Vi tog først til det yndige Dresden og derfra til Elberfeld. En dag tog vi derfra til Essen, hvor vor vært var overborgmester Luther, der senere blev rigskansler. Da vi kom tilbage til Elberfeld, sagde direktør N. P. Nielsen mig, at medens vi havde været i Essen, havde nogen åbnet hans kuffert, der havde været låset. Intet manglede udover et stykke papir, hvorpå han efter opfordring af mig på et af udleveringsstederne for ernæringskort i Elberfeld havde skrevet en plakat af, hvorpå der stod, hvad soldater, der var hjemme på orlov, måtte få af ernæringskort! Vi havde nok i forvejen haft på fornemmelsen, at vi blev skygget overalt, men nu havde vi sikkerhed derfor. Jeg fortalte det selvfølgelig ved tilbagekomsten til Berlin til grev Moltke.

Både første og anden gang vi var i Berlin, havde jeg kontakt med H. P. Hanssen; han var om aftenen sammen med os, og faktisk hver aften sad han og jeg sammen oppe på hans eller mit værelse. Han fortalte mig mange ting – også om en kommende genforening – og bad mig sige besked hjemme, hvad jeg selvfølgelig straks efter hjemkomsten gjorde. Da jeg en aften spurgte ham, om vi to som sædvanlig skulle mødes bagefter, sagde han, at han ikke havde tid den aften, idet han skulle skrive en redegørelse fra den tyske ambassadør i London ved krigens udbrud fyrst Karl Lichnowski af. Det var en fortrolig redegø-

relse fra fyrsten om forholdene ved krigens udbrud, hvori han ikke skjulte sin mening om, at det var Tyskland, der havde ansvaret herfor; han forudså derfor Tysklands ringe sejrudsigt. Det var maskinskrevet og cirkulerede fortroligt blandt medlemmer af de frisindede partier på rigsdagen, som H. P. Hanssen jo stod nær. Men han skulle omgående aflevere det igen. Jeg bad ham da, om jeg ikke måtte låne det den nat. Så ville jeg skrive det af om natten. Han skulle få det igen næste morgen. Det fik jeg lov til.

Jeg gik ind til mig selv, tændte lyset, og sad ved skrivebordet ved den anden dør ud til altanen til Potsdammer Platz. Desværre havde jeg glemte at låse døren ud til gangen. Jeg skrev det af bag i den dagbog, som jeg førte på rejsen, og hvori mangt og meget stod. Ved 3-tiden om morgenen, da jeg var dybt optaget af arbejdet, med dagbogen åben og manuskriptet foran mig på bordet, gik døren pludselig op, uden at der var banket på, og ind trådte en herre i jaket. Jeg kan jo ikke sige, at jeg befandt mig vel i den situation, eller at manden var velkommen. Men udfra reglen om, at angrebet er det bedste forsvar, rejste jeg mig brat op og gik rask henimod manden og spurgte, hvad han ville. Han var „zimmerkontrolle“. Jeg spurgte ham, hvad det var. Det var kontrol med, om værelset var optaget, svarede han. Hertil erklærede jeg, at det kunne han jo se nede hos portieren, og at jeg ikke ville finde mig i, at han på denne måde brød ind, og at han da i hvert tilfælde kunne banke på døren, inden han kom ind. Og nu skulle han forsvinde. Det gjorde han, og jeg låsede døren og fik uden videre forstyrrelse resten skrevet af. Men grev Moltke, hvem jeg straks tog til dagen efter, var enig med mig i, at politiet nok nede fra pladsen havde set mig sidde og skrive og derfor brød ind på denne måde, og at jeg – inden vi rejste – skulle søge lejlighed til at fortælle Kutscher denne episode og fornævnte fra Elberfeld. Iøvrigt kendte grev Moltke ikke Lichnowski's redegørelse. Han var overordentlig interesseret i den, som jeg ville give udenrigsministeriet, når jeg kom hjem. Derfor udrustede han mig ved hjemrejsen som kurér.

Den sidste aften i Berlin var vi tyskernes gæster ved middag på hotel „Esplanade“. Kutscher var vært, og vi udvekslede taler. I samtalens løb bagefter takkede jeg igen for alt og for glimrende arrangement, men i forbindelse hermed nævnte jeg så episoden i Elberfeld og den på mit værelse på Fürstenhof (uden selvfølgelig at sige andet, end at jeg skrev i min dagbog). Ja, det var jo uhørt, og det skulle blive under-

søgt, og jeg skulle høre resultatet. Og selvfølgelig masser af undskyldninger og nye flasker på bordet. Jeg benyttede også lejligheden til at omtale den hårdhændede undersøgelse, vi havde været udsat for ved indrejsen over Warnemünde. Det beklagede han dybt. Da vi næste dag kom til Warnemünde, kom toldforvalteren hen til mig og sagde, at der var ordre fra Berlin til, at vi og vor bagage kunne passere uden undersøgelse. Jeg må sige, at det imponerede mig, at dette – og uden nogen direkte anmodning fra min side – kunne ordnes fra om morgenen til ved middagstid, fra det ene ministerium til det andet og helt op til Warnemünde og endda i et land, der var i krig og havde fuldt op at gøre hermed. Jeg tænkte uvilkårligt på, om vi havde kunnet præstere det i det lille Danmark.

Som sagt, Ove Rode overlod meget til os. En søndag i sommeren 1917 blev jeg f. eks. kaldt ind i landstingets udvalg om kornloven for at fortsætte det samråd, som Rode havde om kornloven med udvalget. Rode gik straks, da jeg kom, og overlod mig „lille mand“ det hele. Og det var jo ikke småfolk, som det udvalg bestod af: Jørgen Pedersen, Sonne, Krag, Maegaard f. eks. De stillede en hel del spørgsmål, som jeg klarede bl. a. med henvisning til mine erfaringer fra Tyskland. Næste år var der på samme tid kornlovsforhandlinger i rigsdagen. Da havde Haugen-Johansen ferie, og jeg havde kontoret. Min kone var hos sine forældre i Middelfart. En dag mærkede jeg pludselig, at jeg blev meget utilpas og havde feber. Jeg var klar over, at det nok var spansk syge. Jeg måtte af med den, da jeg jo ikke som fungerende chef kunne forsømme kontoret. Da jeg kom hjem, tog jeg et vandglas fuld af madeira og en masse aspirin og så i seng. Jeg svedte, som jeg aldrig har gjort før eller siden. Jeg tænkte slet ikke på faren ved at gøre dette, når man var alene hjemme. Men det gik godt. Næste morgen var det ovre, men jeg var sløj lang tid efter den kur.

Rode havde nedsat „Det stående landbrugsudvalg“ som rådgiver for ministeriet i landbrugsspørgsmål. Bl. a. udarbejdedes forslag til kornlovene her. Der var et lige antal repræsentanter fra landboforeningerne og fra husmandsforeningerne og så vist tre fra rigsdagen. Her var mænd som Madsen-Mygdal, Anders Nielsen (Svejstrup-Østergård), Niels Nielsen (Farringløse), Tesdorpf (Pandebjerg), Pinstrup, Jensen-Kleis, Niels Frederiksen, Jeppesen-Drusebjerg og Vandmand. Formand

var hofjægermester, folketingsmand Wenzel Neergaard, Seinhus, og jeg var sekretær. Det var overordentlig interessant og lærerigt, og der var vældige diskussioner. Det var jo fagfolk af første klasse, som hver re-præsenterede sin kategori af landbrug. Men Wenzel Neergaard var en strålende formand, der næsten altid opnåede et forlig til sidst. Sagerne blev sendt ud til alle medlemmer i afskrift inden mødet, men Wenzel Neergaard læste faktisk intet af det og mødte blank til mødet. Da han således var uden forudfattet mening, havde en strålende intelligens, hurtig opfattelsesevne, stor sagkundskab og var en glimrende debattør, hjalp alt dette ham svært til at skaffe forlig. Det var imponerende, og jeg lærte meget her. Jeg spurgte ham engang, hvorledes han klarede vælgermøder. Ja, så lærte han et par rigsdagsårbøger udenad. Da jeg spurgte ham, om han da aldrig ved interpellationer var kommet ud for spørgsmål, som han ikke kunne klare, svarede han, at det var sket een gang, men så havde han sagt, at han ærlig talt ikke vidste, hvad han skulle svare på det spørgsmål, for han havde det princip aldrig at sige noget sludder uden at have tænkt meget nøje over det. Vild jubel i forsamlingen, og så var det klaret. – Jeg kom til at stå ham meget nær også privat og besøgte ham flere gange på Seinhus. Ligeledes Mad-sen-Mygdal, som min kone og jeg havde besøgt på Dalum landbrugs-skole og senere, og vi havde forbindelse med ham og hans fremra-gende hustru til hans død. Anders Nielsen tilbød mig at blive direktør i Andelsbanken, hvad jeg med tak renoncerede på. Pinstrup var den eneste, som man ikke kom nærmere ind på livet af. Derimod havde jeg i mange år forbindelse med Jensen-Kleis. Haugen-Johansen, Berner, Tarp og jeg var også en søndag inviteret ned til Sorø for at besøge Magdalene Lauridsen, det elskelige, trofaste og særprægede menneske. Jeg ved ikke, hvor vi havde fået den idé fra, at hun var vegetarianer. Derfor indrettede vi ankomsten til hende, således at vi først – uden hun vidste det – for alle tilfældes skyld spiste en mægtig frokost på „Parnas“. Straks efter vor ankomst derefter til hende skulle vi spise middag, og her var til vor forfærdelse den ene steg efter den anden, og hun kunne jo ikke begribe, at vi intet kunne spise. (Jeg fortalte hende grunden hertil mange år efter, da hun besøgte min kone og mig i Rønne). Trofast var hun. Flere gange om året sendte hun med rørende omtanke min kone og mig store sendinger af frugt, honning m. v. Og det var jo velkomment i et ungt hjem i København.

– Så kom Tysklands sammenbrud og derved rykkede spørgsmålet om genforeningen frem. H. P. Hanssen kom til København. Jeg havde mange forhandlinger med ham, og han var hjemme hos os. Nu skulle man begynde forberedelse af lovgivningen på alle områder ved genforeningen, og i starten blev den tidligere departementschef i indenrigsministeriet, kabinetssekretær, kammerherre Krieger anmodet om – inden det senere gik over til hvert fagministerium – at påtage sig dette hverv. H. P. Hanssen sagde mig, at han havde foreslået Krieger, at denne, forsåvidt kommunalvæsen m. v. angik, burde henvende sig til mig om at lave forarbejdet, da jeg jo også havde så stort kendskab til sønderjyske forhold og tysk lovgivning, og at jeg nok snart ville få en henvendelse herom fra Krieger selv.

Kort efter bad denne mig komme op til sig og rettede da anmodning til mig om at lave en sammenlignende oversigt over dansk og tysk kommunalindretning i amts-, købstad- og sognekommuner, opstillet efter registret i Schous håndbøger i Kommunernes styrelse, samt et forslag til ordningen af overgangen til dansk kommunalt styre. I ca. 3 uger arbejdede jeg nu med dette, når jeg kom hjem fra ministeriet, selvom det blev sent. Det blev hver nat langt hen ad morgenstunden til, inden jeg kom i seng. Jeg havde fået fat i en tysk håndbog i kommunalvæsen. Så afleverede jeg det hele med forslaget til overgangsordning til Krieger, der var meget forbavset over, at det allerede var færdigt. Derpå fik jeg til opgave direkte under departementschef Vedel at udarbejde lovforslag efter mit fornævnte forslag. Og det blev i hovedsagen den lov, der kom til at gælde. Også andre lovforslag under indenrigsministeriet i denne henseende kom jeg til at udarbejde. Ministeriet havde for hvert amt fastsat den særlige overgangsordning, at der skulle være en amtmand og en kgl. embedsmand – amtsassessor – som stedfortræder for denne også med sæde i amtsrådet, selvom amtmanden var der. Ordningen blev da i de fire amter således, at der var to amtmænd, der var jurister fra Danmark, og de havde hver en sønderjysk amtsassessor, og omvendt i de to andre amter, så at hvert sted juraen og den sønderjyske sagkundskab blev repræsenteret. Jeg lavede også udkast til en ordning for Flensborg, såfremt den skulle komme til Danmark. Selv blev jeg designeret til amtsassessor i Tønder – jo et vældigt avancement –, hvor min gode og gamle ven lensgreve Schack skulle være amtmand. Jeg blev også sendt ned til Sønderjylland dels for at forhand-

le med vælgerforeningen om lovudkastet, dels for at spørge Schack og daværende redaktør ved „Hejmdal“ Refslund Thomsen, om de ville være amtmænd henholdsvis i Tønder og Åbenrå, og begge sagde ja.

Som designeret amtsassessor fik jeg lov til at overvære alle forhandlinger (de var ellers strengt fortrolige) i rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. Det var let nok i København, men da jeg var kommet ned til Tønder, tog jeg så derfra over til deres møder og var således hyppigt i København med rejser om natten via Ribe og sovevogn fra og til Bramminge. Det var ret anstrengende.

3

Sønderjylland

I slutningen af januar måned 1920 forlod jeg så ministeriet og tog over til mine forældre i Ribe, afventende det tidspunkt, da jeg kunne tage ned til Tønder, hvilket skete inden afstemningen i 1. zone. I den pågældende periode var Schack konstitueret landråd under den internationale kommission i Flensborg og ansat af denne. Da jeg kom, blev jeg fungerende amtsassessor. Schack havde inviteret mig til at bo hos sig på Schackenborg, og det varede til oktober-november 1920. Før kunne vi ikke flytte ind i den skønne amtmandsbolig. De tyske embedsmænd og deres familier (landråd Boehme var rejst, men hans familie boede der) havde ret til at bo der nogle måneder, og derefter skulle det hele gøres i stand. Den var rædsomt forfalden efter krigen og så sørgelig ud.

Men den 5. februar 1920 kørte jeg afsted fra Ribe til Tønder for nu at tage bopæl og virksomhed dernede. Fra denne dag og til efter kongens besøg ved genforeningen i Tønder førte jeg en kortfattet dagbog, dog kun for de dage, jeg var dernede, ikke, når jeg var i København eller på rejse dertil eller derfra. Denne dagbog har jeg endnu, og på grundlag af denne og efter hukommelsen er det følgende udarbejdet i København i året 1927 med følgende indledning:

„Skæbnen ville, at jeg på nært hold kom til at deltage i de historiske begivenheder i foråret 1920. Der har senere været offentliggjort forskellige beretninger om, hvad der er passeret. Da disse ikke alle var historisk rigtige eller fuldstændige, forsåvidt angår de begivenheder, som jeg kender, har jeg ment det rigtigt at give en beretning om dette på basis af min dagbog.

Hvor i det efterfølgende noget er skrevet indenfor anførselstegn, er dette ordret efter min dagbog. Hvad der forøvrigt er anført, er baseret på dagbogen, hvis ordrette ordlyd ikke altid egner sig til gengivelse, eller på erindringen. —

For tiden efter dagbogens ophør har jeg refereret enkelte hovedbegivenheder og iøvrigt anført forskellige indtryk og erfaringer.“

„Den 5. februar 1920. Efter at have spist frokost i Ribe, kørte jeg kl. 12¼ afsted alene i mit automobil, der var fuldt ladet med min store bagage, hvoriblandt en mængde bøger. Kl. 2 var jeg i Tønder. Ejendommeligt var det at se englænderne på vagt udenfor deres kaserne. H. P. Hanssen kom lige efter mig i automobil med stor pels. Jeg gik til Tonhalle, hvor Hanssen lige var begyndt. Jeg stod i kulisserne og ville ikke ind. Hanssen talte, godt med kraftigt „valgflæsk.“ Forsamlingen var dog noget kølig. Derefter var der lejlighed til at stille spørgsmål, som Hanssen besvarede godt.“

Den 7. februar kørte jeg til Flensborg for at høre H. P. Hanssen tale der til afstemningsmøde. Der var ved mødet 2–3.000 mennesker, der sang, før mødet begyndte, og meget bedre end i Tønder. I dagbogen står følgende herom:

„Hanssen talte udmærket, meget diplomatisk, men uden særlig hjertevarme. Han fristede med valuta og skibsfart og handel. Handelsflåden og bestillinger til værftet. Jubel vakte det, da han sagde, at hvis Flensborg blev dansk, fik de jo her kroner, og så kunne de rejse til Kiel og Hamborg og købe ind, ligesom folk nordfra nu i Flensborg. Han sagde og beviste, at den tyske rigskanslers udtalelser om, at Flensborg fra gammel tid var en tysk by, var urigtig. Han sluttede med at tilråbe Flensborg: „I 1000 år var du Danmarks by, du barn af Danmark, bliv dansk påny“. Det var ejendommeligt og gribende at opleve et så glimrende dansk møde i Flensborg. Man må opleve det, før man tror det. Jeg hilste på Hanssen og Miang bagefter.“

Den 8. februar står i dagbogen bl. a. følgende: „Da jeg om morgenen kørte ind til Tønder, var der mange tyske flag. Foran banegården var der fuldt af mennesker, mest dog børn med tyske skolehuer og flag. De sang tyske fødelandssange og hujede af de danske. Et orkester spillede tyske melodier. Der var lige kommet et tog sydfra. Der var skuffelse i Møgeltønder, hvor de danske var mødt op med flag og spejdere og sang, da toget kom. Der var da deri kun tyske. Disse stak deres flag ud sang tyske fødelandssange og hujede ad de danske. Et orkester spillede om, hvem der kunne bedst og mest. På banegården larmede orkestret i ventesalen. En vogn kom, hvor hestene hver på den udvendige side af hovedtøjet havde et dannebrogflag, lille, af papir. Drengene ville

pille det af. Kusken forsvarede dem længe, indtil dog en stor væmmelig knægt pillede det ene af og under jubel løb sin vej dermed.“

Den 10. februar (afstemningsdagen) indeholder dagbogen følgende: „Indtil kl. 2 om natten hørte man musik fra byen. Da kom de sidste gæster med toget. Blev vækket kl. 7. Det var en orkan og øsende regnvejr. Skade, at vejret ikke var godt. Op sammen med de andre for eventuelt at sætte barduner på flagstangen foran huset, for at den ikke skulle knække, hvilket dog ville være et dårligt varsel. Det blev alligevel opgivet, idet man så højste et mindre flag fra en af gårdene. Kl. 9 var vi i gården. Da blev det lille flag sat op på hovedbygningen. Både det og stangen var fra 1864. Det var ejendommeligt at overvære. Så ud i haven, hvor Schack højste flaget, hvorefter vi sang første vers af „Vift stolt på Kodans bølge“. Så gik vi en tur ned i byen. Schack og jeg kørte senere ind til Tønder. Alt var roligt derinde. En mængde mennesker på gaden og masser af flag, også danske. Mange butikker var lukkede, for at de kongerigske ikke skulle købe alt. Ingen optøjer. Engelske patruljer stadig gennem gaderne. Der er også 10 mand af englænderne i Højer idag. Kaptajn Tretow-Loof fra den internationale kommission var på Schackenborg til frokost. Han er her i disse bevægede dage. Han boede i Tønder i nat. Loff og jeg var enige om, at man ved kommissionens bistand skulle se at få så mange som muligt af de urolige og ubehagelige elementer udvist, inden det blev dansk. Det bliver jo besværligere med udvisning til den tid. Efter middag tog Loof, Schack og jeg til Tønder. Vi var i kontrolkommissionen for afstemningen. Resultaterne indløb pr. telefon og telegram fra kommunerne. Herfra telefoneredes de videre til Åbenrå, hvorfra vi samtidig fik resultaterne fra de andre amter. Fra andre telefoner gik det fra os ud til de forskellige forsamlinger rundt om. Kl. 2 kørte vi hjem. Alt var roligt i Tønder. Så kørte vi til forsamlingshuset i Møgeltønder, hvor vi lige overværede afslutningen.“

På Schackenborg kom de forskellige medlemmer og sagkyndige fra kommissionen og generalsekretær Bruce og frue meget, og vi var ofte hos dem i Flensborg, så man kom på meget nær og fortrolig talefod med dem. Man mærkede tydeligt en deling i kommissionen. Marling og v. Sydow på den ene side og Claudel og Heftye sammen med Bruce på den anden. Vi var også på besøg (lunch) ombord hos den engelske øverstkommanderende for hele området dernede, admiral Sheppard,

der lå i Mørvik. „Bruce meddelte os, at der var kommen underretning om, at der var proklameret en uafhængig Slesvig-Holstensk fristat, for hvilken dr. Köster havde stillet sig i spidsen. De så herefter meget sort på afstemningen i 2. zone.“

I den følgende tid var der stadig forhandlinger med kommissionen om at udvise forskellige kommunister (vist de fleste kommet derop under revolutionen) fra Tønder, men det var ikke rigtig muligt at få Schack med på dette. Kommissionen mente jo, at det var bedst, at den lagde navn til dette, så der kunne blive ro, når Danmark overtog det hele, og at Danmark ikke skulle lægge navn til.

Afstemningen i 2. zone gjorde et dybt indtryk på alle danske. Hvis ingen del af 2. zone – f. eks. sognene på landet langs sydsiden af Hvidåen, hvor der dog var nogenledes danske stemmer – kom ned til Danmark, ville Tønder blive meget vanskeligt stillet, med grænsen så tæt op til byen, selvom Tønder som alle de andre købstæder ville få fordel af, at Flensborg faldt væk som befolkningens hovedindkøbssted. Schack var meget ivrig for en sådan løsning, som jeg også syntes var god, og vi gik så i gang med at arbejde i den retning. Kommissionen kunne jo tage geografiske hensyn ved den endelige fastsættelse af grænserne. Den 16. marts kørte vi til Flensborg.

„Vi mødte udenfor „Flensburger Hof“ Mackeprang. Vi gik så lidt med ham for at påvirke ham til at give Tønder noget af det sydlige opland. De har fået kontorchef Hendriksen fra landbrugsministeriet ned som sagkyndig. Vi gik op i hotellet, hvor jeg talte først med Miang. Han kom fra Bruce. Hanssen havde været i Flensborg idag og var dumpet ind til et møde i kommissionen. Han havde fortalt dem, at venstre hjemme ikke ville have Flensborg med.

Talte med mr. Creak. På ham lod det til, at kommissionen eventuelt i løbet af ca. 14 dage ville have forslaget færdigt. Sagen var nu afgjort ved afstemningen, og der var intet derved at gøre. Danskerne havde tabt ved afstemningen i 2. zone. Kommissionen følte sig åbenbart noget ført bag lyset af de danske med hensyn til afstemningsresultaterne. Marling ville selv til Paris med kommissionens forslag. Claudel rejser imorgen til København for at sondere stemningen.“

Den 17. marts. „Tiedjelinien spørger stadig i Pressen, og, efter hvad Miang og Mackeprang igår sagde, også i kommissionen.

Jeg blev kaldt pr. telegram til møde i kornudvalget i København.

Schack ville gerne have mig snarest igen, da vi skal lave arbejdet til kommissionen for at redde noget af Tønders opland mod syd. Søn-nichsen (den tyske Diggreve) vil nok også have det hele til Tønder (Danmark)“.

Den 18. og 19. marts var jeg til møde i København i kornudvalget.

Den 20. marts. „Da jeg om morgenen kom til Tønder, sad hos Schack nogle lokale sagkyndige og arbejdede på betænkningen til kommissionen i Flensborg om grænselægningen her i Tønder amt under hensyn til afvandingsforholdene og Tønder bys opland. Jeg styrtede mig straks i arbejdet. Da vi spiste middag på hotellet, kom v. Sydow og frue. De blev inviteret med til Schackenborg til te. v. Sydow ville have grænsen nord- den om Højer, syd om Tønder og Møgeltønder. Han fik så en masse grunde derimod. Han sagde, at tyskerne ville have Listerdyb. Hans stil- ling var vist meget påvirket af, at tyskerne overfor kommissionen har fremsat deres grænse-syn. Skrev til Vedel om Sydows grænseplaner, for at man i tide kunne være underrettet hjemme og træffe sine forholds- regler“.

Den 21. marts. „Schack og jeg arbejdede videre på betænkningen til kommissionen. Bruce kom og inviterede os til Flensborg dagen efter til aflevering af dette eksposé. Eksposéet taler nærmest om en grænse syd om Aventoft og med Holm som grænsestation.

Bruce sagde meget bestemt til mig, at Danmark snarest overfor kom- missionen måtte rejse kravet om beskyttelse af de danske minoriteter, der bliver ved Tyskland i 2. zone.

Skrev til Vedel om Bruces udtalelser“.

Den 22. marts. „Schack, forskellige dansk- og tysksindede lokale sag- kyndige fra Tønder og jeg kørte til Flensborg for efter opfordring fra Bruce at give oplysninger om grænsen. Vi kørte til Flensburger Hof, udenfor hvilket et stort engelsk militærkapel spillede. Det endte med kommissærernes nationalsange. Jeg talte med Miang, der erklæ- rede, at der i løbet af få dage ville komme dansk militær besættelse af 1. zone som modtræk imod Tiedjelinien. På Flensburger Hof blev jeg præsenteret for dr. Köster, en yngre, meget smidig mand. Vi gik op til Bruce, hvorhen v. Sydow også kom. Han beskæftigede sig nærmest kun med en grænse ca. ½ km syd for Hvidåen. Det glædede ham dog, da han hørte om den delvis anlagte bane Nibøl-Klanxbøl-Sild. Så behø- vede de ikke Højer som overfartssted.

Schack og jeg var gæster til middag hos Bruce og frue. Bruce sagde til mig under fire øjne, at Flensborg var tabt for Danmark, og at England ikke ville tage noget protektorat over 2. zone. Danmark måtte nu rejse kravet om beskyttelse af minoriteterne i 2. zone, der blev ved Tyskland. Kommissionen træffer foreløbig ikke nogen afgørelse. To af dens medlemmer vil også gerne trække tiden ud, så at befolkningen kan se, at Tiedjelinien ikke bliver til noget og så kommer med deres ønsker (f. eks. Tønder og dens opland) uden modønsker fra anden side. Disse ønsker vil vel nok blive påvirket af forholdene i Tyskland, der nu er forfærdelige. Selv i Sørup er der rådsrepublik. Talrige flygtninge syd-fra kommer herop og får lov at blive. Således er v. Loew flygtet til Haderslev. Befolkningen beder om, at han ikke bliver udvist. Overborgmester Todsen i Flensborg overtager sit embede igen imorgen. Bruce sagde mig indtrængende, at nu måtte man i Danmark blive enig overfor Paris, ikke komme med 3-4 forskellige krav. Ellers var spillet tabt over tyskerne, der mødte enige dernede med Tiedjelinien.

Vi drøftede derefter den af os fra Tønder foreslåede grænse for landsognenes vedkommende, hvorefter kommissionen på grund af de geografiske forhold og for at skaffe Tønder sit opland lagde Aventoft, Sdr. Løgum, Ladelund og Medelby til Danmark. Afstemningen her var også nogenlunde, og man ville ved en sådan grænse i virkeligheden have løst det danske spørgsmål i landsognene i 2. zone, uden at man havde gået tyskerne for nær. Og geografisk set hørte disse fire sogne – bl. a. af hensyn til vandforholdene – absolut sammen med 1. zone. Bruce sagde, at man i kommissionen var klar over dette og så på en sådan løsning med største sympati. Afgørende ville være, om kommissionen ikke risikerede, at den danske regering ville protestere imod at få disse fire sogne med. Man var jo ikke sikker overfor ministeriet Zahle. Han henstillede, om jeg ikke kunne sondere regeringens stilling angående dette spørgsmål. Jeg foreslog den vej, at jeg undersøgte, om regeringen, hvis den på en eller anden måde blev forespurgt derom fra kommissionen, da ville svare, at den ikke ville modsætte sig, at Danmark fik disse med. Heri var han enig. Bruce rejste om aftenen med fruen, der var syg og skulle til læge i København, over til hovedstaden. Jeg talte derefter i almindelighed med Claudel og Heftye.“

Da jeg om natten kom hjem til Schackenborg, skrev jeg straks om de forskellige punkter til Vedel, dog ikke om spørgsmålet om ministeriets

stilling til de fire sogne, som jeg mundtlig ville undersøge derovre.

Den 24. marts. „Loof fortalte, at oberstløjtnant Ramsing var blevet tilkaldt som sagkyndig for kommissionen ved grænsedragningen. Thomas Thomsen var hos mig. Han havde af H. P. Hanssen fået anmodning om at foranledige, at en deputation herfra rejser til kommissionen for at protestere mod Tiedjelinien. Vi var alle enige om, at sådanne deputationer intet var værd. Jeg ringede til Thulstrup, der sagde, at H. P. Hanssen lagde megen vægt på afsendelsen af en sådan deputation. Så måtte vi jo til det, og Schack satte Rossen igang dermed. Det blev fortalt, at Tiedje allerede var undervejs til Paris. Tyskerne har dog stadig deres sager i orden.“

Den 25. marts. „Forhandlede sammen med Schack og Rossen om afsendelsen af deputationen mod Tiedjelinien til kommissionen imorgen. Der kommer nu en mand fra hver af de egne, der skæres væk ved linien. Den danske regering har efter „Nationaltidende“ i Berlin nedlagt protest mod tyskernes krav om Tiedjelinien.

Cornelius Petersen havde været hos Schack. Han så meget sort på det hele nu.

Om aftenen holdt landarbejderne i Møgeltønder møde om den eventuelle strejke næste dag.“

Den 26. marts. „Oberstløjtnant Ramsing traf jeg på hotellet.

Han sagde, at kommissionen vistnok traf afgørelsen imorgen. Marling klemte på. Han keder sig selv. Bruce var endnu idag ikke vendt tilbage. Jeg sendte straks Vedel et iltelegram derom.

Landarbejderstrejken træder i kraft lørdag. Man er bange for uroligheder. Schack vil til Flensborg imorgen for at skaffe politi m. v. – Da vi kom hjem til Schackenborg, var Ramsing og den norske redaktør Frøen – Heftyes betroede mand – allerede kommet. H. P. Hanssen havde forleden dag sprængt forhandlingerne. To repræsentanter fra hver af grupperne hernede havde været hos ham. De var enedes om at kræve 2. zone under internationalt styre. Hanssen afviste det absolut. Nis Nissen overværede det og var enig.

Nu er tre fra Flensborggruppen rejst til København for at få sagen frem i den danske rigsdag. Der påtænkes også straks afsendt en deputation herfra til Paris. Redaktør Christiansen er kørt træt og må holde sengen. Heftye vil trække tiden ud. Marling og Sydow vil have afgørel-

sen før påske, Claudel har skiftet og er neutral. Dog arbejder han underhånden ved at opfordre Christiansen til i Paris at fremsætte krav om et internationalt styre. Ramsing arbejdede efter et gammelt skrift af landråd Boehme (1919) om vandforholdene. Derefter går Midtslesvig syd om Aventoft. Han læste værket om grænsen og opfordrede os til at aflevere det. Mackeprang var den danske regerings repræsentant. Schack og jeg lavede lidt om på værket. Det bliver skrevet rent imorgen tidlig. Så tager Schack det med til Flensborg.“

Den 27. marts. Rejste om morgenen fra Tønder og var om aftenen i København, hvad jeg forud havde meddelt departementschef Vedel.

Da jeg om aftenen kom til København var den politiske situation spændt, idet Marott og Moesgaard-Kjeldsen havde meldt sig fra deres partier. Det var en ganske ny situation. Da jeg var kommet hjem i min lejlighed i København, blev jeg straks om aftenen ringet op af departementschef Vedel. Han bad mig med det samme telefonere hjem til indenrigsminister Ove Rode, der nok ikke mente, at situationen krævede valg eller nyt ministerium. Jeg ringede straks hjem til Rode, der ønskede oplysning om det sidste nye fra kommissionen. Dette meddelte jeg ham, idet jeg samtidig sagde, at jeg havde noget meget vigtigt at drøfte med ham fortroligt så snart som muligt. Han skulle rejse søndag morgen til Kalundborg, hvor han skulle tale, men han bad mig, om jeg ville komme hjem til ham i hans private bopæl på Åboulevar-den mandag morgen kl. 9.

Til det angivne tidspunkt mødte jeg da hjemme hos ham. Jeg sagde ham da, at der, såvidt jeg havde forstået ved samtaler med Bruce, var den største udsigt til, at kommissionen ville tildele Danmark de fire sogne fra 2. zone, der ganske naturligt og nødvendigt geografisk hørte med til 1. zone på grund af afvandingen og deres tilknytning som opland til Tønder by. Samtidig løstes det danske spørgsmål i virkeligheden på landet i 2. zone. Såvidt jeg forstod var en vanskelighed for kommissionen, at den ikke var sikker på, om den danske regering ikke ville modsætte sig, at Danmark fik disse fire sogne. Det ville klare stillingen, om kommissionen var sikker på, at den, hvis den på en eller anden måde sonderede stemningen i dette spørgsmål hos den danske regering, ikke erholdt et afvisende svar. Jeg henstillede, om det ikke var muligt, at man bemyndigede mig til at sige Bruce fortroligt og privat, hvorledes regeringens stilling ville være i tilfælde af en sådan sondering.

Men sagen hastede. Jeg skulle være parat til at rejse samme aften, hvis det ønskedes.

Vi drøftede da det hele igennem, og jeg viste områderne på et medbragt kort. Rode syntes personligt godt om tanken, og jeg fik absolut det indtryk, at han var for en løsning med de fire sogne til Danmark. Han sagde, at han meget vel kendte sagen, idet H. P. Hanssen gentagne gange havde berørt spørgsmålet og været ivrig for, at disse fire sogne kom med til Danmark. Der skulle nu være ministermøde kl. 10, og han ville da forelægge spørgsmålet her. Han bad mig være i ministeriet kl. 12, hvor han så ville sige mig besked om resultatet.

Derefter forlod jeg i en tillidsfuld stemning Rode, idet han åbenbart absolut var for det og H. P. Hanssen også.

Kl. ca. 11½ var jeg i ministeriet. Omtrent samtidig kom Ove Rode med stor hast ned ad den lange gang. Jeg gik hen til ham. Meget ophidset og nervøs sagde han mig, at der ingen besked var til mig, Zahle havde været hos kongen om morgenen. Denne havde afskediget ministeriet, der nu havde nægtet at fungere. Der var altså intet ministerium i øjeblikket. Han beklagede meget, at han altså ikke kunne give nogen besked angående det af mig forelagte så vigtige grænsespørgsmål. Derpå forsvandt han ind i sit kontor, hvor man hørte ham rive skuffer op og puffe dem i. Han ryddede op. Så forsvandt han fra ministeriet uden at sige farvel.

Jeg var nu i en overordentlig vanskelig situation, thi jeg måtte hurtigst muligt i forbindelse med det nye ministerium for at kunne forelægge spørgsmålet for dette og få afgørelsen.

Når jeg nu skal skildre de derefter følgende begivenheder, vil jeg forudskikke den bemærkning, at jeg kun til to personer omtalte forhandlingen, som jeg havde haft med Rode om de fire sogne, hans udtalelser derom, hans sympati derfor og aftalen om, at jeg skulle have besked efter ministermødet. Disse to personer var departementschef Vedel og kabinetssekretær Krieger. Med Vedel havde jeg altid talt åbent ud om alt, og vi havde drøftet spørgsmålene igennem. Jeg havde pr. brev fra Tønder holdt ham underrettet om alt. Jeg besluttede derfor straks at drøfte den foreliggende situation med ham.

Ellers anede intet menneske – som foran anført – noget om min samtale og aftale med Rode, og ingen fik det under de senere begivenheder – om de end var nok så stormende – at vide. Jeg var nemlig af den

anskuelse, at det hele – såfremt dette med Rode blev bekendt – ville komme ind i den indre politiks slagsmål og give anledning til avis-skriverier o. l. Det ville kun ødelægge sagen og dens hurtige løsning. En nødvendig betingelse var jo også, at det hele gik diskret af og i største fortrolighed. På den anden side må jeg dog anføre, at det mange gange under den senere behandling af hele sagen og af mig, der i denne sag som embedsmand kun havde gjort min pligt, kogte i mig, og at jeg mange gange til selvforsvar var nær ved og havde stor lyst til at fortælle hele sagens forhistorie, altså også denne forhandling med Rode. Men jeg beherskede mig. Jeg ville ikke på nogen måde blandes ind i politik. –

Da Rode nævnte dag var gået, besluttede jeg mig som sagt til at op-søge departementschef Vedel og drøfte sagen igennem med ham. Dette skete i hans værelse i ministeriet umiddelbart efter. Som anført foran fortalte jeg ham alt, hele samtalen med Rode. Vi var enige om, at sagen var af største vigtighed, og at jeg straks måtte i forbindelse med det nye ministerium, når det var udnævnt. Da Krieger var den, der før alle andre fik at vide, af hvem det nye ministerium bestod, og når det blev udnævnt, rådede Vedel mig til at sætte mig i forbindelse med Krieger straks og sætte ham ind i det hele.

Jeg tog så ud til Krieger på Amalienborg, hvor der på slotspladsen naturligvis var en hel del mennesker. Jeg satte ham derpå ind i det hele, som anført også samtalen og aftalen med Rode. Krieger var meget op-taget af sagen og klar over, at jeg straks måtte i forbindelse med det nye ministerium. Aftalen blev, at Krieger skulle sætte sig i forbindelse med mig i ministeriet eller hjemme, så snart det nye ministerium var udnævnt, ligesom han ville give den nye statsminister underretning med det samme.

Jeg tog ned til Vedel og meddelte ham resultatet af samtalen med Krieger. Derefter forholdt jeg mig afventende. Om eftermiddagen fik jeg besked fra Krieger, at nu var ministeriet fastlagt, at højesterets-sagfører Liebe blev statsminister, og at jeg straks skulle sætte mig i forbindelse med kommandør Konow, der var forsvarsminister samt uden-rigsminister ad interim. Dette gjorde jeg pr. telefon og fik da anmod-ning om om aftenen kl. 9½ at komme hjem i statsminister Liebes lejlig-hed i Bredgade, hvor hele ministeriet ville være samlet.

Da jeg om aftenen gik ned ad Bredgade, var den fyldt af mennesker, der gik ned til Amalienborg. Jeg gik op i statsminister Liebes lejlighed.

Her blev jeg ført ind i spisestuen, hvor hele ministeriet var til stede. Nogle var i kjole, andre i almindelig påklædning. Ministeriet kom fra tiltrædelsesaudiens hos kongen.

Efter anmodning forklarede jeg i hele ministeriets nærværelse sagen om de fire sogne, og hvorledes den lå. Jeg anvendte her samme udtryk og forslag som tidligere overfor Rode, og jeg viste forholdene på et medbragt kort. Efter en indgående drøftelse blev jeg anmodet om omgående at rejse til Flensborg og i overensstemmelse med forhandlingerne med Bruce fortroligt at udtale, at jeg mente at kunne garantere, at ministeriet, såfremt dets anskuelse i det nævnte spørgsmål på en eller anden måde af kommissionen blev sonderet, ville stå på det standpunkt, at det ikke på nogen måde ville modsætte sig, at de fire sogne kom til Danmark, hvortil de, i tilknytning til 1. zone, naturligt geografisk hørte.

Derefter gik jeg hjem, glad og lettet over resultatet, selvom betydningen måtte være mindre, da det drejede sig om et forretningsministerium. –

Jeg besluttede at rejse tilbage straks næste morgen.

Den 31. marts. „Kørte fra Ribe i min vogn og var på Schackenborg kl. 8 aften. Efter en rådslagning kørte Schack og jeg kl. 9¼ til Flensborg. I Tønder skulle vi først tale med bagermester Thorvald Petersen om, at andragendet fra næringsdrivende i Tønder straks skulle sendes til Flensborg. Det var en rasende modvind og regn, der piskede, så man næsten ikke kunne se. Kl. 11 var vi på „Flensburger Hof“. Vi fik straks fat på Bruce og drog så op på nr. 18. Jeg forklarede ham min opgave. Det interesserede ham og glædede ham uhyre, og han sagde, at det sikkert ville have virkning på kommissionen. Bruce mente, at der var chance for den linie. Han erklærede, at Schack i højeste grad havde vægt hos kommissionen, og at afstemningen i 2. zone var forfærdelig, idet det jo havde været tanken at give Danmark alt, hvad man på nogen måde kunne. Köster skulle til Paris. Han syntes, at Danmark burde have en officiel repræsentant ved kommissionen, der så derefter – som Köster – rejste til Paris. Hele afgørelsen skulle træffes i Paris. England ville ikke holde 2. zone besat. Størst chance for at få Flensborg til en fristat. Bruce havde i sidste øjeblik fået afgørelsen udskudt. – Vi spiste derefter med Bruce, fru Bruce og Møllgaard, hvorefter vi – jeg dødtræt – langt hen på natten gik i seng.“

Den 1. april. „Hilste på Marling, Claudel, Sydow og Heftye. Schack talte derefter med dem på deres værelser. Marling erklærede, at han var noget usikker med hensyn til rækkevidden af de økonomiske og geografiske forhold. Claudel og Heftye sagde, at de stod sammen på den af Schack og mig foreslåede linie. Schack sagde til Heftye, at han ikke måtte indlade sig på, at der ofredes noget af 1. zone til Flensborg for at få noget af 2. zone. Jeg besøgte fru Bruce, der sagde, at afgørelsen var meget nær forestående. Hvem der kom til Paris, vidstes ikke. Rejste Sydow, drog Heftye med, og rejste Marling, drog Claudel med. Der måtte en meget kraftig henvendelse fra den danske regering til for at få afgørelsen udsat, således at forhandlingerne i Paris ikke begyndte, før den nye regering efter valgene var dannet. Marling kedede sig og ville hjem. Talte med Hjelmfeldt og Ramsing samt Verrier. Flere, deriblandt kontorchef Hendriksen, var meget ivrige for at få at vide, hvorfor jeg var kommet iaftes kl. 11, men selvfølgelig fik ingen noget at vide. Af Bruce fik jeg hele dr. Kösters skrivelse til kommissionen efter afstemningen i 2. zone. Satte mig på Schackenborg straks til at skrive Ramsings indstilling til kommissionen af. Den, vor og Kösters afleverer jeg på lørdag til regeringen i København. Jeg rejser imorgen aften, da Claudel og Sydow kommer her imorgen. Forsøgte pr. telefon at komme i forbindelse med Konow og Liebe, men de svarede ikke.“

Bruce havde privat og i fortrolighed givet mig Kösters fornævnte indstilling, der udgjorde Tysklands standpunkt overfor kommissionen efter afstemningen i 2. zone. Jeg var klar over, at den ikke alene var tiltænkt mig til min private underretning men også den danske regering. Samtidig fik jeg lejlighed til at tage en afskrift af oberstløjtnant Ramsings indstilling til kommissionen. Denne burde den danske regering også have ligesom en afskrift af Schacks og min afhandling om de fire sogne. Da postgangen var meget usikker, varede flere dage og besørgeades af tyske embedsmænd, og da man risikerede, at postforsendelser blev åbnet, mente jeg det uforsvarligt at betro disse vigtige dokumenter til postvæsenet. Jeg burde selv rejse til København med dem og aflevere dem til ministeriet, hvor jeg samtidig selv kunne afgive mundtlig beretning.

Den 2. april. „Jeg læste Kösters store indstilling, der er selvmodsigende på flere punkter. Schack og jeg kørte kl. 3 ind på kontoret og arbejdede. Så kom Sydow, Claudel, Verrier og Ramsing. Der var sagt

folk fra Tønder til. Halvdelen danske og halvdelen tyske. De blev så eksaminerede. Tyskerne fik først at vide, at de ganske måtte se bort fra Tiedjelinien. Så måtte de indrømme, at Tønder måtte have opland med mod syd. Det gjorde selv skræder Petersen (en af tyskernes mest fanatiske og mest fremtrædende mænd). Det hele gik udmærket. Sydow og Ramsing tog derefter med til Schackenborg, hvor de spiste middag. Om aftenen tog jeg i automobil til Ribe og rejste om natten derfra med de omhandlede dokumenter til København.“

Den 3. april. Da jeg om morgenen var kommet til København, skaffede jeg mig oplyst, at jeg kunne træffe udenrigsminister Konow i indenrigsministeriet. Jeg gik da derop. Ministerierne var lukket. Jeg kom så ind i indenrigsministerens kontor, hvor indenrigsminister Oxholm, udenrigsminister Konow og justitsminister Sindballe var til stede. Jeg havde det indtryk, at ministeriet på en måde havde delt sig i flere arbejdsudvalg, således at en del f. eks. beskæftigede sig med imødegåelsen af generalstrejken, medens de tre nævnte ministre beskæftigede sig med andre spørgsmål.

For de tre ministre aflagde jeg beretning om det passerede og meddelte dem alle oplysninger, som jeg var i besiddelse af, og som findes angivet foran under de forskellige dage og de forskellige personers udtalelser. Jeg afleverede de tre nævnte dokumenter til udenrigsministeren og forklarede, at de var strengt fortrolige, og at jeg ikke havde villet betro dem til posten. Jeg sagde bestemt, at kommissionen i den nærmeste fremtid ville afgive betænkning, og at Köster ville møde op i Paris.

Ganske spontant og straks spurgte udenrigsministeren mig, om jeg ikke kunne bevæge den internationale kommission til at vente med at afgive en betænkning til Paris, indtil der havde været folketingsvalg her i landet, og det nye ministerium var dannet.

Hertil svarede jeg, at det måske var muligt, at kommissionen ville efterkomme en sådan anmodning. Samtlige tre ministre bad mig da snarest muligt rette en sådan anmodning fra ministeriet til kommissionen. Jeg svarede hertil, at det var mig umuligt at rejse derned samme nat, dertil var jeg for medtaget efter de sidste dages anstrengelser, men jeg skulle straks pr. telefon sætte mig i forbindelse med Bruce, som jeg iøvrigt skulle træffe om mandagen på Schackenborg, hvor anmodningen da mundtligt kunne bekræftes.

Af udenrigsministerens pludselige udtalelse fik jeg det absolutte indtryk, at tanken om anmodning om udsættelse ikke var en længe overvejede ting, men en pludselig indskydelse, der fremkom som følge af de modtagne meddelelser og de stedfundne begivenheder. Der var ikke – som statsminister Friis til min store forbavselse havde den dristighed overfor rigsdagspartierne sønderjyske udvalg senere at insinuere på trods af de fra den forhenværende udenrigsminister til Friis fremsatte udtalelser – nogensomhelst bagtanke om gennem en udsættelse på denne måde at give tid til, at visse kredse eller måske ministeriet selv skulle kunne få påvirket kommissionen til en beslutning i bestemt retning. Nej, tanken var ganske givet at skaffe ministeriet Liebe, der i ordets strengeste betydning var et forretningsministerium, fred for hele grænsesagen, og således at der intet skete i denne, før folketingsvalget havde fundet sted, og der efter dette og på basis af dette var dannet en regering, der repræsenterede – ikke mindst med hensyn til grænsespørgsmålet – det danske folks flertal, og som derfor kunne tage det op på lige fod med den tyske regerings kamp i Paris, hvortil som anført dr. Köster skulle sendes. Tyskland havde allerede i Kösters betænkning til kommissionen foretaget skridt til at påvirke kommissionens afgørelse.

Dette og intet andet var – efter det absolutte indtryk jeg fik af udenrigsministerens udtalelser – hans tanke. At dette også var de to andre ministres tanke fremgik tydeligt af drøftelsen mellem de 3 ministre, som jeg i dens helhed overværede. Der var ingen anden hensigt eller tanke og end ikke den mindste antydning deraf. Et indirekte bevis ligger dog også deri, at anmodningen ikke indeholdt nogen henstilling om, at kommissionen ikke *udarbejdede* og *underskrev* betænkningen, men kun om at den ikke blev *afgivet* i Paris.

Anelse om andre hensigter og tanker fik jeg – der dog havde været deltager og part i sagen i dens helhed – først ved statsminister Friis's ovennævnte ganske forbløffende insinuation, som jeg nedenfor skal vende tilbage til.

Herefter forlod jeg den strengt lukkede ministerialbygning, gik hjem og telefonerede til Bruce i Flensborg. Jeg overbragte ham anmodningen med forklaring, at jeg ikke kunne rejse igen om natten, men at jeg mente, at han straks burde vide det, da det formentlig hastede. En mundtlig bekræftelse kunne han få af mig om mandagen, når vi mødtes på Schackenborg. Han takkede for meddelelsen, som han straks

skulle lade gå videre til kommissærerne, som efter hans mening sikkert ville rette sig derefter.

Den 4. april. Da jeg nu havde respit til om mandagen den 5., besluttede jeg den 4. om morgenen, søndag, at tage over til mine svigerforældre, dommer Stephensen i Middelfart, hvor min hustru og søn var. Efter et ophold der ville jeg tage videre om natten, så jeg var i Tønder mandag morgen.

På rejsen drøftede alle ikke mindst alle jernbanemænd spørgsmålet, om der blev generalstrejke eller ej, og i bekræftende fald, hvorledes det da ville gå. I. C. Christensen traf jeg på færgen, men fortalte ham selvfølgelig intet.

På Middelfart banegård blev jeg modtaget af min svigerfader og hustru, der straks meddelte mig, at der var opslag nede i avisvinduerne i byen, at der var udnævnt et nyt ministerium med overformynder Friis som statsminister. Af de andre ministre nævntes kun departementschef Vedel som indenrigsminister. Jeg var med et mildt ord meget forbausset over at høre dette, da der intet derom havde foreligget, da jeg om morgenen rejste fra København, og da ministeriets medlemmer, med hvilke jeg dagen før havde haft forhandling, ikke havde givet nogen antydning af, at et ministerskifte var forestående. –

Spørgsmålet var nu for mig: hvorledes med den omhandlede henvendelse til kommissionen om udsættelse, thi den skulle jo efter aftalen mellem Bruce og mig bekræftes af mig dagen efter på Schackenborg? Men nu var der kommet et nyt ministerium!

Jeg besluttede da straks telefonisk at sætte mig i forbindelse med Vedel.

Det varede ej heller længe, så havde jeg forbindelse med ham. Jeg spurgte ham, om det var rigtigt, at Friis var blevet statsminister, og han indenrigsminister. Han bekræftede dette. Jeg gav ham derefter meddelelse om det passerede med hensyn til anmodningen til kommissionen om udsættelse, og bad ham meddele statsministeren dette. Jeg forventede så at modtage forholdsordre fra ministeriet. Jeg blev resten af dagen i Middelfart. Han sagde, at statsministeren var ved siden af, så jeg selv kunne sætte ham ind i sagen og få besked. Friis kom derefter til telefonen, og jeg gav ham den samme beretning i alle enkeltheder som Vedel. Jeg bad derefter om forholdsordre. Den lød i sin korthed således:

Da der er kommet et nyt ministerium, er selvfølgelig ethvert mandat fra det tidligere ministerium bortfaldet. Der vil ikke være videre at foretage i denne sag.

Jeg blev herefter roligt i Middelfart og rejste om natten over Ribe til grænsen.

Den 5. april. „Jeg kørte fra grænsen i automobil til Tønder. Jeg gav Schack beretning om det passerede. Kl. 2 kom Bruce med kone og datter. Bruce sagde, at min henvendelse fra regeringen i København i lørdags om at udsætte indstillingens afgivelse til efter valget havde haft god virkning. Af internationalt hensyn ville man gøre det. Men den nye regering måtte rette en lignende henvendelse. Den tidligere henvendelse var bortfaldet ved ministerskiftet. Henvendelsen var jo også fra et forretningsministerium, og det var det nye også. Sir Charles kom hjem imorgen, og man ville så påbegynde udarbejdelsen af betænkningen, der påtænkes underskrevet den 15. d. m. Derefter rejste kommissionen til Paris. Bruce blev her. Der synes gode chancer for vor linie. Bruce udtalte, at man nu snarest muligt måtte have den danske besættelse og administration af 1. zone. Kl. 6 kørte de. Jeg skrev straks efter indberetning til nu indenrigsminister Vedel.“

Den 6. april. „Talte i telefon med Miang, der meddelte, at H. P. Hanssen af det nye ministerium var kaldt til København. Han rejste iaften. Han holdt møde med den nordslesvigske gruppe i Åbenrå idag. Schack ringede til Åbenrå om en henstilling fra vælgerforeningen til kommissionen om ikke at afgive indstilling i Paris, før det nye danske ministerium var dannet efter valgene. Schack kunne dog ingen forbindelse få med Åbenrå. Hjem til frokost kl. 1. Jeg var så nede hos købmand Filskov. Jeg fik ham til at ringe til Christiansen i Flensborg for at høre nyt. Christiansen sagde, at der også idag var rettet henvendelse til P. Grau om at blive sønderjysk kommissær. Denne ville vistnok desværre ikke. Man tænkte nu på at tage advokat Andersen.“

Schack havde forbindelse med Grau, der syntes, at en henvendelse fra vælgerforeningens bestyrelse til kommissionen om at udsætte indstillingens afgivelse i Paris, var en udmærket tanke. Han ville nu tale med Martin Simonsen, Flovt, derom.“

Den 7. april. „Var i banken, hvor Rossen sagde, at Flensborgerne vistnok tog Kloppenborg-Skrumsager til kommissær. I sønderjyske udvalg igår, kunne regeringen ikke få flertal for et forslag om, at Hanssen

skulle være generalkommissær. Om formiddagen tog jeg forholdsvis tidlig hjem, da jeg var træt. Jeg lagde mig for at hvile, men blev ved 5-tiden kaldt ned til telefonen.

Det var ministersekretær Bardenfleth fra indenrigsministeriet, der fra statsministeren og Vedel skulle bede mig omgående komme til København og spurgte, hvornår jeg kunne være der. Jeg svarede, at hvis jeg rejste samme aften, kunne jeg være i København næste morgen, men at jeg var noget træt og helst ville vente med at rejse til næste morgen, jeg kunne så være i København om aftenen. Det var der imidlertid ikke tale om. Jeg skulle være i København næste morgen. Nogen grund fik jeg ikke at vide.“

Den 8. til 12. april. Jeg havde ordre til, straks når jeg kom til København om morgenen fra banegården at begive mig ned i marineministeriet til statsministeren. Dette gjorde jeg også. Statsminister Friis var der ikke, og intet af budene kendte til, at han kom, eller at jeg skulle komme til ham. Da jeg havde ventet en halv times tid, besluttede jeg at ringe hjem til Friis for at se at få besked. I det samme ringede ministersekretær Bardenfleth, at jeg endnu ikke skulle tale med Friis, men at jeg skulle være kl. 11 hos indenrigsminister Vedel i indenrigsministeriet.

Da jeg før dette tidspunkt på gangen i ministerialbygningen mødte en af de nye ministre, standsede han mig, og uden at spørge mig om nogen forklaring på de foreliggende forhold og det passerede rettede han de heftigste bebrejdelser imod mig i en ganske ubehersket tone: Hvad jeg dog gik og lavede. Nu havde jeg gennem mit brev forårsaget ministerkrise af den alvorligste art. Det var forfærdeligt. Jeg svarede ganske kort hertil, at jeg ikke lavede noget, men at jeg som embedsmand opfyldte min pligt og udførte de ordrer, som jeg fik, og at jeg holdt det for at være min pligt at give regeringen meddelelse om de oplysninger, som jeg til enhver tid kom i besiddelse af, hvad jeg hele tiden havde gjort, som indenrigsminister Vedel kunne bevidne. Iøvrigt stod jeg ganske uforstående overfor hans udtalelser, idet jeg ikke var orienteret i nogen henseende, da jeg endnu ikke havde talt med hverken stats- eller indenrigsministeren.

Kl. 11 var jeg hos Vedel, der stadig holdt til i sit departementschefsværelse i indenrigsministeriet. Som sædvanlig modtog han mig liggende på sofaen.

Han satte mig nu ind i situationen. Man havde nu netop ved statsministerens behændighed overvundet en meget alvorlig ministerkrise i anledning af pasningen af kornet på statens lagre, så det ikke ødelagdes. Mit brev til ham af 5. d. m., som han havde ladet gå videre til statsministeren, og som denne havde forelagt i ministermøde, havde fremkaldt en ny alvorlig ministerkrise på spørgsmålet, om det var nødvendigt, at ministeriet foretog sig nogetsomhelst overfor den internationale kommission i anledning af den ved den tidligere regerings henstilling til kommissionen om udsættelse med indstillingens afgivelse i Paris fremkaldte situation. Såfremt ministeriet skulle foretage noget, ville det blive sprængt, og Danmark kunne ikke tåle ministerkrise i øjeblikket. Ingen vidste, hvor vi da endte henne.

Jeg gav ham nu en mundtlig beretning af hele sagen og tilføjede, at der ikke var noget for det nuværende ministerium at gøre i sagen. Bruce havde sagt, og dette havde jeg jo skrevet i nævnte brev til Vedel, at den tidligere regerings henstilling til kommissionen var bortfaldet ved ministerskiftet, og at det nye ministerium, såfremt det ønskede en sådan udsættelse, måtte rette en ny og selvstændig henstilling i så henseende til kommissionen. Der var altså intet for ministeriet at foretage i den gamle sag. Den betragtede kommissionen som afsluttet ved ministerskiftet. Såfremt ministeriet foretog noget, var det en fuldstændig ny og selvstændig aktion.

Således havde Vedel også hele tiden opfattet situationen. Han var glad, venlig, rolig og fornøjelig som altid, og der var intet at mærke på ham.

Han bad mig dernæst om at være hos statsministeren kl. 1½ i marineministeriet for at afgive den samme beretning til ham. Han understregede indirekte, at jeg stadig i de videre samtaler måtte erindre den alvorlige indrepolitiske virkning, som denne sags videre udvikling kunne få.

Jeg fortalte ham derhos om mit møde kort før med fornævnte minister, om dennes optræden og udtalelser, hvorover jeg beklagede mig. Han sagde, at det skulle jeg ikke tage mig nær. „Der var jo nogle, der hang mere ved taburetterne end andre.“

Jeg var, da jeg gik fra Vedel, fuldstændig klar over, at denne havde fået det ordnet således, at han først fik lejlighed til at tale med mig og sætte mig ind i situationen, før jeg kom til at tale med statsministeren.

Vedel og jeg havde i de forløbne tider talt rent ud sammen i fortrolighed om mange ting, så vi kendte hinanden godt.

Kl. 1½ var jeg hos statsminister Friis i marineministeriet. Han var meget formel og kølig, nærmest med en bebrejdende tone. Jeg afgav da en detailleret rapport overfor ham i nøje overensstemmelse med mine udtalelser til Vedel og pointerede, at sagen var afsluttet. Jeg sagde også ham, at jeg hele tiden havde holdt Vedel underrettet om alt, og at jeg som embedsmand efter bedste evne havde ment at udføre min pligt og opfylde de ordrer, som blev givet mig. Samtalen varede en halv times tid. Han bad mig da komme til stede en times tid efter hos ham samme steds for i det samlede ministeriums nærværelse i ministermøde at gøre rede for sagen.

Dette skete også. Hele ministeriet var til stede. Jeg måtte da for tredje gang give den samme udførlige redegørelse og understregede igen meget skarpt, at sagen var afsluttet. Det måtte betragtes som en ny aktion, hvis ministeriet foretog sig noget i denne sag. Friis spurgte herefter, om nogen ville stille forespørgsler til mig. Dette var ikke tilfældet. Han erklærede da, at herefter måtte man betragte sagen som afsluttet, og at det var rigtigt, at en handling fra ministeriet i denne sag overfor kommissionen ville være en ny selvstændig aktion. Iøvrigt burde der gives beretning til rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg om sagen. Ministeriet tiltrådte statsministerens udtalelser, og denne bad mig derefter blive i København indtil videre. Jeg skulle få nærmere besked hos Vedel, når jeg kunne rejse.

Ministermødet var dermed forbi. Nu delte deltagerne sig, idet Prior, Sonne, Schrøder, Ammentorp og Vedel kom hen til mig. Alle var overordentlig elskværdige og interesserede i forholdene. Jeg fortalte dem om, hvor stor betydning det ville have at få de fire sogne fra 2. zone med til Danmark. Jeg forklarede det nærmere og viste det på kortet. Det blev en ret indgående drøftelse, og de havde alle stor sympati for tanken.

De øvrige ministre opholdt sig i den anden ende af stuen.

Nogen let situation var dette ministermøde ikke for mig. Træt var jeg efter de utallige og forcerede rejser, mest om natten, det store arbejde og de mange vigtige forhandlinger.

Overfor Vedel og Friis havde jeg i mine samtaler om formiddagen meget indskærpet Bruces udtalelser, som jeg havde nævnt i brevet til

Vedel, om at kommissionen gerne ønskede, at Danmark snarest overtog besættelsen og administrationen af 1. zone. –

Den næste morgen blev jeg i mit hjem ringet op af kontorchef Laesgaard, der fra statsministeren skulle anmode mig om at komme til stede i rigsdagen kl. 12 til møde i rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg.

Forhandlingerne her havde jeg som anført stadig overværet, ligesom jeg fik de trykte, fortrolige referater sendt.

Mødet lededes af Borgbjerg. Statsministeren gjorde her udførligt rede for det passerede, efter at Borgbjerg som formand indtrængende havde indskærpet udvalgsmedlemmerne, at forhandlingerne her var strengt fortrolige.

Statsministerens form var, synes mig, ikke tiltalende. Han søgte mellem linierne på en behændig måde, indirekte at skubbe ministeriet Liebe og specielt udenrigsminister Konow – uanset at han angav dennes udtalelser i en samtale med ham, og hvori sådanne motiver udtrykkelig benægtedes, medens de virkelige, af mig foran anførte motiver blev angivet – sådanne motiver i skoene, at det skulle have været hensigten ved udsættelsen at få lejlighed til at påvirke kommissionen, medens det f. eks. slet ikke omtaltes, at Tyskland havde henvendt sig gennem et memorandum af Köster til kommissionen, og at Köster rejste til Paris. I udvalgets påhør måtte jeg besvare spørgsmål fra statsministeren. Det var ikke behageligt som embedsmand på denne måde at være til afhøring og skulle stå skoleret, og noget bitter over denne behandling kunne man ikke undgå at blive. Sindene i udvalget kom naturligvis i største bevægelse, og der blev ivrigt forsøgt at lave politik ud deraf. Statsministeren erklærede, at aktionen altså var afsluttet, men at ministeriet ikke havde villet undlade at forelægge sagen også af hensyn til, at der herved skabtes lejlighed til for udvalget at tage stilling til, om der fra ministeriets side skulle foretages noget, og da hvad. En forudsætning måtte da være, at alle partier i udvalget var enige herom. Efter en lang drøftelse, hvorom henvises til udvalgets trykte referat, tog dette sagen til efterretning.

Bagefter talte jeg med forskellige af udvalgets medlemmer og beklagede mig over den behandling, jeg som embedsmand havde fået i denne sag. De var fuldstændig enige med mig deri, ikke mindst folketingsmand Hauge, med hvem jeg indgående også talte om de fire sogne.

Han kendte nøje sagen og havde største forståelse af og sympati med den. –

Selvom jeg kunne have afvæbnet mange ved at give beretning – rent historisk – om, hvorledes hele sagen angående henvendelsen om udsættelsen var begyndt, nemlig ved min, foran omtalte, samtale med Ove Rode om morgenen, samme dag, da ministeriet Zahle blev afskediget, glædede jeg mig dog stadig over, at jeg ikke gjorde det.

Imidlertid var der et andet besynderligt punkt i ministeriet Friis's optræden i hele denne sag. Som foran meddelt under den 4. april telefonerede jeg nævnte dag fra Middelfart til Friis og Vedel og fortalte dem alt angående den den 3. april foretagne henvendelse til kommissionen om udsættelse. De var altså allerede straks den 4. april fuldt orienteret. Den 6. april havde ministeriet møde med rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg, og her nævner det ikke et eneste ord om sagen. –

I mødet den 9. april i rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg fik jeg forøvrigt et lille indtryk af, hvor dårlig forbindelse H. P. Hanssen havde med kommissionen. Som anført foran under den 5. april udtalte Bruce den dag til mig, at kommissionens betænkning ville blive afgivet den 15. april. Dette skrev jeg i mit nævnte brev samme dag til Vedel. I udvalgsrådet den 9. april meddelte statsministeren udvalget dette, men tilføjede, at H. P. Hanssen aftenen i forvejen havde meddelt ham, at underskriften ville blive foretaget og indstillingen afgivet allerede „i overmorgen“! H. P. Hanssen måtte da også straks i udvalget rejse sig og erklære, at han nu havde fået ny meddelelse om, at indstillingen først ville blive underskrevet om ca. 8 dage, når Heftye kom hjem fra Norge.

Den næste morgen indeholdt „Social-Demokraten“ i stort udstyr på side 1 en opsigtsvækkende artikel om, hvad der var foregået i det sønderjyske udvalg dagen før, og det uanset, at Borgbjerg som udvalgets formand netop havde indledet mødet med at indskærpe dets fortrolighed.

På rigsdagen blev det nu fra konservativ side kædet sammen med valglovsforhandlingerne, at henstillingen fra dansk side om udsættelse af afgivelse af kommissionens indstilling skulle fornyes af det nuværende ministerium. Ministeriet rettede derefter en sådan henstilling men ad diplomatisk vej til pågældende regeringer og ikke direkte til kommissionen.

Den 12. april fik jeg besked fra Vedel, at nu kunne jeg rejse. Han hå-

bede ikke, at der kom flere ministerkriser. Med hensyn til anmodningen om udsættelsen med indstillingens afgivelse sagde han med et stort smil: „Det, der skal ske, sker, hvor det skal ske.“

Den 13. april. Om morgenen rejste jeg fra København til Schackenberg, hvor jeg ankom om aftenen.

„Jeg gav straks Schack beretning. Han fandt – ligesom jeg – en udsættelse af indstillingens afgivelse for det eneste rigtige, naturlige og forsvarlige. Claudel havde været på Schackenberg om eftermiddagen på afskedsvisit. Indstillingen til Paris var nu underskrevet. Heftye og Claudel havde indstillet Schacks og min linie sønden om Ladelund og Medelby m. m. Sydow og Marling havde i hovedsagen holdt sig til Claudens linie. Marlings stemme som formand var afgørende. Claudel rejste nu til København og derpå til England for at arbejde for hans og Heftyes linie. Derefter rejste Marling og Claudel til Paris for at overrække indstillingen. Efter det passerede fandt jeg ingen anledning til at sende indberetning om sagen til ministeriet, der jo åbenbart helst var fri.“

Den 15. april. „Da jeg skulle give departementschef Martensen-Larsen en oplysning, skrev jeg, at kommissionen nok havde sin indstilling i orden, men at man vel nok allerede vidste besked herom i København. Hvis de nu vil vide noget, kan de jo spørge mig.“

I dagbogen står, at Schack og jeg den 17. april tog til Flensborg, hvor vi var indbudt ombord hos admiral Sheppard. Som situationen nu havde været overfor mig i København, havde jeg besluttet ikke at ville tage med til dette eller andet i Flensborg, for at der ikke skulle komme nogen misforståelse ud deraf. Men Schack ønskede bestemt, at jeg tog med, og så bøjede jeg mig herfor. Da vi kom til Bahnhofshotellet i Flensborg „kom en mængde danske embedsmænd gående derfra til Flensburger Hof. Det var et udvalg, der fra den danske regering skulle forhandle med kommissionen om den danske regerings overtagelse af den civile og militære administration af 1. zone. Der var H. P. Hanssen, Ussing, Ringberg, Eduard Reventlow, Lundbye, Reimuth, Schou-Nielsen, Hammerich, Thulstrup, Miang og borgmester Bech fra Kolding. Vi hilste lige på dem og kørte så afsted.“

(Om denne forhandling kan jeg henvise til side 74 m. v. i ambassadør, lensgreve Reventlows erindringer „I dansk Tjeneste“).

Efter besøget hos Sheppard tog vi ind til Flensborg igen. Schack gik

til Bruce, og jeg til Bahnhofshotellet, idet jeg ville holde mig væk fra kommissionen. Udenfor hotellet gik Thulstrup op og ned, og hvad han gik der efter, ville han ikke give oplysning om.

„Så gik jeg ind på Bahnhofshotel. Der sad H. P. Hanssen og Miang og ventede. Man havde sendt bud hele byen rundt for at få fat i Köster, der var i byen. Thulstrup gik på gaden for at finde ham der. Hanssen sagde, at sagen nu stod således, at man fra dansk side var villig til at overtage administrationen af 1. zone, når man samtidig fik toldgrænsen flyttet. Kommissionen ville gå ind på, hvad man kunne enes med Tyskland om. Nu skulle de altså forhandle med Köster. Lidt efter kom Köster, og han og Hanssen gik så afsides til forhandling. Så kom Reimuth, og jeg tog en forfriskning med ham og Schou-Nielsen. Det hele var nok først sat i scene ved et større møde igår i ministeriet under ledelse af statsministeren. De var rejst iaftes og havde en sovevogn stående i Kolding. Så kom de efterhånden alle. Köster gik, og Hanssen trak alle de andre til side. Lidt efter gik Reventlow, Hammerich og Miang. Så kom Lundbye til mig, han sagde, at Köster ville give svar imorgen, men at Hanssen så uhyre optimistisk på udfaldet. Jeg besøgte redaktør Christiansen og gik derefter tilbage til Flensburger Hof for at vente på Schack udenfor. Schack kom ud og sagde, at vi skulle spise med Bruce. Jeg var meget betænkelig derved og ville egentlig sige nej og spise på Bahnhofshotel. Vi blev dog enige om, at jeg spiste med, da Hammerich og Miang også var der.

Bruce var meget irriteret ved bordet og det gik først ud over Zahle og Mackeprang, så Thulstrup og endelig H. P. Hanssen. Han påstod, at denne havde brudt den udtrykkelige aftale med kommissionen om eftermiddagen. Det var aftalt, at ikke han, men kommissionen skulle forhandle med Köster om toldgrænsens flytning. Så skulle H. P. senere få besked fra sir Charles. I stedet derfor passer Hanssen altså Köster op på gaden og forhandler med ham, før Köster havde været i kommissionen. Resultatet var, at sir Charles var gal i hovedet, og at Köster ikke på nogen måde ville gå ind på det danske krav. Til Bruce havde han sagt: „Det strider mod fredstraktaten, og da man altid fra Danmark påberåber sig denne, må vi ligesom Danmark holde på den“.

Den 18. april står i dagbogen: „Da jeg kom hjem, ringede Miang. Köster havde naturligvis sagt nej såvel til indførelse af kronemønt som til flytning af toldgrænse. Som Bruce sagde i forgårs: „Köster interes-

serer det, at der ikke kommer revolution i Flensborg, medens det er ham ligegyldigt, hvad der sker i Haderslev.“

Den 29. april står, at Schack sagde til mig „at der ventedes generalstrejke i Tønder på lørdag. Det var Wienecke – dirigeret fra Kiel, hvortil der uafslædt telefoneredes – der stod i spidsen. Derfor var de engelske tropper her igen. I Flensborg har man lavet en interneringslejr for Wienecke m. fl. til 20–30 personer.“

Den 30. april kom kaptajn Andersen fra den internationale kommission og der forhandlede om situationen med hensyn til generalstrejke, og mit standpunkt var her, „at man tog generalstrejken, før de danske myndigheder kom. Dels af politiske og taktiske grunde, dels fordi kommissionen da endnu kan udvise. Ligeledes henstillede jeg til kaptajn Andersen meget stærkt, at Wienecke straks blev udvist.

Den 1. maj. Schack og jeg forhandlede med kredssekretær Lange om delingen af kredsens administration, når Danmark har overtaget 1. zone. Bruce ringede til Schack og sagde, at det nu var sikkert, at begyndelsen skete på onsdag. Schack og jeg talte i aftes om sagen. Schack sagde, at Bruce havde sagt, at toldgrænsens flytning og kronemøntens indførelse foreløbig ikke blev til noget.“

Den 5. maj kom det danske militær og grænsegendarmerne, og det engelske militær rejste. Den 6. maj tiltrådte Schack som dansk amtmand, og jeg som amtsassessor, og de manglende danske embedsmænd kom nu efterhånden og overtog deres stillinger.

Den 20. maj. „Mødte i Tønder det første danske postbud i rød uniform. Det var helt underligt. Postvæsenet fra Danmark begynder idag. Senere så jeg også et landpostbud. Kronemønten begyndte idag.“

Den 28. maj. „Halvdelen af landrådskontorerne er nu flyttet til Niebøl. Det er gået ganske smertefrit. Der er nu meddelelse om, at afgang i Paris er falden. Kun en lille del af Aventoft kommer til Danmark. Ellers går hele 2. zone til Tyskland uden internationalisering. Talt med Miang i telefonen. Han mente, at genforeningen kom i juli måned.“

Den 31. maj rejste pludseligt forskellige af personalet til Niebøl til den nyoprettede tyske kreds for den del af Tønder kreds, der kom til at ligge syd for grænsen. Nogle af personalet gik rundt og opfordrede de andre til straks at tage afsted. Dette virkede så meget mere ejendommeligt, som kommissionen i sin tid havde forbudt landråderne at for-

handle med tjenestemændene om overgang til dansk tjeneste. Og nu gjorde tyskerne det bag vor ryg, og personalet løb uden videre fra alle sager.

Vi forbød så, at nogen del af arkivet flyttedes ud af huset. Da jeg var klar over, at spørgsmålet om delingen af arkivet – hvoraf mange sager var fælles for det nu oprettede Tønder amt og for den tyske kreds i Niebøl – ville blive brændende, skrev amtet straks til undervisningsministeriet og anmodede om, at der snarest måtte komme en mand fra landsarkivet til at forestå denne deling fra dansk side. Vi var klar over, at, hvis det ikke skete på den måde, kunne sager af historisk, økonomisk el. lign. interesse komme til at udgå af vort arkiv og gå til Niebøl. Ganske pudsigt gik det med denne sag netop, således som forudset, at der uanset gentagne henvendelser fra amtet til ministeriet, ikke kom nogen sådan mand på det tidspunkt, da vi måtte give dem den del af arkivet til Niebøl, for at de kunne administrere. Jeg måtte så selv foretage delingen. Først senere kom en udsending fra det danske arkivvæsen, og da han gik det hele igennem, var der flere ting, som han ville have beholdt hos os. Iøvrigt fandt jeg blandt sagerne beretning fra landråd Dryander om hans fornævnte besøg hos mine forældre i Ribe. Denne sag gik ikke med til Niebøl.

– *Den 3. juni* udbrød generalstrejken. Borgmester i Tønder var nu tidligere sparekassedirektør Olufsen, halvbroder til den tidligere landstingsmand Olufsen, Kvistrup. Borgmester Olufsen var tysksindet, men fuldstændig loyal og talte flydende dansk. Hans kone var stærkt tysksindet og havde vanskeligere ved det danske sprog. Politisk virkede hun ikke, men en vanskelighed blev altid hendes mere direkte tyske fortid.

Schack og jeg havde, da generalstrejken udbrød den 3. juni, forhandlinger med borgmester Olufsen og dennes tysksindede, men rolige rådmand Bader, og vi var alle enige om at se tiden an til næste dag for ikke at skærpe situationen.

Den 4. juni. Der var nu stort møde af de strejkende nede på markedspladsen i Tønder. „Jeg gik ned for at høre på mødet. Der var ca. 100 mennesker til stede og der blev holdt brandtaler. Lidt efter var mødet forbi, og jeg fandt politimester Voxlev. Det viste sig da at være besluttet, at en deputation imorgen kl. 9 skulle møde hos amtmanden for at fordre, at de frivillige arbejdere på byens værker blev trukket tilbage. Hvis det blev nægtet, ville man så selv rydde. Jeg tog Voxlev med til

amtshuset og ringede straks til Schack“, der kom ind fra Schackenborg. Vi havde så møde med den danske garnisonschef oberstløjtnant Elmer og borgmester Olufsen og drøftede også spørgsmålet om udvisning af førerne for strejken. Der blev sendt militærpatruljer ud på gaderne og gas-, elektricitets- og vandværker blev besat af militæret. (De lå på mar-ken lige overfor amtshuset).

Den 5. juni. „Schack og jeg tog ind kl. 9. På Skibbroen stod arbejdere i små klynger. Lidt efter kom fire arbejderførere. Schack og jeg forhandlede med dem. De henvistes til magistraten.“ Magistraten traf så en ordning med dem, og soldaterne blev trukket tilbage.

Den 6. juni. „Schack rejste om morgenen til København. Kl. 17 ringede sygehuslægen i Tønder til mig ud til Schackenborg. Arbejderne i Tønder havde, uanset overenskomsten med byrådet, nægtet at levere gas og elektricitet til sygehuset og truet med, hvis det blev krævet, at ville rydde værkerne. Jeg bad da ham sende mig det skriftligt og ville så have afholdt et møde med arbejderne, men politimester Voxlev ringede, at der lige var kommen ordre fra Flensborg til at arrestere lederne, der så skulle udvises. Jeg tog straks ind. Man ville først arrestere i morgen tidlig for at undgå uro om natten. Jeg kaldte borgmesteren til og bad ham holde møde med magistraten, der derefter vedtog, hvis en operation på sygehuset skulle foretages i nat, at beskoste dem kørt i automobil til Flensborg. Hermed var sygehuslægen indforstået. Elmer var også hos mig. Der blev større beredskab i nat og dagen i morgen. Voxlev og jeg gik på hotellet, da jeg fandt det bedst at blive inde.“

Den 7. juni. „De havde i morges uden spor af vrøvl fået de tre ledere, deriblandt Wienecke og Brandenburg (den sidste på banegården undervejs til Åbenrå). Den fjerde fik de senere. De var undervejs til Flensborg. Magistraten stillede nu arbejderne på værket det ultimatum, at de til kl. 12 skulle give svar på, om de straks ville genoptage arbejdet. Ellers blev de afskediget. Arbejderne var bange og nægtede at genoptage arbejdet. Seminarieret var en hel fæstning og fuld af fodfolk og rytteri i beredskab. Magistraten skrev til arbejdsgiverne om at stille 36 mand til gas- og vandværket. Herefter blev Voxlev og jeg enige om at indskrænke den militære vagt.“

Den 8. juni. „Arbejderne holdt møde og ville kræve de arresterede udleveret. Om eftermiddagen kom to arbejdere for at spørge, om de kunne tale med Bruce. Jeg sagde, at de skulle få besked. Senere kom

Bruce og kaptajn Andersen. De to arbejdere kom til Bruce. De fik at vide, at de fire arresterede førere blev udviste og ikke kom igen. Hvis de ikke selv var rolige, ville de også komme afsted. Konerne til de udviste kom også, men de blev henviste til at få besked hos de to arbejdere.“

Den 9. juni. Schack fortalte efter hjemkomsten fra København, at kongen vist kom omkring den 20. Da det hele nu var mere roligt, ned-sattes militærvagten. „Der var en skrivelse fra byrådet i Højer, om at skrivelserne fra amtet, da de ikke kunne tydeligt forstå dansk, måtte blive affattede på tysk. Schack og jeg drøftede sagen. Vi besluttede at svare, at der, såvidt der var tid m. v. ville medfølge en tysk oversættelse herfra. Hvis ikke måtte de selv oversætte. Den danske tekst var dog altid afgørende.“

Spørgsmålet om kongens ankomst til Sønderjylland, Dybbølfesten og hans besøg i Tønder blev nu brændende, og da Schack var fuldt ud beslagnet gennem forhandlingerne om Dybbølfesten, overlod han mig hele ordningen af besøget i Tønder. Schacks forhandlinger om Dybbølfesten, i første linie med vælgerforeningerne lå ret vanskeligt og tog megen af hans tid; han var jo også meget optaget med udarbejdelsen af sin egen tale. Men det lykkedes at nå til enighed med hensyn til festen.

Hvad angår ordningen med hensyn til kongens besøg i Tønder holdt jeg fast ved to grundlæggende principper. For det første, at kongens modtagelse måtte være som andre steder i Danmark, modtagelsen måtte ske af borgmester og byråd, såfremt de var villige hertil, idet der var tysksindet flertal og borgmester i Tønder, men kongen var også konge for dem, idet de nu var borgere i Danmark. Politisk set ville samarbejdslinien – den forsonlige linie – også herved straks være lagt. Jeg forstod meget vel, at dette synspunkt kunne være svært for de dansk-sindede at bøje sig for. Men det lykkedes. Det andet hovedsynspunkt var, at kongens besøg i Tønder ikke måtte ske under større politi- eller militærafspærringer eller opbud, men fuldstændigt jævnt og liget¹ : mest mulig direkte kontakt med befolkningen. Jeg havde dernede hørt tilstrækkeligt om, på hvilken måde kejser Wilhelms besøg i Sønderjylland var foregået. Der var politi- og militærafspærringer, der holdt folket på lang afstand. Efter disse grundlæggende principper lykkedes det mig at få kongens besøg ordnet og gennemført, og jeg hørte fra befolkningens side kun glæde derover bagefter.

Straks ved første forhandling med Tønder byråd gav det fuld tilsagn om al medvirken ved modtagelse af kongen og udsmykning m. v. af byen. Borgmester Olufsen gav tilsagn om at tale. Et foreløbigt program udarbejdedes, og med det rejste jeg straks til København og fik disse hovedlinier godkendt.

Programmet blev herefter i hovedtræk, at kongefamilien kommer kørende i bil til markedspladsen ved den sydlige indkørsel til Tønder og bliver modtaget af politimesteren og mig. Her står militæret opmarcheret, som kongen hilser på. Kongen stiger herefter til hest og rider ind i byen ved siden af dronningen, kronprinsen og prins Knud i en landauer, og følget følger efter til fods. På torvet bliver kongen modtaget af byrådet med damer. Borgmesteren holder tale og borgmesterinden overrækker dronningen blomster. På torvet er iøvrigt honoratiories, veteraner m. v. og musik. Derefter er der besøg i kirken, tur gennem byen til hospitalet med besøg hos de gamle. Derfra gennem byen til amtshuset, hvor en damekomité oppe i amtsrådssalen overrækker dronningen Tønderkniplinger, medens kongen deroppe modtager de danske, der fra byen og egnen blev arresteret af tyskerne ved krigens begyndelse; her er bankdirektør Rossen ordfører, således at de dansksindede på den måde får lejlighed til deres eget møde med kongen. Da det foregår udenfor offentligheden, havde jeg ikke bedt om talen til godkendelse først. Ved indkørslen på torvet bliver kongefamilien modtaget af unge danske piger, der strør blomster foran vognen, og en overrækker dronningen en buket. Baggrunden for dette fra min side var, at herved overholdtes både det fornævnte princip om modtagelse gennem borgmester og byråd og de dansksindede fik lejlighed til at yde den særlige hyldest. Det lykkedes altså også at få tilslutning hertil fra de dansksindede, uden at det gav altfor store dønninger, selvom der var vanskeligheder at overvinde.

Fra dagbogen:

Den 23. juni. „Schack tog til Åbenrå om eftermiddagen. H. P. Hansen havde da sagt, at nu ville han ikke tale på Dybbøl, da man ikke ville have ham til at modtage kongen ved Frederikshøj.“

Den 26. juni var Schack igen i Åbenrå til forhandling om Dybbølfeesten og en enighed blev opnået, således at H. P. Hanssen også talte.

Den 6. juli kom der telegram om, at kongen kom til Tønder mandag den 12. juli.

Den 9. juli. „Kl. 11 var jeg på seminariet, hvor Dannebrog blev hejst for første gang. Det var meget højtideligt, men desværre begyndte det at regne og regnen styrtede uhjælpelig ned resten af dagen. Kl. 12 var jeg i kirken til genforeningsgudstjeneste. Det var meget smukt. Derefter var der militærparade på torvet. Magistraten flagede med Dannebrog, og borgmesteren også privat.“

Samme dag (fredag) indeholdt det tyske blad i Tønder en artikel, hvori meddeltes, at dansksindede i Tønder søgte at påtvinge de tysksindede at flage med dansk flag, når kongen om mandagen kom til Tønder, og lovede at fremskaffe de fornødne danske flag. Dette ville man fra bladets side på det skarpeste protestere imod. Kongens rejse skulle ikke være nogen „Potemkin“s rejse og de tysksindede skulle ikke påtvinges at hejse dansk flag. Det virkelige sindelag skulle åbent vises, og derfor opfordredes til, at de tysksindede tværtimod den dag hejste det tyske eller slesvig-holstenske flag, så det sande nationale billede vises.

Dette var jo en højst ubehagelig situation for mig, og der måtte handles hurtigt, idet tilbagetoget måtte ske i bladet næste dag, lørdag, der var den sidste dag, bladet kom, inden kongens ankomst om mandagen. Schack var rejst til modtagelse m. v. af kongen ved grænsen, og jeg selv fik først fredag aften telefonisk på Schackenborg kendskab til artiklens indhold. Jeg ringede straks om aftenen til pastor Schmidt (Vodder), der boede i Tønder, og aftalte med ham, at han straks næste morgen lørdag kom ind til mig på amtskontoret.

Jeg forklarede ham det gældende flagningsforbud i Danmark og sagde, at det havde man med vilje ikke indført i de sønderjyske landsdele, idet man i og for sig ikke ville have noget imod flagning med tysk eller frisisk flag el. lign. ved private familiefester, men at man selvfølgelig ikke kunne finde sig i demonstrationer, og det ville det jo være i dette tilfælde. Jeg opfordrede ham derfor til på stedet at skrive en erklæring til det tyske blad, så den kom i endnu samme dag, hvilket var sidste dag før kongens ankomst. I denne skulle der stå, at han nu var blevet oplyst om de danske regler med hensyn til flagning og den forståelse, der var udvist overfor dem dernede, og at der derfor ikke på den måde burde flages med tysk flag ved kongens ankomst. Jeg sagde ham også, at jeg intet kendte til, at dansksindede havde opfordret tysksindede til at flage med dansk flag. Hvis dette var sket, beklagede jeg det overor-

dentlig meget, idet jeg mente, at flagning ikke var en parade, men en hjertesag.

Pastor Schmidt indså heldigvis straks rigtigheden af mine synspunkter og skrev med det samme den ønskede erklæring, der kom i det tysksindede blad samme dag. Og der kom ej heller et eneste tysk (el. l.) flag frem ved kongens besøg.

Senere samme dag måtte jeg iøvrigt igen tilkalde pastor Schmidt i anledning af følgende forhold:

Danmark havde indrømmet de fratrædende tyske tjenestemænd ret til at blive boende i deres embedslejlighed, uanset at danske embedsmænd havde overtaget kontoret og dets virksomhed. Kongen ville komme til at køre forbi amtstuen; her var der foran huset ud til gaden en flagstang, og den danske amtsforvalter ville selvfølgelig hejse det danske flag der. Da hans tyske forgænger hørte dette, blev han helt vild og sagde, at det var udenfor hans bolig, og at han ville skære flaget ned og hejse det tyske flag og samtidig få tyske børn samlet sammen, som så skulle stå foran huset med tyske flag i hånden, når kongen kørte forbi.

Jeg sagde til pastor Schmidt, at her gaves intet tilbage for mig, og at han måtte forhindre en sådan skandale, der jo i høj grad ville stemple den tyske ånd og den tyske embedsstand. Det forstod han udmærket, og et par timer efter kom han tilbage og sagde, at nu havde han ordnet sagen, hvis jeg kunne betale 300 kr.; så ville nemlig tyskeren med det samme flytte ud af lejligheden og flytte andetsteds hen; de 300 kr. var den leje, han der skulle betale for resten af perioden. Selvfølgelig fik han beløbet.

Den 11. juli var jeg til den meget betagende og uforglemmelige fest på Dybbøl.

Mandag den 12. juli var så kongefamiliens besøg i Tønder. „Gik kl. godt 2 til markedspladsen, hvor militæret var. Her kom oberst Moltke og Lundbye farende i bil og sagde, at alt måtte laves om, da kongen på grund af tilskadekomsten med foden ikke kunne forlade automobilet. Jeg måtte så give de fornødne ordrer dertil. Kirken, spadsereturen og besøget i hospitalet blev strøget. Kongen var en time forsinket.“ Den med blomster smykkede landauer til dronningen og prinserne blev sendt væk. Musikken underholdt de ventende på torvet. Ankomsten skete kl. 4¼ (16,15). Kongefamilien blev siddende i bilen. Ministeriet

med Neergaard i spidsen og vi andre i følget gik bagefter, og det var i ilmarch, idet bilen jo, selv om den kørte ganske langsomt, kørte hurtigere, end man kunne gå. Og svært var det også at komme med, idet folkemængden slog jublende sammen om kongens bil. Jeg ser endnu for mig ministrene kæmpende sig frem.

Jeg gik direkte ned på amtshuset, hvortil jeg havde sendt bud, at de tidligere dansksindede arresterede (jfr. foran) med Rossen i spidsen måtte gå ud og stille sig på fortovet foran bygningen, idet kongen ikke kunne forlade bilen. Da kongen var kommet, trådte Rossen frem og holdt en meget kraftig tale, der opfordrede til at tage hårdt fat på de tysksindede. Det var det eneste, de respekterede. Nu var jeg selvfølgelig meget ked af, at jeg ikke havde bedt Rossen om at se hans manuskript til talen forud. Om han havde sagt dette oppe i amtsrådssalen, hvor offentligheden ikke hørte det, gjorde jo ikke så meget. Men her var sort af tilhørere og kongen var ganske uforberedt på dette, som også skete i nærværelse af hele ministeriet. Men kongen holdt straks en smuk takketale, der havde som hovedlinie, at man skulle handle i forsoningens ånd og ikke gengælde ondt med ondt. Det var et fremragende svar. Jeg fulgte dronningen op i amtsrådssalen, hvor damerne overrakte hende tønderske kniplinger.

Herfra kørte vi ud til Schackenborg, hvor Neergaard kom hen til mig og takkede mig for det udmærkede arrangement i Tønder. Han sagde mig rent ud, at ministeriet havde været noget nervøs ved det, idet såvel kongen som ministeriet forud havde fået anonyme truselsbreve om, at kongen ikke kom levende fra besøget i Tønder, hvortil jeg svarede, at vi, der var i Tønder og kendte forholdene, ikke havde været den mindste smule nervøse for, at der skulle ske nogetsomhelst. Neergaard udtalte også, hvor rigtigt det var, at politi m. v. holdtes tilbage.

Jeg fik besked om, at kongen den næste dag ville køre en tur ud i Tønder amt og bl. a. ville besøge Højer, og blev anmodet om at ordne det.“

Da kongen var kørt, tog jeg fat på dette og talte bl. a. med borgmesteren i Højer. Jeg har set og hørt beretninger om, at man fra borgmesterens og det tysksindede byråds side bevidst ønskede at demonstrere ved, at borgmesteren modtog kongen med en tale på tysk. Jeg må sige, at jeg ikke kender nogetsomhelst dertil, og med hensyn til borgmesterens tale

på tysk, var der ikke spor af demonstration i dette. Jeg sagde til ham forud, at han selvfølgelig ligesom alle andre borgmestre måtte modtage kongen, og det var han også fuldstændig parat til, men han sagde til mig, at han talte dansk så dårligt, at han ikke syntes, at han kunne være bekendt at holde velkomsttalen til kongen i det tungemål, men om det ikke var muligt, at han kunne få lov til at gøre det på tysk, hvilket sprog han altid havde været vant til at bruge, når han skulle optræde offentligt. Jeg sagde, at det var der ikke noget i vejen for, hvilket beroligede ham meget, og jeg gjorde det netop ud fra den forsoningens ånd mellem nationaliteterne dernede, som kongen selv var i spidsen for, og som vi alle arbejdede efter.

Min dagbog slutter den 14. juli, hvor vi fra Tønder amt var til taffel ombord på „Dannebrog“, der lå i Åbenrå havn, og jeg skal herefter kun gøre bemærkninger om særlige hovedpunkter under opholdet dernede, der var en så interessant oplevelse og opgave, også fordi man fik lejlighed til at starte et dansk amt og en amtskommune med alle dertil hørende organer, vejevæsen o. s. v., fra bunden af. Amtet og amtsråds kredsen afgav den del, der lå syd for grænsen, til den nyoprettede kreds i Niebøl, delte aktiver og passiver med denne og fik samtidig tillagt den vestlige del af Haderslev kreds.

Den politik, som Schack og jeg i nationalpolitisk henseende var enige om at følge, var formidlingens og forsoningens politik. Talte folk tysk til os, svarede vi dem på tysk. Så holdt dette ret hurtigt op. Det generede os altså ikke at tale tysk, og så var der ikke noget morsomt ved det. Og de behøvede ikke at genere sig for at tale til os i den danske dialekt, de jo alligevel selv brugte til daglig.

Der var mange i det gamle land og også nogle af de ivrigste dernede, der holdt på, at den hårde hånd skulle anvendes. Der var måske tanker om en slags gengældelse deri; man hørte også ofte, at disciplin, ordrer og den hårde hånd var det eneste, som „tyskere“ respekterede. Men vi svarede altid, at det var jo ikke Preussen og den prøjsiske mentalitet, det drejede sig om. Befolkningen havde i virkeligheden den samme mentalitet som det danske folk. De var ikke tyskere, men tysk-sindede. De var alle af den danske folkekarakter (bortset fra de sydfra indvandrede), og det kunne ofte være et rent tilfælde (f. eks. hidført ved giftermål), om vedkommende var blevet tysk- eller dansksindet, men mentaliteten var den samme. Overfor denne, det danske folks

mentalitet, hjalp aldeles ikke den hårde hånd. Tværtimod. Og resultatet har jo også vist rigtigheden heraf.

I Tønder amt og by omgikkes dansk- og tysksindede – i modsætning til på østkysten – hinanden. Når der var selskaber på Schackenborg eller hos os, havde man dansk- og tysksindede og danske embedsmænd sammen, og det gik storartet. Skulle man tale tysk med nogen, gjorde man det som en ganske naturlig sag, så ingen tog notits af det. Nationalpolitik drøftede man faktisk aldrig.

Vanskeligt var det selvfølgelig straks for store dele af den dansksindede del af befolkningen at skulle overtage deres del af administrationen såvel i kommunerne som på anden måde. Dels havde de på grund af de særlige tyske valgeregler i stort omfang været udelukket fra overhovedet at blive valgt, dels var de jo ganske ukendte med det danske retssystem, den danske lovgivning og hele det kommunale selvstyre. Alt skulle læres, og alt kom styrtende ned over hovedet på dem på een gang. Så her måtte man udfolde en overordentlig omfattende og betydningsfuld rådgivende virksomhed på alle mulige områder.

For mit eget vedkommende må jeg tilstå, at jeg faktisk aldrig åbnede en af de talrige aktsamlinger, som vi havde fra den tyske tid. Jeg var klar over, at man så ville være håbløst fortabt. Tiden tillod det ikke. Men når man anvendte sin menneskelige og juridiske retfærdighedssans som rettesnor, måtte det kunne gøres på den måde. Det var jo ikke meningen at gribe voldsomt ind; det hele skulle glide. Og det gjorde det.

I øvrigt måtte man anvende sin takt og menneskelighed og finde udveje for de vanskeligheder, som kunne opstå. Som et lille eksempel kan jeg fortælle, at jeg et par år efter genforeningen foreslog, at vi skulle lave en amtsudstilling i Tønder. Dette blev vedtaget (og kongen besøgte den). Der nedsattes en komité, der bestod af dansksindede og tysksindede medlemmer, og de bad mig være formand. Der opstod selvfølgelig mange problemer ved sagens gennemførelse; et af dem var flagningsspørgsmålet på udstillingsbygningen. De tysksindede ville den gang ikke udstille i en bygning, hvorover Dannebrog vajede, og de danske ville ikke være med, hvis det ikke skete. Jeg foreslog da, at vi på bygningen satte et stort flag, hvor på rød flagdug stod „Amtsudstillingen i Tønder“ med hvide bogstaver og Dannebrogflag ved indgangene til udstillingspladsen. Dette forslag tiltrådtes fra alle sider.

– I efteråret 1920 fyldte min fornævnte fætter (eller onkel) v. Schiller på godset Buckhagen ved Kappeln 70 år. Som nævnt havde vi før krigen altid haft nær omgang med vor familie syd for grænsen, og vi talte aldrig politik med dem. Dette familiesamvær afbrødes af krigen, og nu skrev min fætters ældste søn, der var forpagter på godset, til min fader i Ribe, om det ikke var muligt, at han eller en anden af den danske gren af familien ville komme ned til fødselsdagsfesten. Min fader bad mig om at smutte derned i min bil fra Tønder. Det gjorde jeg. Det var jo ikke langt, det var en ren familiefest, og det var kun fra den ene dag til den anden, så jeg søgte ikke om rejsetilladelse hos ministeriet.

Jeg kom derned ved 13,30-tiden. Da havde han alle forpagtere m. v. til frokost. Ved 14-tiden gik de, og min fætter fortalte mig da, at kl. 15 kom hans gamle ven, kejserens broder prins Heinrich til te for at gratulere. Han boede nu i Swansen på sit gods „Hemmelsmarck“. Min fætter og han havde været med til at stifte den kejserlige yachtklub i Kiel og siddet i dens bestyrelse sammen i mange år. Jeg sagde, at så ville jeg gå mig en tur i Dyrehaven og parken sålænge; det var bedst, at jeg ikke var med til dette. Men det modsatte han sig ganske bestemt. Det var en fødselsdagsfest, der kunne ikke ske noget ved det, og familien skulle dog være samlet. Jeg lod mig så overtale.

Da prinsen kom – han var alene – forestillede min fætter mig for ham som: „Herr v. Stemmann aus Tondern“. Men jeg håbede, at min fætter havde orienteret prinsen om, hvem jeg var. Ved teen kom jeg til at sidde lige overfor prinsen, der da pludselig retter ordet til mig og spørger mig, hvorledes det gik i Tønder nu. Da jeg som sagt ikke var klar over, om han var orienteret om mig, og jeg ikke ville sidde og samtale med ham under falske forudsætninger, svarede jeg, at det gik udmærket, og at det for mig som dansk embedsmand var en glæde at se, hvor roligt den del af befolkningen, der ikke havde ønsket grænsens flytning, fandt sig til rette i og tog de nye forhold. Da jeg havde sagt dette, tilkastede han mig et lynende blik, der trådte skarpt frem på baggrund af hans furede ansigt, og sagde: „Er De dansk embedsmand og fra Tønder. Så skal De også vide, at vi hader Danmark. Intet land har optrådt som Danmark. Da vi lå lig, kom det som gribbene og kastede sig over os og åd et stykke af os. Men jeg og de store dele af Tyskland, der står bag mig, vil arbejde for og opnå, at grænsen ikke alene bliver flyttet til-

bage til Kongeåen, men til Skagen“! Dette var jo højst pinligt, og nu var der netop sket det, som jeg havde villet undgå. Jeg kunne se, hvilket frygteligt indtryk det gjorde på alle. Jeg måtte hurtigt tage min beslutning om, hvad jeg skulle gøre. Et var mig straks klart, at en diskussion med prinsen, ville være håbløs, kun gøre ondt værre. Da heldigvis en af mine ældre kusiner stod op i nærheden og ikke havde kunnet finde plads ved bordet, rejste jeg mig op, tog min kop og sagde: „Kære kusine, jeg ser, at du står op. Det kan jeg ikke tillade, kom her og sæt dig på min plads.“ Det gjorde hun, og jeg trak mig hen i en krog og derefter ind i den anden stue med nogle andre af familien. Jeg spekulerede på at finde en eller anden formidlende afslutningsbemærkning, når han kom og sagde farvel til mig. Da han gjorde dette, spurgte jeg ham, om han ikke havde kendt min morfader, kammerherre Meldahl (jfr. foran), der på både det kunstneriske og andre områder havde haft forbindelse med kejser Wilhelm. Hertil svarede han kort, idet han gav mig hånden: „Nej, og glem ikke, som jeg sagde, at vi tyskere hader Danmark“. Hermed gik han.

Min fætter og alle andre var ulykkelige over det skete, men jeg sagde, at jeg så godt forstod, at for prinsen, der havde været det, han havde været, og gennemgået det, han havde gennemgået blot i den seneste tid, kunne nerverne slå klik, når han uden varsel blev stillet overfor en dansk embedsmand fra Tønder. Vi sad og snakkede lidt om alt muligt andet, jeg for at berolige dem. Så gik jeg op for at hvile mig og klæde mig om til den store middag.

Til denne middag var hele min fætters omgang m.v. inviteret, hovedsagelig godsejere fra Sydslesvig og Holsten med fruer, herunder en nær nabo, baron v. Hobe, Geltingen, (forresten af dansk adel), og prins Heinrichs hofmarskal, kammerherre v. Rumohr. Denne havde tidligere en ganske kort tid været landråd i Tønder, hvor han gjorde sig overordentlig afholdt også af de dansksindede på grund af sin dygtighed og sit væsen, sin upartiskhed og fornuftige indstilling i det nationale spørgsmål. I den korte tid, han var landråd i Tønder, etableredes gennem aktietegning en badeanstalt. Denne var nu likvideret, og borgmester Olufsen i Tønder havde netop – hvis jeg traf kammerherre v. Rumohr – bedt mig sige ham, at han skulle have nogle tusind mark som sin andel på de ham tilhørende aktier nu ved likvidationen. Jeg sagde, at det gjorde jeg gerne, men lettere ville det jo være for alle til-

fældes skyld at give mig pengene med. Så kunne jeg betale ham dem, hvis jeg traf ham.

Vi spiste i den store spisesal, og jeg havde en veninde af huset, en midaldrende svejtsisk dame til bords, datter af en officer. Middagen startede med, at baron v. Hobe som den ældste foreslog, at man efter gammel skik rejste sig og drak det første glas for kejseren. Min borddame og jeg rejste os selvfølgelig og tog vore glas til munden, men drak ikke. Nu holdtes den sædvanlige række taler, og min tur til at tale og bringe en hilsen fra den danske gren af familien kom også. Selvfølgelig holdt jeg talen på tysk og i spøgende vendinger og form. Jeg holdt den som ren familietale og sluttede med at udtale, at jeg håbede, at vi igen, nu efter afbrydelsen ved krigen, kunne knytte de gamle familiebånd og komme sammen som familie „hvor intet denne uvedkommende forstyrrede vort samvær“. Sjældent har jeg talt til en så andægtigt lyttende forsamling, og jeg var klar over, at mange vidste, hvad der var passeret om eftermiddagen og derfor, hvad jeg sigtede til.

Efter middagen kom da også den ene efter den anden af gæsterne hen til mig og gjorde undskyldning over det passerede. De fik alle det samme om prinsens nerver, som jeg havde sagt til min fætter. Men når man så fortsatte konversationen med dem, viste det sig, at de i det politiske synspunkt faktisk var enige med prinsen, og også at mange af dem følte det særlig smerteligt, at Løgumklosters skønne kirke nu kom til at ligge i Danmark. Jeg syntes dog, at jeg måtte give dem lidt belæring og oplysning, og sagde derfor, at mig bekendt havde situationen på et givet tidspunkt kunnet udvikle sig til, at de sejrende magter ville have givet Danmark dets gamle grænser, altså „Altona med“. (Det var jo da et sydligt punkt, som de alle kendte, medens de færreste ville være klare over, at det før 1864 hørte under Danmarks konge). Men det havde man fra dansk side sagt nej til, så man kun fik dette lille, nationalt berettigede og begrænsede område tilbage, således at man kunne leve i fred og godt naboforhold til Tyskland. Det interesserede dem at høre, for det vidste de ikke, men jeg havde ikke indtryk af, at det ændrede deres standpunkt.

Så kom kammerherre v. Rumohr hen til mig og sagde, at han gerne ville tale med mig, hvortil jeg sagde, at det passede så udmærket, for jeg ville også gerne tale med ham. Vi satte os så hen alene, og han sagde til mig, at da han kørte herhen til middagen, havde han mødt prinsen;

der kørte hjem herfra. Prinsen havde standset ham, fortalt hvad der var passeret, været meget ked deraf og bedt kammerherren give mig den mest uforbeholdne undskyldning. Det hele var kommet så fuldstændigt bag på prinsen, og han var også ked af, at han ikke havde grebet min slutbemærkning om min morfader. Jeg takkede meget og sagde, at mig gjorde det jo i og for sig ikke noget og gentog, hvad jeg havde sagt til min fætter om nerverne.

Jeg fortalte ham om den likviderede badeanstalt i Tønder, udbetalte ham pengene og bad ham sende mig kvittering til Tønder. Vi havde en lang og overordentlig åben samtale, og jeg fik et stærkt indtryk af, hvor godt han var inde i de nationale forhold og hvor afbalanceret, sundt og retfærdigt han så på det hele. Jeg fortalte ham selvfølgelig også om samtalerne med de øvrige gæster, og han beklagede, at han ikke kunne sige, at det forundrede ham, at de udtalte sig således.

Et par dage efter min hjemkomst til Tønder (jeg kørte hjem næste morgen) fik jeg brev fra Rumohr fra slot „Hemmelsmarck“. Han sendte heri kvitteringen for pengene, takkede for samværet og var interessante og åbne samtale og meningsudveksling. Og han sluttede ordret: „Og jeg håber, at der derved – over den endelige grænse – må være knyttet bånd af varig betydning“.

Det hele havde været ret vanskeligt for mig, men gav på den anden side god oplysning om den herskende stemning. Jeg skrev straks en udførlig indberetning herom til statsminister Neergaard, vedlagde brevet fra Rumohr, og havde en samtale med Neergaard derom, første gang jeg derefter kom til København. Det passerede interesserede ham meget stærkt. –

Fra årene i Tønder må jeg nævne en sag, som straks interesserede mig i overordentlig grad. Det var spørgsmålet om afvandingen af marsken ved Tønder. Det drejede sig om et areal på, såvidt jeg husker ca. 18.000 td. land, glimrende marskjord. Noget af det lå under daglig vandstandshøjde og det var vel oversvømmet ca. 7–8 måneder af året. Gennem Vidåen og slusen ved Højer skulle vandet fra et nedløbsareal, der strakte sig fra egne ved Knivbjerg til hen mod Gråsten og derefter langt syd for grænsen, ledes ud i havet. Dette var selvfølgelig umuligt, idet Vidåen ikke var inddiget. Derfor gik det ind over den kostbare marskjord, der på denne måde ikke kunne udnyttes og dyrkes. Der lå også kun få gårde og andre landbrugsejendomme derude. En stor del ejedes

som pengeanbringelse af personer, der boede langt væk (også i Tyskland) og af stiftelser, legater o. l. Det blev ved auktioner forpagtet væk til græsning af kreaturer. Disse købtes om foråret som magert kvæg på „Geesten“, arealet øst for Tønder, de magrere jorder, og sattes så om sommeren på græsning ude på marsken. De passede sig selv, var der dag og nat. Og om efteråret solgtes de, gik over markederne i Tønder og Husum til de endte på markedet i Altona. Den første handel skete på kroerne rundt om på stedet. Derfor var der så mange af dem. Således var det gået siden før 1864, men nu holdt det op, idet grænsen var kommet imellem. På den anden side kunne arealerne på grund af den manglende afvanding ikke anvendes til intensivt jordbrug, kornavl. Her måtte hurtigt gøres noget, blev jeg klar over. Man havde fra dansk side taget fat på løsning af problemet før 1864, men havde ikke fået det løst, og fra tysk side havde man arbejdet på sagen efter 1864, men havde heller ikke nået løsningen. Den var vanskelig også på grund af det store areal og de mange lodsejere – hvoraf en stor del som sagt slet ikke var aktive landmænd – og deres forskellige interesser samt nu ved grænsedragningen, hvor vi skulle tage en mængde vand gennem sideløbene til Vidåen sydfra. Også andetsteds i amtet f. eks. i Bredeådalen var afvandingen et stort problem, og jeg foreslog da min gode ven, daværende landbrugsminister Madsen-Mygdal, at han nedsatte en afvandskommission for Tønder amt, i hvilken også både Hedeselskabet og Vandbygningsvæsenet var repræsenteret, til at søge at fremkomme med forslag til løsning af disse problemer. Han havde øjeblikkelig den fulde forståelse heraf, nedsatte kommissionen, og jeg blev udnævnt til dens formand.

Vi gik straks i gang med arbejdet om hovedsagen: afvanding af marsken ved Tønder. Arbejdet gik ret hurtigt dels på basis af et forslag fra civilingeniør Ulrich Petersen, Varde, dels ved hensyntagen til alle de punkter, hvorpå de forskellige forhandlinger i tidligere tider var strandede. Forbavsende hurtigt lykkedes det i kommissionen at opnå en enstemmig tilslutning (også fra vandbygningsvæsenets og Hedeselskabets repræsentanters side), og vi havde haft så nær føling med lodsejernes repræsentanter, digebestyrelsen, at vi var klare over, at den ville gå ind for vort forslag. Vi indsendte derefter vor indstilling til landbrugsministeriet og indstillede samtidig, at der ydedes samme statstilskud til dette som til anlæg af havdiger.

Vi drog så ud til en række lokale møder med lodsejerne om planerne. Jeg var selv med til alle møder, og der var jo selskabeligt samvær med lodsejerne bagefter. Jeg glemmer ikke, at ved et sådant i Højer kom en tysksindet lodsejer hen og spurgte mig, hvor meget jeg fik i honorar for at få det forslag gennemført, og hans forbavselse, da jeg smilende svarede, at selvfølgelig fik jeg intet!! Men det var jo en ny oplevelse for mig.

Resultatet var, at kommissionens forslag fik en så ganske overvejende del af lodsejernes stemmer, jeg tror 80–90 %.

Afvandingskommissionen tog også andre sager op, f. eks. anlæg af havdiger på Rømø, der gennemførtes, medens tanken om en havn på Rømø desværre ikke dengang fandt sangbund hos beboerne. Det glæder mig at se, at man nu er ved løsningen af dette spørgsmål. Vi havde også en plan for afvanding af Bredeåen ved Løgumkloster. Da jeg var ude til forhandling med lodsejerne om denne sag, kom en for mig uforglemmelig og morsom episode. En ældre lodsejer, en art „sognekonge“ gik stærkt imod og sagde bl. a. på sit pragtfulde sønderjyske sprog i dyb alvor, at man skulle følge det gamle ord, at man ikke skulle skræve videre end bukserne kunne nå til. Jeg svarede hertil – efter bedste vælgermødestil – og på min form for sønderjysk, at der var et gammel husmiddel mod dette, nemlig at sætte en kile i, og at dette forslag netop var en sådan. Selvom forsamlingen morede sig herover, gennemførtes forslaget desværre ikke dengang.

En anden sag i forbindelse med afvandingen var spørgsmålet om et kloakanlæg i Tønder by. Et sådant fandtes overhovedet ikke ved genforeningen i 1920. Kloakvandet løb i rendestenene, og dette var jo ganske uholdbart. På den anden side var et sådant anlæg overordentlig kostbart og oversteg i virkeligheden byens økonomiske ydeevne dengang. Byen lå meget lavt, og kloakvandet måtte renses og så pumpes ud i Vidåen. Nu fik Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Gråsten efter genforeningen et særligt statstilskud til at bringe deres kommunale havne i orden. Tønder havde ingen sådan havn, men jeg forhandlede så med Madsen-Mygdal og Neergaard og med Krag, der da var indenrigsminister, om man da ikke kunne give Tønder en kloak i stedet fra statens side. Det gik de ind for: jeg rejste til København med borgmester Olufsen, og han fik tilsagn om pengene.

I sommeren 1926 fik jeg fra indenrigsministeriet meddelelse om, at

man agtede – da overgangstiden nu var forbi – at nedlægge alle amts-assessorstillingerne. Jeg kunne komme tilbage til indenrigsministeriet i mit gamle nummer igen eller blive landsdommer i Viborg. Jeg svarede, at jeg ikke mente at have interesse eller evner for dommergerningen og derfor foretrak at gå tilbage til ministeriet. Dette skete så fra 1. december 1926.

Med vemod tog jeg afsked med Tønder. Schack havde været min personlige ven, før jeg kom derved og trådte i tjenstligt forhold til ham. Jeg havde altid sat ham overordentlig højt, og dette gjorde jeg endnu mere efter at have haft så nært samarbejde med ham i alle disse år. Han gav mig i videste omfang lov til at arbejde selvstændigt, selvfølgelig efter at vi havde drøftet og var blevet enige om de grundlæggende principielle retningslinier. Han viste en overordentlig stor gæstfrihed på Schackenborg; hvor hans store viden, erfaring og charme udfoldede sig, og hvor han kunne slå sig løs som en glad dreng. Chevaleresk var han i ordets fineste forstand. Når man har været gæst på Schackenborg hos ham, lensgrevinden og comtesserne, glemmer man det aldrig. Og også i denne henseende kan hans betydning ikke vurderes højt nok. – Sjældent har jeg mødt et så fint og ædelt menneske, et menneske, der sjæleligt led store kvaler af angst for at gøre uret mod nogen. Derfor kom administrationen i virkeligheden til at hvile som en opslidende byrde på ham. Politisk og sagligt var han en fremragende mægler, og her er netop det foran indgående omtalte forslag om grænsedragningen for de ovennævnte sogne fra 2. zone også et eksempel. Den behandling også han var ude for ved kapitulationen i maj 1945 var helt meningsløst uretfærdig, og den var også bitter for os andre at opleve. Selvom han søgte at skjule det, ramte dette ham så uendelig hårdt, at han ikke forvandt det. Aldrig må det glemmes, at han var forfatteren til det danske opråb til afstemningen i 1920: „Sønderjyder: Nu er dagen der, vi vil hjem“. Her har vi hans sjæl.

Et forhold, som måtte bedrøve en, der som jeg kom derved uden forud at have deltaget i de sørgelige uoverensstemmelser mellem Åbenrå og Flensborggruppen, var netop på stedet at opleve denne splittelse. Den følte viden omkring og på næsten alle områder, desværre. Og det i virkeligheden så stærkt, at gode forslag, der kunne have fået stor betydning for vide kredse, mødte den voldsomste modstand indenfor den ene gruppe, blot fordi de var fremsat af den anden. Sådan følte det i

ethvert tilfælde af mig. Jeg håber, at dette må være forvundet nu med årene. Schack stod i spørgsmålet Åbenrå versus Flensborg som mægleren, også i politisk henseende. Og man mærkede intet til nogen gnidning i det udmærkede samarbejde, som Schack og Refslund Thomsen altid havde. De kunne godt være sagligt uenige, men de højagtede hinanden og var de næreste venner; dette venskab og agtelsen for hinandens standpunkter gjaldt også mellem begge familiekredse.

– En stor og uforglemmelig oplevelse var Tøndertiden både for min kone og mig. Mange gode venner havde vi at sige farvel til, da vi rejste tilbage til København. Mange vigtige afgørelser og forhandlinger havde man været med til, historiske begivenheder havde man haft på nærmeste hold, meget havde man lært. Jeg var en ung mand, kun 28 år, da jeg kom derned i 1920. Også på den baggrund (ungdommens) må såvel min virksomhed som mine foran citerede optegnelser i dagbogen ses. –

4

Indenrigsministeriet og socialministeriet

Efter at være kommet tilbage i indenrigsministeriet blev jeg souschef i kommunekontoret, hvor Topsøe var chef. Desuden sad min svoger Finsen, Frederik Reventlow og Ulrik Friis derinde. Så vi havde det svært hyggeligt og fornøjeligt sammen med Topsøe som den strålende chef. Der var et glimrende samarbejde.

I 1928 ved Topsøes udnævnelse til amtmand i Sorø blev jeg chef for indenrigsministeriets 2. kontor, der havde et fantastisk stort sagområde: De kgl. bygninger og bygningssager (det nuværende boligministerium) samt sager om indfødsret, værnepligt og alt sundhedsvæsen, der nu udgør flere kontorer i indenrigsministeriet. Det var bjerge af skrivelser, der daglig gik ud herfra, og det var med at skrive post under og rydde sager fra hånden hele dagen for blot at få plads til, at jeg selv kunne være ved skrivebordet. Et glimrende samarbejde og kammeratskab havde vi også her i dette kontor, der omfattede et stort personale. Men det havde den fordel, at det sad lokalemæssigt samlet.

Blandt byggesagerne mindes jeg dispensationen, der måtte gives, for at Det kgl. Teaters nye scene kunne bygges ud over gaden i forbindelse med det gamle teater. Da hele den nye bygning var færdig og stod foran åbningsforestillingen, opstod et problem. Den nederste afdeling af trappen fra forhallen til en repos var meget bred og havde kun gelændere på hver yderside. Men her samledes trafikken fra trapperne, der ellers var delt på hver af bygningens sider. Brandvæsenet var nu blevet bange for, hvorledes det ville gå her, hvis der kom brand i teatret og alle styrtede ud på én gang. Det ville derfor have et yderligere gelænder midt ned ad denne trappe. Men dette modsatte man sig fra arkitekts og kunstners side, idet et sådant gelænder, når man stod nede i forhallen og så op, ville ramme midt op i det store relief, der findes på bagvæggen af denne repos, vist forestillende radioguden, og virke ødelæggende på synet deraf. Før en løsning var fundet, ville der imidlertid ikke blive

givet tilladelse til at tage den nye scene i brug. Det hastede, og indenrigsminister Dahlgaard bad mig derfor gå derhen og søge ved forhandling med alle parter at finde en løsning. Da jeg havde set det, foreslog jeg, at man ikke anbragte et gelænder midt i, men ved 2 gelændere delte trappen i tre dele. Derved opnåedes større sikkerhed og den kunstneriske gene var væk. Dette blev straks tiltrådt af alle parter, og sagen var dermed i orden! Jeg mindes det, hver gang jeg passerer den trappe og glæder mig over ordningen. Men jeg blev alligevel ikke af den grund inviteret med til teatrets åbningsforestilling!

I 1932 blev jeg flyttet over i socialministeriet som kontorchef, og Fr. Reventlow fulgte med over som ekspeditionssekretær i mit kontor.

For os begge var arbejdet i socialministeriet noget nyt. Det var længe siden, vi havde haft med de sager at gøre. Og så var der socialminister Steincke, som mange frygtede for! Men jeg må sige, at jeg kom i nært og godt arbejdsforhold til ministeren, der havde den store evne, at han kunne træffe en hurtig afgørelse. Han ville have sagerne hurtigt ud af huset, netop samme princip, som jeg altid har arbejdet efter. Har man rent bord, har man god tid, også til de mange uventede ting, der skal løses. Og dem kommer der uvægerligt en masse af. Drøftede Steincke en sag igennem med en, satte han pris på, at man fremsatte sin mening, selvom den var modsat hans. Ellers fik han ikke sagerne ordentligt og grundigt belyst, sagde han, og det var jo rigtigt.

Da Reventlow og jeg kom over i socialministeriet, var socialreformen forelagt rigsdagen, men den kom stadig ikke ud over 1. behandling og udvalg. Det var jo et kæmpeværk, og jeg må tilstå, at jeg overhovedet ikke åbnede det, idet jeg gik ud fra, at det såmænd ikke blev til noget i min tid. Men det viste sig, at jeg havde gjort regning uden vært, for så kom Kanslergadeforliget. Efter dette skulle socialreformen gennemføres, hvis man kunne enes om de fornødne ændringer. Jeg havde kontoret for offentlig forsorg, så den del af lovkomplekset måtte jeg være med til.

Og nu hastede det. Foruden alt andet arbejde skulle jeg også være med til aftenmøder nede hos ministeren mellem ham og repræsentanter for de forskellige partier. For venstre kom Knud Kristensen, som jeg ikke kendte videre til før, og Krag. Denne sidste imponerede mig faktisk ved nøje at have gennemgået hele dette vældige lovkompleks og indstreget de enkelte paragraffer. Han var således fuldt fortrolig med

emnet. Det var de andre selvfølgelig også, men jeg havde ærlig talt ikke tænkt mig det om Krag, der havde så meget andet at gøre. Fra de radikale var bl. a. Jørgen Jørgensen og fra socialdemokraterne Fr. Andersen, Kalundborg.

Møderne foregik på den måde, at jeg læste paragraffen op. Den drøftedes, og man blev enig om de eventuelle ændringer i den. Disse noterede jeg ned. Jeg holdt mig uden for enhver deltagelse i drøftelserne. Engang kom det til en mægtig holmgang om et problem, og pludselig spørger så Steincke mig, hvad jeg mente. Jeg ønskede ikke at „få fingrene i klemme“, så jeg svarede straks: „Jeg mener ingenting, og jeg troede, at jeg kun var ansat som oplæser i etablissementet“. Dette gouterede Steincke meget.

Når mødet sent om aftenen var forbi, gik jeg hjem og lavede ændringsforslagene færdig til de paragraffer, vi havde gennemgået, og som man var blevet enig om. Næste morgen var jeg tidligt inde på kontoret, fik ændringsforslagene renskrevet, og de lå så parat, når Steincke kom. Jeg fik straks den endelige godkendelse af ham. På den måde var det muligt at holde orden på det hele og få det fra hånden. Og jeg mindes også her kontoret med den dybeste taknemlighed: Den gode kammeratlige ånd og fornøjeligheder, der alt kom frem, når vi hver eftermiddag drak te sammen.

Da lovene var vedtaget og stadfæstet, kom gennemførelsen af dem. Jeg havde i indenrigsministeriet haft meget med gennemførelsen af en ny apotekerlov at gøre og havde derefter udgivet den med forklarende noter og et fyldigt register. Med hensyn til socialreformen stod det mig klart, at skulle der skrives vejledende cirkulærer til den, ville de blive endnu større end selve lovkomplekset, og der var vist så ikke mange, der ville kunne finde ud af det hele. Derfor foreslog jeg, at man ikke skrev cirkulærer, men sendte den ud på tilsvarende måde som min apotekerlovsudgave, med fyldige noter og register. Dette godkendte ministeren straks, og jeg tror, at denne form har været til stor hjælp ved gennemførelsen af den, selv om jeg fik fornøjelsen selv at have det kæmpearbejde at lave udkast til noter og register for loven om offentlig forsorg.

Dernæst kom arbejdet med at skrive vejledende artikler til de kommunale blade o. l. og endelig med at holde foredrag med spørgetimer landet over i de kommunale organisationer. Når jeg var ude til dette,

tog jeg altid flere dage i træk og havde ofte to møder om dagen. Da hvert varede ca. fire timer og alene min gennemgang $1\frac{1}{2}$ –2 timer, var det temmelig anstrengende. Men heldigvis havde jeg et godt helbred og en kraftig stemme, så begge dele holdt hertil. Jeg har altid søgt at tale så højt, så alle uden vanskelighed kunne høre mig, ud fra det princip, at det jo kan være galt nok for tilhørerne at lide åndelige pinsler ved at høre på, hvad man sagde. Så havde de i ethvert tilfælde krav på at slippe også for legemlige pinsler ved at skulle anstrenge sig for at høre det.

Medens jeg var i indenrigsministeriet og socialministeriet var jeg indenrigsministeriets repræsentant i en af ministeriet for offentlige arbejder nedsat kommission angående samarbejde mellem Danmarks elektricitetsværker. Kommissionens arbejde førte til et udmærket resultat i praksis.

Sammen med afdøde rådsformand Hude var jeg Danmarks delegerede ved forhandlingerne først med Sverige om en traktat til undgåelse af dobbeltbeskatning, og senere ved tilsvarende forhandlinger med Tyskland.

Endelig var jeg formand for et internt ministerielt udvalg til forberedelse af en revision af apotekerlovgivningen, jfr. foran. Denne gennemførtes hurtigt, uanset at den omfattede mange problemer af juridisk art. Det var overordentlig interessant, og jeg har altid været daværende indenrigsminister Dahlgaard taknemlig, fordi han betroede mig denne opgave, og lod mig arbejde selvstændigt med på dens gennemførelse. Vi havde alt materiale parat og gennemarbejdet, så ministeren omgående kunne sende folketingsudvalget et fyldigt svar på alle spørgsmål. Jeg sørgede for, at det fik det – også de største beregninger – i så mange eksemplarer, at der var et til hvert medlem af udvalget med det samme, så det ikke kunne bruges som argument for forhalelse af sagen, at materialet først skulle trykkes. Det kunne straks fordeles til hvert enkelt medlem af udvalget. –

Overtagelse af amtmansembedet på Bornholm

Sidst på året 1933 døde pludselig amtmand Øllgaard og nu skulle stillingen som amtmand over Bornholms amt besættes. Det var mig, der efter min ministerielle anciennitet fra indenrigsministeriet stod for tur herfra til amtmansudnævnelse, og jeg anmeldte da min kandidatur, selvom jeg aldrig havde tænkt på, at jeg skulle komme til Bornholm.

Jeg havde da den glæde at blive udnævnt til embedet fra 1. januar 1934. Da jeg altid har syntes, at afskedstagen med taler, vin og kranseskage, når nogen gik ud fra ministeriet, var en kedelig komedie, idet de andre jo var glade ved, at vedkommende gik ud, så der blev advancement, og han selv glad ved at komme ud, frabad jeg mig dette og også „tvangsafskedsgave“, der efter traditionen var en sølvtallerken. Jeg havde den glæde at få den alligevel, men altså uden tvang.

Min udnævnelse kom så sent, at jeg først lille-juleaftensdag om morgenen kunne gå til Magasin du Nord for at bestille min amtmansuniform. På den anden side ville jeg have den, så jeg kunne have den på til nytårskuren, vist den 4. januar, idet jo kong Christian den X var meget agtpågivende i sådanne ting. Jeg sagde da straks, at uniformen skulle være færdig til 2. januar. Det var umuligt, svarede man mig i Magasin du Nord. Guldbroderiet skulle laves i Paris og andet hentes fra Tyskland. Hertil svarede jeg blot med spørgsmålet, om Magasin du Nord ikke var en forretning. Ja, det mente de da, sagde de. Ja, sagde jeg, men jeg har altid hørt, at vi i administrationen intet kunne, men forretningsmanden kunne alt. Så måtte de jo også kunne skaffe den uniform frem til den 2. januar. Det morede dem, og så sagde de ja, hvis jeg straks ville prøve om eftermiddagen; det gjorde jeg selvfølgelig, og hvad der skulle guldbroderi på, blev fløjet til Paris. Uniformen blev færdig til den 2. januar, og jeg mødte op i den til nytårskuren. Her kommer amtmændene samlet ind til kongen, og vi står efter anciennitet, jeg altså nederst som den yngste. Da kongen ved

rundgangen kom til mig, udtalte han sin forbavselse over, at jeg allerede havde fået uniformen færdig og tilføjede så: „Ja, De har naturligvis købt Deres afdøde forgængers uniform“. Det var, hvad jeg „havde ud af“ de anstrengelser, men hele episoden, også slutningen, har altid moret mig.

Jeg havde absolut ikke tænkt mig, at min gerning på Bornholm skulle blive så rig på oplevelser, og det af ansvarsfuldeste art, som den blev, eller at den skulle vare hele resten af min embedstid.

Jeg tænkte alvorligt på efter krigens afslutning at søge forflyttelse, men da amtsrådet enstemmigt henvendte sig til mig med anmodning om at blive, kunne jeg selvfølgelig ikke gå imod denne smukke henvendelse og et sådant tillidsvotum. Og at jeg blev, fortrød jeg aldrig. Tværtimod.

Før jeg kom til Bornholm som amtmand, havde jeg været der to gange. Første gang under første verdenskrig på besøg hos den daværende amtmand, kammerherre Valløe, senere efter krigen blot een dag fra Tønder til amtsrådsforeningens generalsamling herovre. Og eet var jeg efter dette klar over: Bornholm var en dejlig ø.

Amtsgården kendte jeg fra mit besøg hos Valløe. Det er efter min mening en af de smukkeste amtmandsboliger, vi har, såvel af ydre som af indre med de mange yndige stuer i flugt med hinanden i stueetagen. Den er gammeldags og derfor besværlig, men den er ikke uoverkommelig. Og vore møbler, malerier m. v. passede så udmærket til denne ramme. De klædte hinanden, og mange – også kunstnere – gjorde os den glæde i tidens løb at udtale ønske om at se vort hjem. Fra stuerne går man ud i en gård, lukket på de tre sider af dens fløje, på den fjerde side af staldbygningen og med udgang til den dejlige have, det hele vel på ca. $\frac{3}{4}$ td. land. Haven var ved min tiltrædelse overfyldt af træer og buskadser; vi lagde den helt om, så der kom blomster og udsyn i den. Gården var meget skummel med store træer og buske m. v. Vi lagde også den helt om, så den blev lys og venlig. Vi tilbragte hele sommeren dér, spiste derude, når vejret var til det. Og vi sad der mange aftener også med gæster. Når lyset tændtes i lygterne i gården og i stuerne indenfor, var det næsten som en teaterdekoration. Her var læ for vestenvinden, skygge under valnøddetræerne, og her var fredfyldt. Samtidig lavede blomsters afvekslende farver og udsigten ned i haven op. Her var uforglemmeligt.

Jeg kan ikke undlade på dette sted at fremsætte et par bemærkninger om spørgsmålet: statens tjenesteboliger, selvom jeg af egen direkte erfaring kun kender problemet med hensyn til amtmandsboligerne, men det viser alle steder det samme billede. En meget dårlig vedligeholdelse, faktisk langt under det niveau, hvori private holder deres boliger! Midlerne til vedligeholdelse, såvel den ydre som den indre, synes aldrig at have været tilstrækkelige, endstige at være fulgt med det stigende prisniveau. Resultatet blev, at der „samles sammen“ til en hovedreparation med nødtørftig modernisering ved embedsskifte. Og dette beløb bliver da selvfølgelig temmelig stort, hvorefter det igen nedskæres. At få køleskab er forbundet med store vanskeligheder og vaskemaskine vist helt udelukket. Man kan risikere, at hvad der ikke bliver penge til f.eks. af maling ved en hovedstandsættelse, må vente til den næste, hvis det så kommer. Hul i vægge findes også, og gulvlinoleum må lappes sammen mere og mere. Medens det er en glæde at se, hvorledes husejerne f. eks. i Rønne holder det ydre af deres bygninger smukt malet og kalket – det er færdigt til pinse som regel – har amtsgården faktisk år efter år med den så smukke og netop iøjnefaldende facade stået uden maling på vinduer, porte og mure. År efter år har jeg fremhævet dette og søgt opnået, at også det var i orden. Penge var der ikke, og bevilgedes noget omsider, kunne og måtte det af hensyn til beskæftigelsen ofte først laves om efteråret. For indretning af oliefyrr var fastsat regler fra finansministeriet. De kunne ikke bevilges af besparelsmæssige grunde som hos private, nej, kun ved fornyelse af en kedel eller ved en hovedstandsættelse!

Men jeg kan ikke skjule, at ordningen med kgl. bygningsinspektører siddende enkelte steder i landet (for Bornholms vedkommende i København) ikke er tidssvarende. Bygningsinspektøren er uden virkelig kontakt med forholdene på stedet, endog når der ved særlig og med møje opnået bevilling sker ombygning, og han kan kun føre tilsyn ved kostbare rejser, som ikke står i forhold til objektet. Håndværkerne må ofte arbejde på egen hånd uden nogen af arkitekten udarbejdet plan og uden virkeligt tilsyn af denne. Bevillingerne er på forhånd for overhovedet at blive akcepteret af de bevilgende myndigheder oftest beregnet alt for knebne, så der ikke er penge til ordentligt arbejde og vedligeholdelse, og håndværkerne må ofte yderligere vente længe, inden de får deres penge. Bygningsinspektøren, der især i provinsen har

vældige distrikter, omfattende næsten alle statsbygninger og kirker, kan også ofte have sin tid beslaglagt af millionopgaver andetsteds. Det er kedeligt, at det forslag til en decentralisation på hele bygningsområdet – altså også omfattende dette – fra forvaltningskommissionen gennem en amsarkitektordning ikke blev fremmet.

Men et andet problem i forbindelse med tjenesteboliger finder jeg også anledning til her at omtale. Det er spørgsmålet om, i hvilket omfang staten bør have tjenesteboliger og da til hvilke tjenestemænd. Spørgsmålet siges behandlet af et underudvalg af lønningskommissionen før afgivelsen af dennes betænkning (og som bilag til denne), der danner grundlaget for tjenestemandsløven af 1958. I denne betænkning er også spørgsmålet om amtmandsboliger omhandlet. For disses vedkommende fremgik det af dagspressens referater, at man var enig om, at de var for store, burde indskrænkes eller afhændes, og at tiden var løbet fra den selskabelighed og repræsentation, der foregik og foregår her.

Når jeg refererer dette således, er det, fordi jeg ikke som amtmand har mærket noget til disse overvejelser eller undersøgelser, medens underudvalget arbejdede, eller set betænkningen, efter at den blev afgivet. Og jeg forstår, at det er gået mine kolleger på samme måde. Man skulle dog måske ellers have kunnet forvente, at udvalget havde sat sig i forbindelse med dem, det drejer sig om, og fået nærmere oplysninger. Og det sagdes, at udvalget også udtalte, at meget af den repræsentation, der foregik her, kunne foregå f. eks. på restauration.

Jeg kender for mit eget vedkommende forholdene hos mine forældre i Ribe i amtsgården der, hos os selv i amtsgårdene i Tønder og i Rønne. Og jeg må erklære mig ganske uenig i og uforstående overfor sådanne udtalelser. Jeg kan f. eks. nævne, at vi i Rønne – hvor jeg førte bog derover – havde den glæde at have 5–600 gæster årligt, deraf mange som overnattede hos os. (Jeg ser væk fra de 11 måneder, hvor russerne var på Bornholm, hvor vi udover fornævnte tal havde ca. 1100 gæster). Vel får amtmændene et repræsentationstillæg, men dette er, uanset amtmændenes henvendelser derom, ikke blevet pristalsreguleret, hvad netop dette dog burde være, og slår, i hvert tilfælde på Bornholm, langt fra til.

Nu er forholdene på Bornholm måske noget anderledes end i det øvrige land. Man kommer som regel om morgenen og rejser om aftenen;

man bliver mindst en dag. Bornholm har efter anden verdenskrig også fået større international og politisk betydning. Men talrige af disse gæster kunne man faktisk ikke føre hen på en restauration og være vært for dem og andre der. Det ville ikke alene komme til at virke helt anderledes, ikke få den personlige karakter, som gæstfrihed i eget hjem udgør. Men det ville også komme til at foregå for offentlighedens øjne. „Nu er amtmanden der igen, og det er vel os, der betaler“. Vi kender jo denne tankegang, der er helt ved siden af. Den gæstfrihed, som vi har haft den glæde at udøve, har vi selv betalt, og man vil let kunne regne ud, at repræsentationstillægget langtfra slog til til dette (bil måtte man i modsætning til f. eks. svenske kolleger og mange danske stats-tjenestemænd – selv holde, og megen indtægt gav det ikke ved kørsel for staten på de små afstande på Bornholm). Besøg kunne også være af en sådan karakter, at de ikke skulle præsenteres for offentligheden. På den anden side var det som regel også af interesse, at lokale kredse indbødtes til at være sammen med de besøgende. Jeg nævner eksempelvis lokale gæster såsom medlemmer af amtsråd og andre kommunale myndigheder. Denne selskabelighed må og skal foregå i et hjem og indenfor dets form og rammer og ikke på en offentlig restaurant. Endelig kommer hertil et ikke uvigtigt punkt. Hvem skulle betale den store merudgift, som besøg på restaurant medfører?

Men med hensyn til tjenesteboliger fra staten spiller efter min mening også et andet spørgsmål af afgørende betydning ind. Det er spørgsmålet om muligheden for en statstjenestemand, der forflyttes, for overhovedet at få en lejlighed. Han kan komme til i lange tider at bo alene ét sted og familien et andet. Udover det uudholdelige heri for vedkommende og familie, kommer merudgiften for staten med dagpenge m. v. hertil. Og det ender måske med, at manden ønsker at komme tilbage, hvor han kom fra, og hvor familien bor. Og så skal der begyndes igen med en anden. Hvad har det f. eks. ikke kostet, at staten ikke havde tjenesteboliger til den efter anden verdenskrig oprettede faste garnison og marinestation på Bornholm. Her kom en række tjenestemænd, som der ikke var boliger til, tjenestemænd som militærets, der stadig bliver flyttet rundt. Staten ejede da de svenske træhuse i Rønne, og de skulle afhændes, og jeg foreslog at en samling af disse blev brugt hertil. Men nej.

Og hvis man fra statens side mener, at det private erhvervsliv ikke

behøver at beskæftige sig med boligspørgsmålet for de hos dette ansatte, viser mit kendskab hertil netop modsat. Jeg ser væk fra det højere lønningsniveau i det private erhvervsliv, men alligevel må dette bistå med at skaffe boliger, såvel ved selv at købe som at sætte penge i dem, og i det private erhvervsliv forflyttes de ansatte jo endda ikke i det omfang landet rundt, som statens gør. –

Da enken efter en tjenestemand har den naturlige ret til at blive boende i tjenesteboligen tre måneder efter mandens død, og da der derefter af bygningsinspektøren skulle udarbejdes planer og overslag over boligens hovedstandsættelse, da disse skulle godkendes af indenrigsministeriet, dette forelægge dem for finansministeriet, få dettes tilslutning til at søge bevilling fra finansudvalget, erholde bevillingen her, få sagen ekspederet hele vejen tilbage til bygningsinspektøren og derefter arbejdet sat i gang og fuldført, vil man forstå, at der gik måneder, inden jeg kunne få min familie over, og vi kunne flytte.

I den tid boede jeg på Dams hotel i Rønne, og tog hver lørdag og søndag til København til familien. Man vil forstå, at det ikke er nogen behagelig tilværelse. Man sidder på sit hotelværelse og går i biografen. Heldigvis var der to biografer i Rønne, og hver af dem havde nyt program to gange om ugen. Det var dejligt, da vi kunne flytte ind.

Blandt dem, jeg aflagde afskedsbesøg hos i ministerierne var også daværende departementschef Kofoed. Han var og blev Bornholms trofaste søn, interesseret og hjælpsom i alt, hvad der kunne gavne hans fødeø. Vort bekendtskab blev gennem årene til samarbejde (f. eks. også i genrejsningen af Rønne og Nekse efter bombardementet og i forvaltningskommissionen) og til nært venskab, der varede til hans død.

Med hensyn til mit embedsmæssige arbejde på Bornholm i tiden indtil krigen forsåvidt angik amtsrådets område, falder det hovedsagelig på tre hovedområder: Vejvæsenet, jernbanerne og sygehusvæsenet.

Bornholm er et af de amter, der forholdsvis har flest amtsveje (landeveje), ialt ca. 250 km. Disse var meget smalle, bugtede, runde og bestod ofte af et overtjæret gruslag eller lignende uden skærver og paksten, og mange steder lå klippen lige under, så faren for opfrysning var stor. Amtsvejinspektoratet bestod af een mand, amtsvejinspektøren selv. Pengemidler til vejbygning havde man ikke meget af. I 1934 fik Bornholms amtsråd således kun 320.000 kr. i tilskud af motorafgifterne. Der var derfor faktisk ikke sket meget med forbedring af vejene. Dette fore-

kom mig straks som et afgørende problem, der måtte løses. Vel havde Bornholm tre jernbanelinier, men disses økonomiske resultat blev ringere og ringere, og man måtte forudse banernes nedlægning indenfor en overskuelig fremtid. Derfor måtte vejene bringes istand til at tage den trafik, der nu gik på banerne, og samtidig måtte man i det hele forudse en stigende motorisering. Alt dette var vejene i den daværende tilstand slet ikke egnede til at tage. Jeg udarbejdede da straks ved min tiltrædelse som amtmand en vejplan, der gik ud på en bestemt årlig udbygning af landevejene. Planen lå fast for en årrække og gik ud på først at udbygge de veje, hvor man måtte forudsætte, at banen først blev nedlagt, så vejene på det tidspunkt var klare til at tage trafikken. Samtidig forelagde jeg amtsrådet en plan til finansiering af det hele og her i første linie til forøgelse af amtsfondens tilskud fra motorafgifterne. Disse planer tiltrådtes enstemmigt af amtsrådet, og vi gik straks igang med arbejdet. Og jeg kan sige, at det er småting, som Bornholms amtsråd har i vejlån, og at tilskuddet fra motorafgifterne er steget til op imod et par millioner kroner.

Strandvejen Allinge-Rø og Gudhjem-Svaneke byggedes, fordelt over nogle år. Også den gav anledning til protester – forstyrning af idyl, ligesom den øvrige vejudbygning økonomisk ruin for Bornholm o. s. v. – men det lod heldigvis ej heller amtsrådet sig anfægte af. Vejen blev færdig på økonomisk særdeles overkommelig basis, og der er mig bekendt ikke mange, der ikke synes, at vejen ikke alene er trafikalt helt rigtig og påkrævet men samtidig en overordentlig smuk og i terrænet nænsomt bygget vej.

Senere fortsatte amtsrådet udbygningen af vejen gennem fuldførelse af strækningen fra Rø til Gudhjem. Medens der på de øvrige strækninger dog delvis havde været veje før, var det ikke tilfældet her. Spørgsmålet om udbygningen af vejen forelagdes af os for fredningsmyndighederne, og vi fik medhold i vore planer og gik så igang. Arbejdet fortsattes efter et intermezzo foranlediget af Danmarks Naturfredningsforening. Nu står vejen med dens smukke broer og viadukter, afpasset efter landskabet som en trafikalt rigtig færdselsåre, der samtidig har åbnet adgang for enhver elsker af naturen til at kunne nyde de enestående naturskønheder her, og de mennesker, der kommer ad denne vej såvel trafikalt som for at beundre naturen, kan tælles i titusinder årligt. Men naturfredningsforeningens aktion, der gav gny landet over, idet

foreningen jo altid stærkt bruger pressen til propaganda, kom til at virke som reklame for vejen. Og der er vist ikke mange trafikanter her, der ikke har givet os ret i alle henseender.

Vejvæsen har altid interesseret mig meget under hensyn til dets store betydning for befolkning og erhvervsliv, og jeg tog da også i sin tid initiativet til udgivelsen af „Dansk Vejtidskrift“.

Med hensyn til jernbanerne var forholdet det, at vi på Bornholm havde over 100 km jernbane. Det var ikke et fælles aktieselskab, men tre, nemlig Rønne-Neksø med sidebane til Almindingen, Rønne-Allinge-Sandvig, og Almindingen-Gudhjem. De havde een ledelse og hovedkontor, men tre bestyrelser med fælles formand og tre regnskaber. Det var jo et stort apparat for så lidt. Banerne gav forlængst intet overskud mere, stod overfor en gennemgribende modernisering med overgang fra damp- til motordrift og kom jo med stigende underskud, om hvis dækning, der hvert år måtte ske henvendelse til aktionærene, dog ikke til staten, der dengang ikke deltog i underskudsdekningen. For at få det hele gjort lettere og underskuddet ligeligere fordelt samt bedre mulighed for, at banerne ikke blev nedlagt, før vi havde de vejstrækninger udbygget, der skulle tage denne trafik, stillede jeg forslag om, at banerne blev sluttet sammen til eet selskab med een bestyrelse. Jeg havde den glæde, at det lykkedes at få dette gennemført. Under forhandlingerne om sagen fulgte jeg det princip faktisk nøje at følge, hvorledes det gik i hver kommune, og opdagede jeg, at der var vanskeligheder og misforståelser, tog jeg straks problemerne op og søgte dem klaret. Det har været min erfaring, at man ved således at følge en sag i enkeltheder og straks søge problemer o. lign. løst, sparer sig selv og andre for en masse besvær og for risikoen for, at det hele pludselig går i knude, der næsten ikke kan løses. I banernes nye bestyrelse blev jeg indvalgt som en af amtsrådets repræsentanter. Jeg blev valgt til formand og har været det siden. Også dette arbejde har interesseret mig meget; min statsbanetid og arbejdet i Haderslev amtsbaner kom mig også til gode. Vi fik moderniseringen af banerne gennemført inden krigen.

Banerne har alle rutebilkoncessioner på øen, og uanset vognmændenes stadige angreb herpå opretholdt vi det ganske bestemt i det også herom enige amtsråd og senere i trafikudvalget. Dels kom indtægten banerne og derved samfundet til gode, men dels var befolkningen i

sin helhed også bedst tjent hermed, idet vi tog de dårlige ruter med samme gode betjening som de gode ruter. Ny modernisering gennem skinnebusser måtte gennemføres efter anden verdenskrig. Udgifter og lønninger steg stadig, underskuddet voksede, idet f. eks. godset, bortset fra stykgods, faktisk helt forsvandt. Vognmændene tog det. På grund af de små transportafstande og de mange havne, var jernbanetransporten af gods for dyr og besværlig. Men også persontrafikken med banerne gik tilbage på grund af den stigende motorisering. Resultatet blev, at vi tog den store beslutning efter krigen først at nedlægge Allingebanen og derefter Gudhjembanen. Begge baners nedlægning vedtoges enstemmigt. Banerne erstattedes da af rutebiler, der jo havde den fordel at gå ud til selve de steder, hvor folk boede, og som ikke blot holdt ved stationerne, men hvor folk skulle af eller på. Også disse rutebiler drev banerne.

I 1939 indvalgte jeg i Privatbanernes fællesrepræsentation og har siden da haft sæde her og deltaget i det interessante arbejde. Jeg udarbejdede og fremsatte f. eks. her forslag til lov, hvorefter staten også deltager i banernes underskud, hvilket forslag blev vedtaget og faktisk danner grundbasis for privatbanernes fortsatte beståen. Alligevel stod det klart for mig, at det måtte blive en afviklingsproces, der forestod. Med den stigende motorisering og de stigende omkostninger var det overvejende flertal af de danske privatbaner ikke mere levedygtige, hvad man så end forsøgte, og tiden har jo også givet mig ret heri. Jeg tror, at vi på Bornholm i rette tid nedlagde vore baner.

Med hensyn til sygehusspørgsmålet er forholdet det, at der fra gammel tid på Bornholm findes mindre lokale sygehuse i Allinge, Svaneke, Neksø og Åkirkeby samt det store sygehus, nu centralsygehus, i Rønne, hvor amtmanden var formand. Alle disse små sygehuse er jo i virkeligheden for meget for et amt på Bornholms størrelse, men de var blevet opført af lokale grunde og under hensyn til trafikforholdene i sin tid. Disse mange sygehuse bevirkede ikke alene en kostbarere sygehusdrift, men også vanskeligheder med at koncentrere sig om det eneste første klasses sygehus, centralsygehuset i Rønne. Det havde een overlæge, en reservelæge og en kandidat. Det var det hele. Funktionærbolig fandtes ikke, så personalet boede under de mest primitive forhold på lofter og i kældre, hvor man nu kunne finde rum, faktisk under helt uværdige og uforsvarlige forhold.

Det var den situation, jeg forefandt, da jeg kom. Hertil må føjes, at Bornholm faktisk havde været et foregangsamt med hensyn til tuberkulosebekæmpelsen. Alle kommuner herovre havde sluttet sig sammen om bygningen af et særligt tuberkulosehospital i skoven lige nord for Rønne og dette havde sin særlige læge og ledelse, men inspektør fælles med amtssygehuset. Kommunerne dækkede underskuddet her. Systematisk var man gået i gang med tuberkulosebekæmpelsen på Bornholm som det afgrænsede område det var. Dette havde givet strålende resultater, og tuberkulosen var i meget stærk tilbagegang her år for år.

Sygehusspørgsmålet måtte imidlertid løses på mere effektiv basis. Og jeg tog snart dette problem op til mere og mere indgående drøftelser i sygehusbestyrelsen. Det lykkedes at vinde forståelse herfor. Så flyttedes den læge, der ledede tuberkulosehospitalet, og jeg foreslog da, at vi nu delte amtssygehuset i en kirurgisk og en medicinsk afdeling således at den sidstnævntes leder samtidig ansattes af tuberkulosehospitalets bestyrelse som leder af dette. Denne plan fik fuld tilslutning fra sundhedsstyrelsens og overlægens side. Selvfølgelig kom der modstand – og endda stærk – til orde fra enkelte kommunerepræsentanters side ved sanatoriets drøftelse herom. Men resultatet blev, at denne ordning gennemførtes såvel i amtsrådet som i sanatoriet. Dermed havde vi nu fået et amtssygehus med to afdelinger, en medicinsk og en kirurgisk og det på økonomisk forsvarlig basis. Det var mig en stor glæde, at jeg bagefter altid kun hørte tilfredshed med denne ordning. Men de stigende krav til sygehusene – for Bornholm medførte den udvidede behandling her, at man var fri for at tage til København – bevirkede, at spørgsmålet om udvidelse og modernisering af amtssygehuset blev mere og mere brændende. Vi udarbejdede en plan med tre byggeperioder for det hele, og denne plan omfattede også den udgiftsmæssige side, herunder selvfølgelig også driftsudgifterne. (Jeg har altid mødt op med et overslag i så henseende og har aldrig kunnet forstå, at man andre steder f. eks. for statens vedkommende ikke forlanger også sådant overslag straks, så man ikke bliver overrasket senere, men ved hvor man i så henseende er henne). Resultatet var, at denne plan enstemmigt vedtoges af amtsrådet, hvilket selvfølgelig var mig en stor glæde. Vi begyndte så at bygge. Krigen kom midt i dette, men vi fortsatte trods denne. Ja, heldigvis. En dag foretog jeg med dags varsel på mit eget ansvar indkøbet af alt sanitetsudstyr. Thi hvilke beløb sparede vi ikke herved i

forhold til, hvad det samme ville have kostet efter krigen. Trods pristigninger under krigen lykkedes det at gennemføre det hele ikke alene uden overskridelse, men også med en besparelse på 10–20.000 kr. i forhold til overslaget.

Desværre skete der nu det, at russerne ved bombardementet af Rønne maj 1945 ramte sygehuset og især den ny istandsatte kirurgiske afdeling. Så måtte vi straks begynde byggeriet igen. Det var dyrt og kostede meget mere, end krigserstatningen gav os. Da denne genopbygning var afsluttet, måtte vi, også af hensyn til personalet, holde en pause, skønt vi var klar over, at vi engang senere måtte bygge en helt ny behandlingsblok. Vi sluttede i amtsrådet det forlig, at de små sygehuse opretholdtes og i forsvarlig stand, men at udvidelser o. lign. fremtidig skete på amtssygehuset i Rønne (centralsygehuset). Dette var en meget vigtig afgørelse at få, og den er siden blevet overholdt af amtsrådet og det meget bestemt (bortset fra et enkelt lokalt attentat).

Spørgsmålet om bygningen af den fornævnte behandlingsblok m. v. på centralsygehuset blev imidlertid mere og mere brændende, kunne jeg se. Da jeg som formand for sygehusbestyrelsen stadig nøje fulgte sygehusets drift, blev jeg klar over, at man ikke kunne blive ved at udskyde nybyggeriet, men at det på den anden side ville være økonomisk uoverkommeligt for os, hvis vi ikke besluttede i forvejen at forøge udskrivningen ved henlæggelse af et beløb årligt til et byggefond, der også fik tillagt renterne af de henlagte beløb. At bære såvel merudgiften ved driften som den fulde udgift til renter og afdrag ville være økonomisk uoverkommeligt for vort relativt lille samfund. Jeg nåede ved mine udregninger til, at en forhøjelse af udskrivningen med 370.000 kr. årligt til henlæggelse til byggefond ville komme til at passe til den merudgift, som driften af bygningen ville medføre med renter og afdrag på det resterende ikke henlagte beløb. Administration består jo bl. a. i at være forudseende, også således at man ikke pålægger de – man kan vist sige – jagede skatteborgere større udgifter end absolut nødvendigt.

Jeg besluttede derfor at bede amtsrådets grupper komme til stede til en drøftelse, hvor jeg uformelt kunne forelægge dem hele problemet og mit forslag om, at man straks startede med henlæggelsen på de 370.000 kr. årligt. Så måtte sagen gå over på amtsrådets samvittighed, og man kunne ikke bebrejde mig, at jeg ikke havde sagt til i tide.

Dette møde blev afholdt den 19. oktober 1950, og man vil vist kunne forstå min store personlige glæde og taknemlighed, da begge grupper enstemmigt vedtog det fornævnte forslag om den årlige henlæggelse på de 370.000 kr. Denne blev officielt vedtaget af amtsrådet i møde den 25. november 1950.

Der arbejdedes så i sygehusets bestyrelse m. v. med planerne, og disse vedtoges også enstemmigt i amtsrådet på ekstraordinært møde den 31. oktober 1953. Det hele var da beregnet til at koste 4.270.000 kr. På grund af de siden vedtagelsen skete meget stærke prisstigninger kostede det ca. 4,7 mill. kroner, da det blev færdigt, eller en overskridelse på ca. 10%. Af hele beløbet havde vi da henlagt ca. 3,5 mil. kroner, så at vi kun skulle låne ca. 1,1 mill. kroner.

Ved nyordningen i 1959 med hensyn til Bornholms amtsråd, hvor købstæderne udtrådte af amtskommunen, skete den ændring med hensyn til centralsygehusets bestyrelse, der tidligere var valgt af amtsrådet, at købstæderne nu valgte 6 medlemmer til denne og amtsrådet 5. Da socialdemokraterne herved fik flertallet 6, besluttede de selv at besætte formandspladsen, iøvrigt uden forud at give mig nogensomhelst underretning herom eller motivering herfor. Jeg havde nu været formand for bestyrelsen i 25½ år og havde kun 2 år tilbage, til jeg faldt for aldersgrænsen, og jeg havde enstemmigt været valgt til formand i alle disse år, uanset om de borgerlige eller socialdemokraterne havde flertallet. Da det således nu skulle gå efter partiliniér, mente jeg ikke, at jeg som amtmand burde være medlem af bestyrelsen, og jeg nedlagde derfor mit mandat og samtidig som medlem af og formand for mødrehjælpsinstitutionens bestyrelse, der har så nært samarbejde med centralsygehuset.

Jeg havde nu fået centralsygehuset oprettet og udvidet, med enstemmig tilslutning fra alle sider og på sund økonomisk basis. Men de stadige krav om forøget personale, højere lønninger m. v. m. v. gjorde, at jeg i og for sig var lettet over at kunne befri mig for denne opgave, der efterhånden var blevet til en byrde. Men jeg havde ikke tænkt mig, at det skulle ske på en sådan måde og i en sådan „anretning“ for mig, så meget mere som af de 6 socialdemokrater var de 4 nuværende eller tidligere medlemmer af amtsrådet og af sygehusbestyrelsen, og havde altså i alle årene, også når de havde flertallet, haft mig som formand.

Men afslutningen fik mig jo til igen at sande det klassiske ord af Schiller: „Moren har gjort sin pligt, Moren kan gå“. –

Ca. $\frac{3}{4}$ år før min afgang som formand for og medlem af sygehusbestyrelsen havde jeg overfor sundhedsstyrelsen rejst spørgsmålet om nødvendigheden af, uanset den næsten fuldstændige udryddelse af tuberkulosen på Bornholm, stadig at opretholde en særlig tuberkuloseafdeling på sygehuset. Sundhedsstyrelsen anså ikke opretholdelsen af afdelingen for nødvendig mere og foreslog oprettelse af en psykiatrisk afdeling her med særlig overlæge, alt drevet og betalt af staten under direktoratet for statens sindssygevæsen. Vi gik straks ind på tanken og havde alt bragt i orden i så henseende i løbet af et par måneder. Derimod tog det fra statens side omkring et par år, inden det hele var klart og til brug. Et eksempel på, hvor hurtigt arbejdende det kommunale selvstyre er i forhold til statens maskineri!

6

Særlige opgaver som amtmand på Bornholm

På grund af Bornholms isolerede beliggenhed kommer der naturligt til at påhvile amtmanden her særlige opgaver til varetagelse af hele øens interesser i mange henseender. Således har det været altid, jfr. f. eks. kammerherre Valløes virksomhed her under første verdenskrig. Og således blev det også for mit vedkommende, især under anden verdenskrig, besættelsen og russernes ophold her, men tillige før og efter. Embedet som amtmand her får derved en ganske særlig karakter. Det kan være brydsomt, men det har været interessant, og har budt på mange glæder, når ens arbejde på de forskellige områder gav resultat. Amtmandens virksomhed her kan også komme til at dreje sig om spørgsmål, der tangerer udenrigspolitiske hensyn.

Med hensyn til naboskabet til Sverige har jeg gennem mange år været medlem af Nordisk administrativt Forbund og deltaget i dets møder hvert tredje år, skiftende i de forskellige nordiske lande. Herved havde jeg personligt lært mange svenske embedsmænd at kende, herunder også landshøvdinge, og jeg søgte, da jeg kom til Bornholm at få et så nært og godt forhold som muligt til vore svenske brødre. Bornholms amtsråd fik Blekinge landsting som „venskabs“landsting, hvilket medførte gensidige besøg.

I 1939 fik jeg arrangeret to dages besøg af studentersangforeningen i København og studentersangere fra Lund med fælles koncerter, bl. a. i Hammerhus ruiner med udsigt over til Sverige. De indkvarteredes rundt i hjemmene. Jeg hørte kun udtryk for glæde, også fra værternes side, over dette besøg. Det har altid været mig magtpåliggende at få studenternes foreninger ud i kontakt med befolkningen i provinsen. Da jeg var i Tønder, fik jeg ordnet „stortur“ for Akademisk Skyttekorps til Sønderjylland og selvfølgelig besøg i Tønder. Det var noget andet end den tyske studenterånd før første verdenskrig, befolkningen her fik at se, og studenterne fik lært befolkningen at kende.

Foruden vore naboer i Sverige har hele det nordiske spørgsmål altid interesseret mig, og jeg er glad ved at have så mange gode venner i de andre nordiske lande – Island, Norge og Finland, fra hvilket sidstnævnte land f. eks. Danmarks gode ven Karl August Fagerholm med familie flere gange har besøgt os på Bornholm.

I forbindelse med vide kredse, også i Sverige, kom jeg gennem mit arbejde som formand for Bornholms turistforening, en forening, der omfattede hele Bornholm og havde tilsyn med de lokale turistforeninger. Straks, da jeg var kommet til Bornholm, henvendte næstformanden, hotelejer Lyngby, sig til mig om at overtage dette hverv, som amtmanden plejede at have. Og så måtte jeg jo gøre det. Det gav mange interessante oplevelser og gode bekendtskaber, men også et meget brydsomt arbejde. Dels var der alle de lokale større og mindre særinteresser på Bornholm, som skulle iagttages, og for hvis vedkommende de lokale repræsentanter ofte ikke syntes, at der blev taget tilstrækkeligt hensyn. Dernæst var der det meget ubehagelige, at kontingentet var så lille, at foreningen til det store arbejde rådede over fuldstændig utilstrækkelige midler. Her var vi henvist til annoncer i brochurer samt til direkte støtte fra den mest interesserede, Dampskibsselskabet på Bornholm af 1866.

Arbejdet som formand for turistforeningen forekom mig efterhånden mere og mere vanskeligt. Og da anden verdenskrig var brudt ud, benyttede jeg lejligheden til at nedlægge mit mandat og træde ud. Hotelejer Lyngby overtog formandskabet, men også han opgav det efter nogle års forløb.

Direktør Lund i „66“ døde nogle år efter krigen og vanskelighederne for „66“ med at besørge trafikken blev større og større. Dette bevirkede en stigende utilfredshed overfor selskabet og uro i befolkningen, der ikke kunne få sit trafikbehov opfyldt. Hele erhvervslivet er jo på Bornholm afhængigt af dette selskabs dispositioner. Jeg mente da i 1957, at det var min pligt ikke alene som aktionær i selskabet, men også som amtmand at foretage en personlig henvendelse til selskabet for at få manglerne afbødet og utilfredsheden og uroen bilagt. Dette medførte talrige og ofte bevægede forhandlinger, der resulterede i en fornyelse af flertallet i bestyrelsen. Det vil nu vise sig, om og hvorledes selskabet kan klare opgaven.

Et andet spørgsmål opstod ved besøg fra Det Danske Luftfartselskabs

side, hvor man rejste tanken om, at vi på Bornholm skulle søge at få etableret en flyveplads. Så ville luftfartselskabet lave flyveforbindelse mellem Bornholm og København.

Afdøde landstingsmand, borgmester Niels Nielsen i Rønne, civilingeniør Milner og jeg drøftede indgående sagen. Vi var klare over, at flyvningen var fremtiden, og at det ville være af største betydning – f. eks. også under isvintre, krig og til daglig til transport af patienter i ambulancefly til behandling i København – for Bornholm at få en flyveplads og en regelmæssig flyveforbindelse med København. Og så gik vi i gang med arbejdet. Arealet fandtes syd for Rønne ved kysten. Det var dengang en skov, plantet på flyvesand, (altså uden klippe i grunden), tilhørende Rønne kommune. Skoven skulle fældes, rødderne ryddes, arealet planeres m. v.

Men pengene? Ja, vi fik dannet et aktieselskab med Rønne kommune og Bornholms amtskommune som hovedaktionærer. De øvrige aktionærer skaffede vi ved henvendelse til private virksomheder o. a. Iøvrigt udførtes arbejdet som beskæftigelsesarbejde med statstilskud, og det fældede træ gav jo også indtægter. Det lykkedes at gennemføre sagen, og ikke mindst gik Niels Nielsen stærkt ind for den i Rønne byråd og hjalp mig svært i amtsrådet. For selvfølgelig var der også her en meget stærk modstand med avisskriverier om at smide pengene væk m. v. Direktør Thorkild Lund fra „66“, som var medlem af Rønne byråd, var jo heller ikke den, der hjalp til. Men under arbejdets gang kom anden verdenskrig og besættelsen med afspærring af og til af Bornholm. Det var en stor dag for os, da flyvepladsen og dermed den ordinære forbindelse med København blev indviet af prins Axel den 16. november 1940. Vi havde ikke tænkt os, at vi så hurtigt skulle få bevis for, hvor rigtigt vi havde handlet, og hvor afgørende for Bornholm det var at have flyvepladsen, der faktisk blev vor daglige hovedforbindelse med København. Heldigvis blev der skaffet benzin til at opretholde den krigen igennem. Kritikken forstummede brat og vendte sig til taknemlighed. Ved nyordning af hele luftfartsvæsenet efter krigen overtog staten flyvepladsen i Rønne; aktieselskabet forærede den til staten, og selskabet likvideredes. Staten udvidede pladsen til en lufthavn, og forbindelserne blev flere og flere, maskinerne større og større, også fordi „66“ slet ikke kunne skaffe køjer til det stigende antal passagerer. – Af andre oplevelser her inden krigen, skal jeg nævne lodtræknin-

gen ved landstingsvalget her den 22. september 1936. Der var på Bornholm et lige antal valgmand, og de skulle vælge den bornholmske landstingsmand. De radikale valgmand gik sammen med de socialdemokratiske valgmand, og så havde de lige så mange valgmand som de borgerlige partier. Valget skulle da afgøres ved lodtrækning, der foretoges af mig som valgbestyrelsens formand. Resultatet var imødeset med stor spænding landet over, idet det afgjorde hvilke partier, der skulle have flertallet i landstinget, hvor der indtil da havde været flertal for de borgerlige partier. Nu skulle det, som der stod i aviserne, altså afgøres i „amtmandens trekantede hat“.

Dette udtryk stammede iøvrigt fra den første lodtrækning ved amtsrådsvalg. Det skete i Ålborg, hvor det slet ikke var forudset, men skyldtes, at en valgmand var gået sin vej for at købe alterlys („Alterlysvalget“) og altså ikke var der ved stemmegivningen. Herved kom stemmerne til at stå lige. Man havde altså, da det hele var uforberedt, intet at foretage lodtrækningen i Stiftamtmanden, der som formand skulle foretage lodtrækningen, og som, i overensstemmelse med skik og brug dengang, var i uniform, tog så sin trekantede hat og foretog lodtrækningen ud af denne. For mit tilfælde taltes der nu også om min høje hat. Jeg syntes imidlertid, at dette skulle foregå på særlig værdig måde og havde i største fortrolighed henvendt mig til Rønne museum og dér lånt en meget gammel urne, der var fundet herovre ved udgravninger. Jeg var i jaket og høj hat, og for at gøre spændingen større, satte jeg hatten i vindueskarmen i amtsrådsalen ud til torvet, så alle kunne tro, at det var den, der skulle bruges. Til den almindelige afstemning først anvendte jeg amtsrådets sædvanlige stemmeurne. Da nu lodtrækningen skulle foregå, kom rådshustjeneren ind med den gamle urne fra museet. Det vakte selvfølgelig opsigt. Under åndeløs spænding foretog jeg lodtrækningen, der stod mellem den tidligere landstingsmand Anhøj som borgerlig og borgmester Niels Nielsen, Rønne, fra socialdemokratiet. Denne sidste blev trukket ud ved lodtrækningen.

Der var journalister fra hele landet og fra radioavisen (der var direkte transmission) herovre for at overvære handlingen. Vi havde dem til frokost i amtsgården inden. Her spurgte en af dem mig, om jeg ikke var spændt på resultatet. Jeg syntes, at jeg nu ville have lidt spøg ud af det og svarede, at det var jeg ikke. Hvorfor ikke? Nej, resultatet var givet. Jamen de måtte dog have lige chance begge to. Ja, sagde jeg, teoretisk.

Både min kone og journalisterne blev selvfølgelig meget forbavsede over dette svar, og de bad om nærmere forklaring. Det var morsomt at se deres ansigter, da jeg sagde, at jeg nu i 14 dage hver dag havde lagt en række kabaler herpå, og det var altid blevet borgmester Nielsen. Så de ville kunne forstå, at jeg ikke var spændt på resultatet. Opløsningen på gåden morede dem meget.

Vi havde den glæde på Bornholm også i årene før verdenskrigen at have mange besøg. Hvert år kom kong Christian den X og Dronning Alexandrine, mindst een gang. Det var officielle besøg med stor modtagelse og taffel. Om foråret gik kongen på bukkejagt i Almindingen. Disse besøg var altid en stor glæde for bornholmerne.

I 1937 kom den tyske flyvergeneral (tidligere admiral) Zander med kontreadmiral Götting på forud anmeldt besøg i sin båd „Silbercondor“ undervejs til international regatta i Gdynia. Samme år kom den polske handelsminister Roman (tidligere gesandt i Stockholm) på besøg i det polske handelsskabs skib „Dar Pomoza“.

I juli 1938 havde vi det første tyske marinebesøg her. Det var flådechefen admiral Carls ombord på „Admiral Graf Spee“, der lå på reden uden for Rønne. Officiel visit her og min genvisit i galla ombord. Om aftenen havde vi dem alle til middag. Carls var en overordentlig fornuftig mand og vist ikke meget nazist. Han var charmerende og elsket ombord.

I juni 1939 kom et islandsk fodboldhold her til landskamp med et bornholmsk hold. Vi havde da indbudt den daværende islandske gesandt i København Sveinn Björnsson til at komme over at bo hos os, og vi havde hyggelige og fornøjelige dage med ham.

Sidst i juni kom admiral Carls med frue på besøg ombord på en marinesejlyacht. De boede ombord, men besøgte os. Han var nu kommanderende admiral for Østersøen med bopæl i Kiel. Da vi påtænkte at tage en biltur til Frankrig i september 1939, skulle vi undervejs besøge dem i Kiel. Han var god bekendt af mine fornævnte slægtninge v. Schiller på Buckhagen, som han så ville invitere med. Denne tur blev aflyst på grund af krigen, under hvilken både Carls og hans frue døde. Men i een henseende var dette – og general Zanders – besøg Bornholm til god nytte, nemlig under krigen ved mine forhandlinger med de forskellige tyske marinekommandanter her og med Admiral Dänemark og hans stab i København. Jeg sørgede for ofte at nævne disse besøg og mit be-

kendtskab med de nævnte højtstående officerer. Dette var ikke uden virkning.

Den 12.-13. august 1939 – altså 14 dage før krigens udbrud – havde vi igen tysk marinebesøg af format. Det var slagskibet „Gneisenau“ med flådechefen admiral Boehm ombord. Også det lå på reden udenfor Rønne, og vi udvekslede visitter som sædvanlig. Boehm – der et halvt år efter ledede den tyske marine på invasionen af Norge – var en helt anden type end Carls. Fåmælt og stiv. Der var middag hos os med taler. Boehm holdt ligesom jeg tale, og da besøget skete kort efter, at den dansk-tyske ikke-angrebstraktat var afsluttet, kom han i sin tale, som han havde skriftligt udarbejdet (sikkert nøje gennemtænkt) ind på denne traktat og forsikrede højtideligt, at herefter var der i krigstilfælde ingen risiko for Danmark, der nu kunne leve sit fredelige liv videre. Jeg sagde, at jeg beklagede, at der ikke havde været radiotransmission af denne hans tale.

Ved begge marinebesøg var daværende presseattaché Friedlitz ved det tyske gesandtskab i København sendt herover. Jeg fik fra ham senere indbydelse til at komme til lunch (det var efter krigens udbrud, men inden 9. april) hos minister Renthe-Fink. Efter samråd med Hedtoft gik jeg derud, og Hedtoft bad mig om muligt at få ud af ministeren i samtalens løb, hvorledes han så på Danmarks stilling nu, og om der var nogen særlig fare, der truede. I denne henseende fik jeg dog så meget ud af Renthe-Fink, at han syntes ikke, at man fra dansk side forberedte sig tilstrækkeligt på en situation, hvor man kunne komme til at stå isoleret med hensyn til forsyninger. Denne udtalelse kunne jo både betyde det ene og det andet, og jeg gav den selvfølgelig straks videre til Hedtoft, der var meget interesseret, og bad ham meddele den til udenrigsminister Munch. I lunchen deltog også den vist omtrent dagen før ankomne flyveattaché, oberst Petersen.

Disse tyske flådebesøg gav mig anledning til at mindes udtalelserne om Bornholms betydning også for tyskerne i Joachim Joestens kort før udkomne bog „Denmarks Day of Doom“. – Det dansk-islandske nævns danske og islandske afdeling holdt skiftevis møder i Danmark og Island. Den islandske formand var syssel- og altingsmand Gisli Sveinsson og den danske fhv. indenrigsminister Oluf Krag. Efter mødet havde de da altid en udflugt, og jeg sagde engang til Krag, om de ikke, når de holdt møde i København, havde lyst til at lægge denne udflugt til

Bornholm, så skulle jeg gerne ordne det hele, og vi ville da gerne se dem til middag hos os i amtsgården. Resultatet blev et sådant besøg her den 27. og 28. august 1939. Foruden Krag og Gisli Sveinsson var der bl. a. socialminister Stefan Stefansson (senere ambassadør i København), Halfdan Hendriksen, Hedtoft, Brøndum Nielsen, Arup, minister Sveinn Björnsson (den senere præsident) og Jon Krabbe og fruer med. Det hele var overordentlig fornøjeligt, og herved lærte vi første gang Hedtoft og hans indtagende fru Ella at kende. Gisli Sveinsson og frue traf jeg senere, da han var gesandt i Oslo efter krigen, og jeg kom derop til Nordisk administrativt Forbunds møde. Han og hans frue blev mine meget gode venner, et venskab, der bekræftedes under mit besøg i Island 1958.

Jeg skal sluttelig blot nævne, at vi indtil krigen ofte var på rejse i udlandet, Norge, Sverige, England, Tyskland, Østrig og Tjsekoslovakiet. Jeg var i 1932 på Grønland, hele Island igennem i 1937 med besøg på Færøerne; også Finland har jeg besøgt.

Fra krigens udbrud til 9. april 1940

Når jeg skal skildre mine oplevelser under anden verdenskrig, finder jeg det naturligt at tage tiden fra krigens udbrud til besættelsen den 9. april 1940 og herunder gøre nogle almindelige bemærkninger, også om det særlige arbejde, som Bornholms isolerede beliggenhed m. v. måtte give med hensyn til forsyningssituationen o. lign. for øens befolkning.

Straks fra krigens begyndelse og ligeledes efter dens afslutning, f. eks. på grund af russernes besættelse af Bornholm, kom jeg jo ud for ganske særlige opgaver, vanskeligheder, uforudsete og uforudseelige begivenheder, som jeg som øverste lokale myndighed måtte tage mig af. Under hele denne tid mødte jeg straks fra første færd den største hjælp og forståelse hos alle ministeriets medlemmer og overalt i central-administrationen. Jeg kan ikke her nævne alle ved navn, men ganske særligt vil jeg dog have lov til at fremhæve statsministrene Stauning, Buhl og Knud Kristensen, indenrigsministrene Dahlgaard, Jørgen Jørgensen og Kjær, minister Oluf Krag, finansminister H. C. Hansen og socialminister Hedtoft. Af embedsmændene departementschef (senere finansminister) Kofoed, viceadmiral Vedel, direktør Svenningsen, departementscheferne Saurbrey og Jespersen samt afdelingschef Skat Rørdam. Altid var de parat med råd og dåd. Uden denne fremragende bistand og deres tillid – jeg ved, at jeg ofte har været besværlig og pågående, men det var nødvendigt, og det var jo ej heller for mig selv, jeg arbejdede – kunne jeg ikke have nået, hvad jeg nåede. Jeg erkender fuldt ud, at jeg har begået fejl, men bedre kunne jeg nu ikke gøre det. Ens egne evner – eller manglende evner – er man jo ikke ansvarlig for. Men jeg kan ikke begynde redegørelsen for hele denne tid uden en dybtfølt tak til alle disse mænd.

Jeg følte, at jeg i stadig stigende grad havde deres tillid, og det samme var tilfældet med hensyn til bornholmerne.

Under krigen og den derefter følgende russiske besættelsestid viste Bornholms befolkning påny, og på en måde, der gjorde det dybeste indtryk på alle, sin trofasthed mod og kærlighed til Danmark, det land som den har kæmpet for at vedblive at tilhøre. Det var uforglemmeligt at få lov til at opleve dette på nært hold, ligesom genforeningstiden i Sønderjylland for mig har været uforglemmelig. Men sønderjyderne og bornholmerne giver deres følelser udtryk på vidt forskellig måde. Det ligger den bornholmske befolknings natur fjernt at vise følelserne udadtil. Men i deres sind gløder det. I den dybeste taknemlighedsgæld står Danmark til den bornholmske befolkning for denne dens trofasthed. Og hvis jeg ikke havde mærket det så stærkt og følt, at jeg havde befolkningens tillid, ville mine tjenstlige opgaver i disse år faktisk have været uløselige. Jeg følte det, som om befolkningen havde givet mig et mandat og ønskede, at jeg skulle handle. Dette føler jeg trang til at sige med den største taknemlighed og så stærkt, jeg kan, netop her ved begyndelsen af beretningen om disse år. –

Når jeg var i København, havde jeg – som regel en gang om måneden el. lign. – en privat sammenkomst med Stauning og Hedtoft, hvor de orienterede mig om situationen, og jeg fortalte dem om forholdene hos os. Dette gav mig en fremragende orientering. Nogle gange var vi også sammen med nogle af Københavns borgmestre.

En nær tilknytning havde jeg også til Danmarks trofaste hjælper i de år, den svenske gesandt, kammerherre v. Dardel, som jeg meget ofte besøgte og på anden måde holdt orienteret. Ubegribeligt var det i virkeligheden, at dette gik godt uden indgreb fra tysk side. Kammerherre v. Dardel skal have en fremtrædende plads blandt dem, der i de tider utrættelig også hjalp Bornholm.

Efter at Hedtoft var gået ud af rigsdagen, havde jeg stadig nær forbindelse med ham. Han kom op til mig på mit værelse på Angleterre, hvor vi havde lange samtaler. Vedel og jeg holdt også den nøjeste kontakt såvel hos ham i ministeriet som på Angleterre, hvor vi, når jeg var i København, spiste frokost sammen ved et bestemt bord, hvor ingen kunne høre, hvad vi sagde.

Officielle direktiver af nogensomhelst art havde eller fik man ikke fra noget ministerium.

Det har vel også vist sig, at det i dansk administration går uden direktiver fra højere myndigheds side. Så er disse jo også dejligt fri for

ansvar og for at få „fingrene i klemme“. Orientering om, hvorledes situationen lå i de forskellige henseender, fik man heller ikke; det måtte man som foran skildret selv skaffe sig og iøvrigt leve efter maximen „Ingen kender dagen før solen går ned“. Det passede i ethvert tilfælde for mit vedkommende. En strengt fortrolig kongelig resolution blev udfærdiget (end ikke alle ministre og alle i indenrigsministeriet kendte den) med fuldmagt for mig til at handle bogstaveligt i alle henseender, hvis forbindelsen med Bornholm blev afbrudt. Spøgende nævnede jeg den i en tale ved finansudvalgets besøg herovre efter krigen og sagde, at jeg havde været som kejseren af Kinesiens land, der kan gøre alt, hvad han vil, for dér er der ingen rigsdag til. Selvfølgelig skulle jeg, hvis jeg brugte den, omgående, når mulighed dertil gaves, indberette, hvad jeg havde foranstaltet. Af nedenstående beretning vil man se, at begivenhederne udviklede sig således, at jeg måtte bruge bemyndigelsen.

Efterhånden som situationen tilspidsedes og censuren blev strengere og strengere, kunne man ikke stole på avisernes meddelelser, eller på at de bragte den fulde sandhed. Tværtimod. Rygterne svirrede og naturligvis stærkere på den isolerede ø Bornholm, hvor tyskerne endog forbød private telefonsamtaler til København. For at søge at aflive rygterne (der også styrkedes ved udsendelser fra den danske radio fra London) indførte jeg skriftlige fortrolige meddelelser til en række fremtrædende embedsmænd og borgere på de forskellige områder over hele Bornholm. Her gav jeg de faktiske oplysninger, som jeg havde kunnet fremskaffe. Jeg tror, at det virkede beroligende og i det hele efter hensigten. Jeg skrev, at meddelelserne var til privat og personlig orientering. Det var der vist ingen, der overholdt. Men det var jo ej heller meningen med dem. Men der stod også på hver af dem, at de straks skulle brændes. Det var absolut min mening, at det skulle gøres. Men jeg ved, at hos mange skete det ikke. De har dem alle endnu, og megen tak har jeg ofte fået for disse orienteringer, der heldigvis havde en god virkning, uden at tyskerne opdagede det.

Under krigen kom anmodning fra indenrigsministeriet i skrivelse af 16. april 1940 til alle amtmænd om stadig at give indberetning om forhold indenfor amtet, som det måtte være af interesse for centraladministrationen at være bekendt med. Denne benyttede jeg hele tiden til – oftest dagligt – at give indberetninger om alt, også militære ting

(især efter 29. august). Jeg kunne jo ikke vide, om ikke både det ene og det andet var af interesse, og hvis tyskerne opdagede noget, hvad de, skønt posten benyttedes, mærkværdigvis ikke gjorde, havde jeg da en „dæksmand“ i ministeriets fornævnte skrivelse.

Da russerne havde forladt Bornholm, affattede jeg på basis af disse indberetninger, andre sager, protokoller fra udvalgsmøder o. lign. et meget fyldigt referat – erindringer – om alt, hvad jeg havde oplevet, og således som det faktisk var sket. Jeg udfyldte alene det manglende efter min erindring, netop straks, medens jeg endnu kunne huske det. Udgive det ville jeg ikke. Det vrimlede jo også dengang med krigserindringer. Og offentlige erindringer har ofte den mangel, at de ikke kan sige eller siger hele sandheden. Der kan være så mange hensyn både af personlig og politisk art at tage.

Efter samråd med rigsarkivar Linvald henlagde jeg disse erindringer i rigsarkivet, hvor de ligger på de af ham affattede, af mig tiltrådte vilkår, der er sålydende:

„At ingen, så længe jeg selv lever, får adgang til det uden min udtrykkelige tilladelse, og at det derefter kun skal være tilgængeligt med rigsarkivarens tilladelse og under hans ansvar, samt at det først bør blive almindelig tilgængeligt 1995.“

Imidlertid har jeg fra så mange sider fået meget indtrængende henstilling om dog at udgive noget herom.

Efter meget nøje overvejelse har jeg, også fordi det må falde naturligt, at jeg retter mig efter de indtrængende opfordringer til at skrive om tiden i Tønder, ment at måtte forsøge at gøre det. Det ville jeg dog ikke gøre som aktiv embedsmand men først efter min pensionering. På denne baggrund må det efterfølgende ses.

Til orientering skal jeg anføre, at hvad der nedenfor findes indenfor anførselstegn, har mine fornævnte erindringer som grundlag. Iøvrigt er resten bearbejdelse deraf, og selvfølgelig er også af de foran anførte grunde meget udeladt.

Desværre har jeg i mange bøger om anden verdenskrig, besættelsen og befrielsen fundet fejl (også i bøger om genforeningen i 1920) angående begivenheder, jeg kendte til. Man vil således ved sammenligning mellem oplysningerne side 323–24, bind III, i Hartvig Frischs, Buhls, Hedtofts og Ejler Jensens bog „Danmark besat og befriet“ og det nedenfor anførte se, at de i bogen givne oplysninger og hypoteser med hen-

syn til årsagen til det russiske bombardement m. v. af Bornholm er urigtige. Jeg skrev det til Hartvig Frisch og henviste til mine officielle indberetninger herom, der lå i ministerierne. Han beklagede meget den skete fremstilling og havde nu lagt mit brev med de rigtige oplysninger ved sine aktstykker. –

Jeg skal endelig forudskikke den bemærkning, at septemberkrisen 1938 bevirkede, at jeg tog Bornholms særlige stilling og vanskeligheder under en krig op til overvejelse. Jeg fik bl. a. gennem generaldirektoratet for toldvæsenet indført den ordning, at jeg fra toldstederne her kunne få oplysning om importen og eksporten over havnene her, hvorved jeg havde et materiale, der var af største betydning for bedømmelsen af Bornholms forsyningssituation, idet jeg fik regelmæssige indberetninger fra dem om disse forhold.

Den 31. august 1939 kom jeg til Nykøbing F. i anledning af ordinært delegeretmøde dagen efter i Maribo i Privatbanernes fællesrepræsentation. Dette blev, da vi den 1. om morgenen i radioen hørte om krigsudbruddet, hurtigt afviklet og vi rejste alle straks hjem.

„Jeg var gentagne gange i telefonisk forbindelse med daværende ekspeditionssekretær Skat Rørdam i handelsministeriet angående Bornholms særlige situation. Jeg nævnede for ham, at jeg syntes, at det var rigtigst, at jeg indkaldte repræsentanter for erhverv, kommunalfolk m. v. til et møde i Rønne om situationen. Han var enig heri, og om aftenen fastlagde jeg i København sammen med nu afdøde landstingsmand, borgmester Nielsen, Rønne, hvem der skulle indkaldes. Dette blev til det bornholmske forsyningsudvalg.

Da jeg var kommet hjem den 2. september om morgenen havde jeg kl. 9 møde med politimester d'Auchamp.

Kl. 10,00 samme dag afholdtes på rådhuset i Rønne et møde, i hvilket deltog de personer, som det var indstillet til handelsministeriet at udnævnte til medlemmer af det bornholmske forsyningsudvalg.“

Det var repræsentanter for de kommunale myndigheder og erhverv.

Med dette udvalg forhandlede under krigen alle de særlige bornholmske forsyningsspørgsmål. Men det vil føre for vidt her at komme ind på alle disse forhandlinger og enkeltheder. Som eksempel kan jeg dog nævne, at vi straks i udvalgets første møde var enige om:

- „1. at der burde udstedes forbud mod udførsel af korn og foderstoffer fra Bornholm,
2. at hverken afleveringspligt, opfoeringsforbud eller opkøb efter det oplyste ansås for umiddelbart aktuelt,
3. at der burde udstedes forbud mod udførsel af brændsel og brændstoffer af enhver art.
4. at rette en henstilling til alle om at indskrænke brugen af elektrisk lys og gas mest muligt.“

„Indenfor forsyningsudvalget beskæftigede man sig i den kommende tid først og fremmest med brændselsspørgsmålet, og efter at spørgsmålet om brændselsforsyningen havde været genstand for en række forhandlinger på Bornholm og på møder i København, lykkedes det ret hurtigt at få Bornholms brændselsimport lagt under nogenlunde faste former. Den frivillige rationering opretholdtes, indtil den almindelige for hele landet gældende rationering kom i stand. En henvendelse til ministeriet, hvori man bl. a. påberåbte sig mulighederne for Bornholms afspærring på grund af is, syntes nærmest at vække ministeriets munterhed, der dog senere, da isvinteren i løbet af de første måneder i 1940 udviklede sig til en fuldstændig afspærring af Bornholm, ændredes til forståelse af, at Bornholm hver vinter måtte have sit brændselsbehov dækket og tilstede på øen omkring den 1. januar.“

Med hensyn til kornordningen skete følgende:

„Et af de første områder, hvor der med held blev gennemført en særordning for Bornholm, var indenfor kornordningens rammer, hvor det lykkedes at opnå den store fordel for det bornholmske landbrug, at man trods det straks efter krigens udbrud udstedte forbud mod at opfodre brødkorn fik lov til at anvende den del af den bornholmske hvede, som ikke krævedes til at brødføde øen, til foderbrug.“

Med hensyn til Bornholms forbindelse med det øvrige land kom der på grund af de af tyskerne udlagte minefelter, hvor gennemsejling skulle ske om dagen, stigende vanskeligheder, der ikke blev mindre på grund af oliesituationen.

Forsyningsudvalget tog spørgsmålet op til forhandling med direktør Lund fra „66“, men det viste sig hurtigt, at han ikke ønskede at forhandle med udvalget, men som desværre på så mange andre om-

råder at disponere selv. Det stemte med selskabets sædvanlige ret egenrådige ånd og fremgangsmåde. Spørgsmålet om at få Rønne flyveplads færdig og regelmæssig flyverute etableret blev derfor mere og mere aktuelt, og arbejdet fremskyndedes mest muligt.

„Den strenge isvinter 1939/40 skabte naturligvis større vanskeligheder for Bornholm end for nogen anden landsdel. Ruten til København måtte nedlægges, efterhånden som farvandet frøs til, og sejladsen, der på grund af minefelterne i forvejen var meget vanskelig, blev umulig at gennemføre ad denne vej. En tid lang gennemførtes så sejladsen til Ystad, og Det østbornholmske dampskibsselskab sejlede til Simrishamn. Da også ruten til Ystad frøs til, gav „66“ sig til at sejle på Simrishamn. Det var ingen let sejlads her, og Bornholm oplevede dengang at være afskåret i 9 dage ialt. Selv når forbindelsen til Simrishamn kunne gennemføres, var det en omstændelig sag. Man kunne her risikere at måtte køre med tog på Bornholm, i Sverige og på Sjælland under sådanne forhold, at man kom til København fra Rønne og havde standset ved omkring 70–80 stationer. Ofte var da færgen Malmø-København indstillet på grund af is, og alle billetterne til flyveruten Malmø-København udsolgt eller ruten var standset på grund af tåge, så man måtte køre med tog fra Malmø til Helsingborg og efter overfart Helsingborg-Helsingør med tog fra Helsingør til København.

Det var derfor med virkelig begejstring, at aviserne den 6. april 1940 kunne meddele, at der nu ville komme gang i de direkte ruter. At kalde ruten direkte var dog lidt af en overdrivelse. Øresund var nemlig spærret, og sejladsen måtte derfor foregå gennem Storebælt og nord om Sjælland til København. De første skibe afgik den 7. april om morgenen og ankom til København den 8.“

Blandt Bornholms store vanskeligheder i vinteren 1939-40 var også et særlig stort snefald. Uafsladelig druknede jernbaner og veje i nye snemængder. Det kneb også at skaffe penge til rydningen. Den kostede det bornholmske samfund i alt ca. 613.000 kr., der jo var mange penge dengang.

8

Den 9. april 1940 og påfølgende dage

„Jeg var til møde i København fra den 6. til den 8. april 1940. Det drejede sig om importen af udenlandsk brændsel. Jeg var ikke selv særlig forurolet, og der var ej heller nogen fra ministeriet, der gav mig nogen orientering.

Mandag den 8. april fløj jeg ved 16-17-tiden fra Kastrup til Sverige. Jeg tror, at jeg var med en af de sidste flyvemaskiner, der gik den vej. På hotel „Kramer“ mødte jeg forskellige her fra Bornholm. De var sejlet over med Øresundsåden, der netop lige var begyndt at kunne gå igennem isen. Vi spiste til middag sammen, og så tog vi ved 21,30 tiden toget til Simrishamn. Herover gik stadig den regelmæssige trafik til Bornholm. Da jeg fløj over Sundet til Malmø var, set fra flyvemaskinen, alt pakket af is. Intet skib at se.

I Simrishamn blev vi – et par venner, deriblandt civilingeniør Milner og jeg – modtaget af den hjælpsomme danske konsul Gunnar Ohlsson. Efter at have sat vore ting ombord var vi hans gæster på hotel „Svea“.

Vi havde fra København gennem aviserne erfaret urosignalet ved meddelelse om de tyske marinetransporter gennem Storebælt. I radioen hørte vi, at Sverige mobiliserede, men iøvrigt var der ikke meddelelser om Norge og Danmark. Vi diskuterede situationen og dens muligheder og hørte stadig radioudsendelsernes nyeste meddelelser.

Undervejs til Rønne – nu var det blevet det skønneste forårsvejr, pludselig brudt igennem den hårde kulde og isen – blev vi standset af et tysk marinehjelpekib (det var en gammel kending fra Rønne, havde gået om sommeren med passagerer fra Stettin el. l. til Rønne, nu overmalet og omlavet til marineskib). Men omgående fik vi lov til at sejle videre.

Ved ankomsten til Rønne havn ved ca. 8-tiden var jeg som altid den, der først gik i land. Og som sædvanlig stod gamle overbetjent Reker ved

landgangsbroen. Jeg spurgte ham, om der var noget nyt. Hertil svarede han, at der gik så mange rygter, og nu gik rygtet, at tyskerne havde besat Danmark og var i København, Esbjerg, Lillebælts- og Storstrømsbroen. Jeg sagde ham, at det lød helt fantastisk, og man skulle endelig ikke tro på alle disse rygter. I nærheden af os, så han kunne høre samtalen, stod afdøde overdyrlæge Henriksen, civilingeniør Milners svigerfader. Han havde hørt min samtale med overbetjent Reker og kom derefter straks hen til mig og sagde, at det var rigtigt, at tyskerne havde besat København. Hans datter, fru Milner, der havde været med manden i København og var blevet derovre hos sine søstre, havde lige ringet hjem og fortalt, at tyskerne havde besat København, og at tyske flyvere stadig overfløj København.

Oppe i gaden mødte jeg kontorchef Abitz, der var blevet ringet op af Bornholms kommandant, oberst Waagepetersen (der boede „et sted inde på øen“, Kanns hotel i Åkirkeby) som havde bedt ham meddele mig tyskernes besættelse og ordren om ikke at gøre modstand. Dette var hans egen private meddelelse til mig. Fra ministeriet fik jeg hverken nogen meddelelse, orientering eller direktiver.

Så snart jeg kom hjem, lukkede jeg op for radioen og straks efter kom oplæsningen af den tyske proklamation. Der var ingen tvivl.

Her skete iøvrigt intet specielt den 9. april, men vi ventede alle, at også vi ville blive besat den dag.

Bornholms besættelse fandt imidlertid først sted den 10. april 1940. Om morgenen ankrede tre skibe op foran Rønne havn, og op ad dagen begyndte de at landsætte tropper. Jeg gik ned på havnen for at iagttage dem på afstand og så der ca. 1200 gå i land. De var under ledelse af en major Kaiser. Alt foregik i ro og orden. De første tropper kørte straks op på Torvet og parkerede der (det var württembergere). Jeg fik forespørgsel om, hvornår det passede mig, at majoren fremstillede sig for mig, og jeg sagde da, at det kunne ske den næste formiddag på mit kontor. Han kom med sin stab. Jeg sagde ham, at jeg forventede, at han og hans folk ville gøre alt for, at der ikke fra deres side kom vanskeligheder af nogen art, og vi aftalte, at han i enhver sag og på ethvert tidspunkt kunne henvende sig til mig. Iøvrigt mærkede man i den første tid kun lidt til tyskerne, der var indstillet på at klare sig uden bistand fra de danske myndigheder.

For de danske myndigheders optræden på Hitlers fødselsdag den 20.

april, hvis man fra tysk side skulle ønske at indbyde dem, udstedte ministeriet telegrafisk en sålydende instruktion:

„Hvis der i anledning af rigskansler Hitlers fødselsdag den 20. april udsendes indbydelse til reception eller modtagelse hos den tyske kommandant på dennes bopæl (altså indendørs), mener regeringen, at indbudte embedsmænd bør møde. De civile embedsmænd møder i civil; de militære i uniform; derimod vil indbyderne kunne forstå, at embedsmændene med tak afslår at modtage indbydelse til at overvære militære parader o. lign.

Beskeden bedes fortroligt givet videre til den gruppe, som man mener vil kunne modtage indbydelse. Herunder samtlige borgmestre, dommere, politimestre, kommandanten, etatsembedsmændene.“

Forholdet blev dog heldigvis ikke aktuelt her på øen, idet man ikke fra tysk side udstedte indbydelser af nogen art. Fra major Kaiser havde jeg gennem den tyske konsul her fået ganske privat og fortrolig forespørgsel, om jeg kunne tænke mig at komme til en parade, som han afholdt i anledning af Hitlers fødselsdag. Jeg svarede, at det var ganske udelukket, og at ej heller andre embedsmænd kom. Han henlagde herefter paraden til en mark på landet udenfor Rønne.

For Bornholm var selvfølgelig først og fremmest stadigvæk som under hele krigen forbindelsen med den øvrige del af landet langt det vigtigste spørgsmål, også fordi turistsæsonen nu nærmede sig, og det var derfor meget ønskeligt, at forbindelsen opretholdtes, således at der kunne komme et betydeligt antal turister herover. Ellers ville det meget hurtigt kunne få store økonomiske konsekvenser for hotellerne. Det var derfor aldeles nødvendigt, at der blev fremskaffet olie til de tre skibe, som var i brug, „Frem“, „Bornholm“ og „Hammershus“ samt til Det østbornholmske dampskibsselskabs skibe. Amtet tog derfor straks spørgsmålet om tilvejebringelse af et forøget kvantum brændselolie til de bornholmske skibe op, og fra ministeriets side stillede man sig overordentlig velvilligt, og skaffede brændselolie, sålænge det overhovedet var muligt. Men bortset herfra stod man magtesløs overfor tyskernes ønske om at holde den danske presse i uvidenhed om begivenheder, som man anså af militær betydning, og hvad der undertiden var endnu værre, deres interesse i at give det udseende af, at visse farvande var farlige for sejladsen. Vi kunne i ethvert tilfælde, når tyskerne pludselig meddelte, at de havde nedlagt minespæringer her, konstatere, at

vi overhovedet ikke havde set et tysk marinefartøj (eller flyvemaskine) i de områder dagene før. Men for Bornholm var den slags meddelelser selvfølgelig meget skadelige, da de mange mennesker i den øvrige del af landet var ude af stand til at kontrollere disse i tysk interesse udsendte meddelelser.

Krigsbegivenhederne i Europa udviklede sig i denne tid med voldsom hast. Lynkrigen mod Frankrig havde taget sin begyndelse den 10. maj, og få dage efter begyndte en hel del af de tyske soldater, der var på Bornholm, at gøre sig klar til at tage fra øen. Da jeg om eftermiddagen den 18. maj kom hjem fra København, meddeltes det mig, at major Kaiser havde været på afskedsvisit om formiddagen, idet han sammen med størstedelen af soldaterne skulle rejse. Jeg gik da straks på genvisit og traf majoren, der meddelte mig, at de tre af fire kompagnier nu rejste, og at der af de mellem 7 og 800 mand, der var her, kun blev ca. 150 mand tilbage. Han meddelte mig endvidere, at den øverste chef for det tilbageværende kompagni var oberløjtnant Bielefeldt – ca. 25 år gammel –, hvem han anbefalede, og han tilføjede, at denne straks ville melde sig hos mig.

Den unge mand viste imidlertid ikke som sin forgænger nogen større forståelse af betydningen af at udvise høflighed overfor de danske myndigheder, og da han endnu ikke fire dage efter major Kaisers besøg havde vist sig hos mig, tænkte jeg, at jeg ville give ham en lærestreg og meddelte gennem den danske forbindelsesofficer, at jeg havde ventet ham, og at jeg nu kunne tage mod ham om eftermiddagen.

Til dette tidspunkt indfandt han sig sammen med den danske forbindelsesofficer.

Allerede omkring den 1. juni skiftede de tyske tropper igen. Den unge oberløjtnant Bielefeldt havde optrådt med stor fanatisme, og hans folk havde navnlig overalt, hvor de viste sig, sunget de tyske soldatersange, selv ganske små afdelinger kunne ikke marchere gennem gaderne uden at synge af fuld hals. Da den nye chef, en ældre hauptmann meldte sig til hos mig, henledte jeg hans opmærksomhed på det uheldige i den megen sang på gaderne, og det lykkedes mig at opnå, at han lovede at undlade al sang af de tyske soldater, medens de marcherede indenfor bebyggede områder.

Det således afgivne løfte bragte imidlertid ikke nogen ændring. Den 22. juni kom den tyske viceadmiral Mewis på besøg på Bornholm i an-

ledning af, at man fra tysk side ville ændre besættelsesstyrkerne på Bornholm, til en marineafdeling på 50 mand, der skulle fordeles rundt omkring på øen. Under min samtale med ham henlede jeg påny opmærksomheden på det dårlige indtryk, som den tyske sang i gaderne gjorde på den danske befolkning, og admiralen stillede sig forstående heroverfor.

I overensstemmelse med disse oplysninger fandt skiftet sted den 1. juli. Chefen for marinesoldaterne var korvettenkapitän af reserven Bühler.

Som svar på amtets gentagne indberetninger om de tyske soldaters indkøb i butikkerne på Bornholm modtog amtet fra ministeriet afskrift af en fra udenrigsministeriet modtagen skrivelse af 11. juni, med hvilken der fulgte afskrift af en verbalnote fra det tyske gesandtskab i København, efter hvilken den tyske øverstkommanderende i Danmark havde forbudt alle troppeenheder at købe varer, som gik ud over det personlige øjeblikkelige behov, og på foranledning af en særlig note, som man havde fremsendt om forholdene på Bornholm, havde bragt denne befaling i erindring specielt for Bornholm. Dette hjalp imidlertid overhovedet ikke, og navnlig hen på efteråret tog disse indkøb stærkt til.

Også på andre punkter var der nu ved at komme vanskeligheder med de tyske soldater trods deres ringe antal. Den 13. oktober skete der på hotel Fredensborg ved Rønne en episode, som endte i slagsmål mellem danske og tyske, hvorfor politimesteren måtte forbyde al offentlig dans på Bornholm indtil videre. Trusler fra kommandantens side om at forøge antallet af soldater fra 50 til 300 blev dog afværget.

Tyske militærflyvere var begyndt at interessere sig for Bornholm, og de foretog jævnlig flyveture hertil, hvor de åbenbart meget ungdommelige personer, der førte maskinerne, morede sig med at lave styrtflyvninger over byerne.

Den 7. oktober kom der en tysk militærflyver hertil med forskellige tyske officerer, deriblandt chefen for det tyske flyvevåben for København, Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, oberst Witte, som gerne ville have en forhandling med mig i anledning af de på det tidspunkt foreliggende planer om åbning af flyveruten til Bornholm.

Jeg benyttede lejligheden til at rejse forskellige spørgsmål om tyskerne forhold, herunder også de for befolkningen meget generende overflyvninger.

Obersten oplyste, at det var strengt forbudt at flyve over bebyggede områder og anmodede mig om at foranledige, at de danske myndigheder medvirkede til, at denne bestemmelse blev kontrolleret. Korvettenkapitän Bühler, der var tilstede ved mødet, fik ordre til at indberette tilfælde af overtrædelser.

Disse flyvninger holdt imidlertid ikke op, og i en indberetning den 21. oktober henstillede amtet derfor til ministeriet, om man ikke fra dettes side kunne optage en forhandling til forhindring af flyvningerne, der stadig foregik ganske lavt nede over huse og byer, uanset at dette også var forbudt fra tysk side.

Iøvrigt forløb den første besættelsessommer uden større episoder eller vanskeligheder på Bornholm.

– De stilfærdige forhold på Bornholm og øens i det hele isolerede stilling gav imidlertid anledning til, at øen af udenrigsministeriet blev udset til løsning af en særlig opgave, som dette havde fået i anledning af, at en overordnet engelsk embedsmand i det britiske økonomiministerium, John Buckley, var strandet i Danmark, da landet blev besat, idet han ved en fejltagelse ikke var kommet med diplomattoget hjem fra Danmark.

Mr. Buckley var ankommet til København den 8. april 1940 efter indbydelse fra den danske regering for at deltage i forhandlinger om en handelsoverenskomst mellem Danmark og England og var intetanende gået i seng på det ham tildelte værelse på hotel Phønix.

Den tyske besættelse af København havde taget ham med mindst lige så stor forbavselse, som den tog den danske befolkning, og hans iagttagelser fra hotelværelset af den tyske behandling af det engelske gesandtskabs personale på den anden side af gaden gav ham ikke større lyst til at komme i kontakt med tyskerne. I stedet for at sætte sig i forbindelse med det danske udenrigsministerium og afvente den praktiske gennemførelse af diplomattogets afsendelse, forsvandt han fra hotellet og gemte sig andetsteds i Københavns omegn, idet han gjorde forskellige mislykkede forsøg på at slippe til Sverige ad illegal vej.

Imens ledte det danske udenrigsministerium efter ham, idet han, hvis man havde fundet ham, ville have kunnet komme med gesandtpersonalet, men det lykkedes ikke, og først da det var for sent, dukkede han op i udenrigsministeriet og bad om dettes hjælp.

Fra dansk side lagde man selvfølgelig den største vægt på at behandle

mr. Buckley på bedste måde, og fra tysk side var man interesseret i at få mr. Buckley udleveret for at benytte ham til udveksling med tilsvarende tyske embedsmænd, der opholdt sig i England. Kongen interesserede sig personlig for mr. Buckleys sag, og det synes, som om han under en samtale med general Kaupisch opnåede tyskernes stiltiende godkendelse af, at han blev i Danmark på fri fod, sålænge besættelsen varede, eller indtil han kunne udveksles.

Han afgav en højtidelig forsikring på æresord om, at han ikke uden udenrigsministeriets tilladelse ville gøre noget forsøg på at rejse ud af landet, og på dette grundlag opholdt han sig derefter i København, uden at hans forhold på nogen måde gav anledning til klage.

Senere på året, da tyskernes håb om at afslutte krigen i løbet af sommeren 1940 svandt hen, og deres holdning i det hele begyndte at blive strammere, fandt tyskerne på, at mr. Buckley nu ikke længere måtte opholde sig i København, idet man som påskud for den ændrede holdning anførte, at den tyske generalkonsul i Reykjavik og andre tyske statsborgere ikke havde fået adgang til at vende tilbage til Tyskland, men blev holdt under internering i England. Desuden sagde man, at man var klar over, at der fra dansk territorium blev givet oplysning til den britiske krigsmagt, og selvom man indrømmede, at der ikke var nogensomhelst grund til at antage, at mr. Buckley havde berøring med virksomhed af den art, måtte man alligevel ønske ham transporteret til Berlin, hvor han skulle interneres, indtil en eventuel udveksling med tysk statsborger kunne finde sted.

På de indtrængende danske henstillinger gik tyskerne dog endelig med til at frafalde kravet om at få ham udleveret til Tyskland, mod at han blev anbragt under tilsyn på Bornholm. Overfor udenrigsministeriet foreslog jeg, at han blev indlogeret på et hotel i Neksø under mit overtilsyn, og det blev ordnet således, at politiet førte en diskret kontrol med, at han stadig var til stede.

I Neksø var man selvfølgelig meget interesseret i denne lille afveksling i det daglige liv, hvor de tyskprægede indtryk var så stærkt dominerende. Jeg forklarede efter aftale med udenrigsministeriet de forskellige af byens borgere, som der kunne være tale om, at Buckley kunne omgås, at det var rart, „om man ville søge forbindelse med ham og have omgang med ham. Men der måtte intet politisk være heri, altså intet centrum for engelsk politik eller „afguder“. „Jeg forklarede, at det kunne

skabe vanskeligheder også for ham selv, og at han i det hele ikke måtte blive noget midtpunkt. Derimod foreslog jeg navnlig, at man søgte at få ham lidt ud på jagt og fiskeri og på den måde skabte lidt afveksling i hans tilværelse.

Dette gik også udmærket. Han blev inviteret i alle hjem, hvor man var i stand til at tale engelsk, navnlig i Neksø, men han kom også af og til ind til Rønne, hvor han boede i amtsgården. Også her tog vi os af ham, således at hans ophold i den første tid var ret behageligt, og alt gik tilsyneladende på bedste måde.

Den 9. november mødte imidlertid en tysk officer med en soldat uden forudgående varsel eller meddelelse til de danske myndigheder op på hotellet i Neksø og anholdt mr. Buckley der. De tyskere, der anholdt ham, forstod ikke engelsk, og Buckley forstod ikke tysk, men tyskerne gav sig straks til at ransage og undersøge alle hans ejendele, idet de foreløbig holdt ham indespærret på hans værelse.

På forespørgsel fra politiet, der på foranledning af hotelværtens frue straks var kommet tilstede, erklærede tyskerne, at anholdelsen skete efter aftale mellem det danske udenrigsministerium og tyskerne i København, og at det danske udenrigsministerium var fuldstændig indforstået med anholdelsen.

På telefonisk forespørgsel fra mig erklærede daværende kontorchef Hvass, at man i ministeriet intet kendte til en sådan aftale, men inden jeg havde fået givet besked herom til Neksø, var tyskerne kørt af sted til Rønne med Buckley og alle hans ejendele.

Ved forespørgsel hos korvettenkapitän Bühler, oplyste denne, at det ikke var ham, der havde givet ordre til anholdelsen, men at han også var blevet overrasket over, at dette skulle ske. Han havde blot fået meddelelse fra København eller fra den tyske officer, der selv foretog anholdelsen.

På foranledning af udenrigsministeriet som i mellemtiden havde undersøgt sagen nærmere, meddelte jeg Bühler, at man fra dansk side bestemt måtte protestere mod det passerede, idet Buckleys forhold var ordnet senest ved aftale mellem Hans Majestæt Kongen og den tyske gesandt i København, og at man måtte forlange, at der ikke skete nogen ændring, før sagen var undersøgt og ny aftale var truffet.

I udenrigsministeriet arbejdede man med sagen og fik fastsat et møde til kl. 18 samme dag til nærmere forhandling, men allerede om efter-

middagen ankom der en tysk vandflyvemaskine til Rønne havn, og med denne sendtes Buckley af sted, uden at man fra dansk side fik lejlighed til at drøfte forholdene nærmere med ham, idet det kun lykkedes kontorchef Abitz efter min anmodning at aflægge ham et kort besøg på lodsstationen på Rønne havn for at meddele ham, at det danske udenrigsministerium gjorde alt, hvad der var muligt. Jeg fik, da han blev kørt fra lodsstationen til flyvemaskinen, på havnepladsen lejlighed til at gentage dette og i det hele berolige ham lidt.

Udenrigsministeriet var ude af stand til at hindre, at han blev ført til den interneringslejr, som var indrettet for allierede statsborgere i Danmark på folkekuranstalten ved Hald.

Senere blev han med de øvrige internerede flyttet til Store Grundet ved Vejle, hvor vilkårene var mere tilfredsstillende. Forhandlingerne om hans frigivelse slæbte sig imidlertid hen. Han kom engang så vidt, at han stod med hatten på og skulle afsted, da der kom kontraordre, men den 17. marts 1942 kunne han fra Lissabon meddele min datter, at han endelig var kommet afsted.“

Indvielsen af flyveruten skete som anført den 16. november 1940.

„I den med så mange skuffelser fyldte sommer havde man fra Bornholms side arbejdet stærkt på at få ruten gennemført, og da den virkelig blev en realitet, fejredes den som en stor festdag.

Ved en samtale i København, jeg tror dagen før flyverutens åbning, sagde oberst Witte mig, at der vist måtte være en misforståelse, idet der ikke forelå tilladelse fra tysk side til rutens åbning. Det ville jo dog være kedeligt, om vi kom derud, og det da ikke lykkedes at komme af sted. Jeg meddelte straks dette til luftfartsdirektoratet, og det lykkedes i sidste øjeblik at få tilladelsen. Men indtil da anede vi ikke, om det hele overhovedet blev til noget.

I den flyver, der indviende ruten, medfulgte som passagerer ikke alene Prins Axel og trafikminister Gunnar Larsen, men også repræsentanter for Bornholm, luftfartsselskabet og Statens Luftfartstilsyn samt for postvæsenet, idet ruten ikke mindst havde betydning for postbefordringen, der med de vanskelige sejladsforhold var blevet dårligere og dårligere.“

Tyske befæstningsanlæg på Bornholm

„Medens udviklingen på Bornholm siden begyndelsen af maj 1940 havde været karakteriseret ved en stadig nedsættelse af troppernes antal her og i det hele var præget af en ringe opmærksomhed fra tysk side, var der i de sidste dage af oktober måned tegn på en forøget aktivitet, som tydede på en ændret indstilling fra tyskernes side.

Der viste sig flere tyske marineskibe i Rønne havn, og medens de tidligere tilsyneladende hovedsagelig kun havde haft til formål at give skibenes besætninger lejlighed til at foretage indkøb i de danske butikker, medfulgte der nu højere officerer, og marineteknikere kom ligeledes hertil fra København. De tog ud til forskellige steder på øen, som de besøgte, og det var derfor ikke mærkeligt, at rygterne begyndte at svirre. Jeg spurgte den tyske kommandant, men endnu den 4. november var det umuligt for mig at få noget svar fra denne. Jeg gjorde ham dog for en sikkerheds skyld flere gange bekendt med, at man fra dansk side havde fastsat nærmere regler for, hvorledes der ville være at gå frem, hvis man fra tysk side ønskede at erhverve faste ejendomme til brug for militære anlæg. Disse regler indeholdt navnlig den bestemmelse, at de danske myndigheder skulle deltage i forhandlingerne med lodsejerne.

Den 6. og 7. november havde jeg fornyede forhandlinger om spørgsmålet, og den sidstnævnte dag fik jeg besøg af en tysk ingeniør ved navn Neubauer, der blev introduceret mig af den tyske konsul i Rønne, til hvem han åbenbart havde henvendt sig, og som på den måde ydede ham bistand til at komme i forbindelse med de rette danske myndigheder.

Heller ikke af ham kunne jeg få nogen oplysning om arbejdets karakter, men han meddelte mig, at det var et større arbejde; hvori det bestod, kunne han ikke sige.

Da ingeniør Neubauer udtalte sine betænkeligheder i anledning af, at der kun var en 40–50 murere og et tilsvarende antal tømrere arbejds-

løse på øen, forstod jeg imidlertid tydeligt, at det for et lille samfund som Bornholm kunne få vidtrækkende følger, hvis der blev tilkaldt et meget stort antal arbejdere fra den øvrige del af landet til hjælp med de forestående arbejder. Selvom arbejdet ville blive langvarigt, måtte det før eller siden resultere i, at alle disse hertil flyttede arbejdere var ude af stand til at få beskæftigelse på øen, og da det ville være svært for dem at få arbejde andre steder i landet, hvis de først var taget hertil, ville de uvægerligt falde det offentlige til byrde.

Allerede i den første samtale henstillede jeg derfor meget indtrængende til ham, at han undgik at trække flere arbejdere herover. Det blev ligeledes under samtalerne nævnt, at den yderligere arbejdskraft, som var uundgåelig, skulle tages fra den øvrige del af landet, idet jeg var bekendt med regeringens synspunkt, hvorefter man burde undgå, at der kom tyske arbejdere her til landet. Han lovede at følge disse retningslinier, forsåvidt det var muligt og stillede sig i det hele forstående overfor, hvad jeg fremførte.

Som et særligt punkt nævnede jeg også lønningerne, idet jeg henstillede til ham kun at betale efter de gældende danske tariffer for ikke at forstyrre arbejdsforholdene ved de øvrige arbejder, der var i gang. Også dette forstod han og lovede at tage hensyn dertil. Jeg sagde også, at de måtte tage trillebøre og alt andet materiel med herover selv, da her jo kun var til Bornholms normale forbrug, og det ellers ville gå ud over befolkningen og det normale erhvervsliv her. Det lovede han, og jeg meddelte også ministeriet dette og bad om dets bistand hertil.

Den næste dag begyndte det at strømme ind med henvendelser fra forskellige forhandlere af cement, trævarer o. s. v. om, hvorledes de skulle forholde sig overfor tyske ønsker om leverancer til arbejderne. Derefter ankom en kommando på en snes tyske officerer og så på forholdene rundt omkring på øen, og efterhånden blev man klar over, at det tyske forbrug ville kunne omfatte en stor del af alt det tømmer, der var til rådighed på Bornholm, at man kunne risikere, at de tømte de bedste grusgrave på øen, o. s. v. o. s. v., hvad der selvsagt vakte nogen uro i befolkningen. Efter aftale med ministeriet fik amtet givet meddelelse til medlemmerne af arbejdsgiverforeningen om, at de ikke måtte tage arbejde for eller sælge varer til tyskerne uden tilladelse fra udenrigsministeriet i hvert enkelt tilfælde.

Dette gav imidlertid straks anledning til henvendelser fra tysk side,

idet entreprenøren ved arbejdet mobiliserede kommandanten, nu kaptän zur See, West, der lige var tiltrådt og end ikke endnu havde aflagt tiltrædelsesbesøg hos mig.

Over for ham kunne amtet imidlertid kun love at henvende sig til ministeriet omgående og henstillede, at han underrettede lederen af den tyske byggestab, major Baumann i København.

Den 12. november var jeg i København for at føre forskellige forhandlinger, og her modtog jeg netop, mens jeg var der, opringninger fra kontorchef Abitz om, at man nu fra tysk side havde antaget godt 100 mand til at påbegynde et større anlæg på øen. Senere på dagen indløb der meddelelse om, at tyskerne, uanset deres til mig afgivne løfter, uden nogensomhelst forudgående forhandling havde oplagret en hel del arbejdsredskaber på en ejendom ved Dueodde og andre steder var begyndt at fælde træer o. lign. til forberedelse af arbejdet der. Dette foretoges af tyske pionerer.

Da jeg fik denne meddelelse i København, gav jeg straks ministeriet underretning, og dette protesterede overfor v. Renthe-Fink. Jeg forstod, at han personlig greb ind, og havde bebrejdet sine egne fremgangsmåden og sagt, at de måtte dog erindre, at der var ikke krig i landet. Denne „omgang“ virkede stærkt på tyskerne her.

Da kontorchef Abitz erfarede dette, foranledigede han straks, at den danske forbindelsesofficer satte sig i forbindelse med tyskerne for at forlange af dem, at de måtte overholde de gældende bestemmelser, hvorom de nu flere gange var blevet nøje instrueret.

Det gav anledning til, at den militære leder af arbejdet, major Honig, dukkede op på amtskontoret.

Majoren var naturligvis bekymret over, at han ikke kunne udføre de ham givne ordrer til omgående at sætte arbejdet i gang, men det blev under forhandlingerne fremholdt for ham, at dette standpunkt måtte man holde fast ved fra dansk side. Derimod kunne man selvfølgelig gøre, hvad der var muligt for at fremskynde de forhandlinger, som man fra dansk side måtte forlange ført. Det viste sig, at tyskerne end ikke havde gjort sig den ulejlighed at undersøge, hvem der ejede de forskellige ejendomme, som de var trængt ind på. Der blev derfor truffet den ordning, at politiet tog ud på stedet og fik konstateret, hvilke arealer der ville blive berørt af anlægget, og sørge for, at de berørte lodsejere fik underretning herom.

Iøvrigt gik major Honig ind på at udsætte arbejderne, indtil lejeaftalerne formelt kunne komme i orden, på betingelse af, at man fra dansk side fremmede erstatningsaftalernes fastsættelse mest muligt.“

Efter et møde med lodsejere „havde jeg en forhandling med de tyske delegerede, hvor jeg benyttede lejligheden til at søge at indhente nærmere oplysninger fra dem om arbejdernes karakter. Jeg fik det indtryk, at der ikke skulle foretages andre arbejder her på øen end anlægget ved Dueodde og to mindre anlæg henholdsvis ved Snogebæk og Leuka syd for Hasle, hvor man også i den sidste tid havde orienteret sig fra tysk side, men uden at planerne endnu her havde taget fast form. Ved Dueodde skulle der anlægges fire store kanonstillinger for langtrækkende skyts. (Transport derud fra Rønne havn, 50 m radius i vejsvingene). Det var anslået til at koste ca. 20 mill. kr. Anlægget her skulle godt midtvejs korrespondere med et tilsvarende på den tyske kyst, så man herved kunne spærre russernes gennemsejling. Jeg forstod, at derefter skulle et tilsvarende anlægges bag Hammerknuden, så det kunne spærre over til Sverige.

Allerede ved denne forhandling fik jeg desuden indtryk af den meget udviklede tyske administration, der på den ene side skabte tyskerne selv en del vanskeligheder, men som på den anden side også gav godt grundlag for at skyde ansvaret til side, når man kritiserede, hvad der var passeret.

Af mine samtaler med de tyske repræsentanter den nævnte dag og oplysninger, som jeg fik senere, fremgik det, at følgende tyske institutioner beskæftigede sig med arbejderne. Den øverste ledelse havde militæret, hvis chef var den tidligere omtalte Honig. Han havde et pionerkompagni under sig, som blev stationeret i nærheden af arbejdet og nogle var også i Rønne. Honig var som de fleste militære ledere, der har været på Bornholm, en elskværdig og venlig mand, der gerne ville gøre, hvad han kunne for at forholdene ikke blev værre end højst nødvendigt.

Som en slags mellemlid, hvis kompetence i forhold til militæret aldrig blev helt opklaret, var også Organisation Todt repræsenteret ved arbejdets planlægning og tilsyn med dette. Repræsentanter for denne organisation viste sig først senere på øen, efter at arbejdet var påbegyndt. Det var næsten alle udprægede SS-typer, grove, hensynsløse, simple personer.

Selve arbejdets udførelse blev foretaget af entreprenørfirmaet Klammt & Co., hvis stedlige repræsentant var den tidligere omtalte ingeniør Neubauer. Dette var et privat entreprenørfirma, som var udelukkende økonomisk interesseret i sagen. Ingeniør Neubauer var en lille, ubetydelig mand, der rystede og bævede for sine mange forskellige overordnede, men som i det omfang, hans handlemåde ikke blev bestemt af frygt for disse, ikke var vanskelig at have med at gøre.

Under firmaet Klammt blev der straks antaget forskellige underentreprenører, hovedsagelig danske, i overensstemmelse med den mellem regeringen og tyskerne i København truffene aftale. På et vist tidspunkt optrådte dog også en ingeniør Eks, der hørte til det tyske mindretal i Tønder, hvis familie jeg havde kendskab til fra den tid, jeg havde min beskæftigelse der.

Vi skulle nu lære den tyske fremgangsmåde ved den slags arbejder at kende på nærmere hold, og vi erfarede også her, at man fra tysk side ikke rørte en finger for at gennemføre de gældende aftaler med den danske regering, idet alle, der kom til Bornholm, var fuldstændig uvidende om disse bestemmelser.

I overensstemmelse med den danske regerings ønsker om, at der i videst muligt omfang burde beskæftiges danske arbejdere, fandt jeg mig foranlediget til at tage en forhandling med repræsentanter for de bornholmske arbejdere, hvor jeg forberedte arbejderne på de store krav, der fra tysk side ville blive stillet til arbejdskraft til de tyske arbejder, og forklarede dem, at alle her var interesserede i, at det gik uden gnidninger, og at det kunne gennemføres, uden at det blev nødvendigt at flytte arbejdere herover andetstedsfra. Jeg måtte derfor gøre dem bekendt med, at opfyldelsen af dette ønske kun blev muligt derved, at man ikke holdt faggrænserne skarpt adskilt ved dette arbejde, men at enhver måtte udføre det arbejde, som han kunne, selvom han måske stod i et andet fags forening.

I denne forhandling deltog landstingsmand, borgmester Nielsen, der ydede mig al tænkelig støtte, og civilingeniør Milner, der allerede på dette tidspunkt havde fået anmodning om at fungere som tillidsmand for den danske stat som priskontrollør. Arbejdernes repræsentanter fik at vide, at de altid kunne henvende sig i første række til Milner, som den særlig sagkyndige, men dernæst også til borgmester Nielsen eller til mig, hvis der skulle opstå vanskeligheder.

Jeg rådede dem endelig til at være forsigtige også ude på arbejdspladserne, og sagde at man ikke på nogen måde måtte gå i strejke. Var der noget, måtte man komme til os andre først, og det var mit indtryk, at man fra arbejderne side forstod dette.

Samme dag, som jeg havde haft denne forhandling med arbejderne, dukkede den første repræsentant for Organisation Todt op i Skikkelse af en ingeniør Herbert, som var en meget stortalende og pågående herre. Han hævdede selvfølgelig, at han stod direkte under rigsminister, dr. Todt, at han personlig arbejdede under denne, og at han kom på dennes vegne. Han var meget misfornøjet med, at arbejdet endnu ikke var langt fremskredent, og det samme var efter hans sigende dr. Todt. Hans opgave var nu at få sat sving i foretagendet, og han var meget utilfreds med, at de danske myndigheder ikke havde sørget for, at leverancer og aftaler var i orden på alle punkter. I det hele kunne han slet ikke godkende bestemmelsen om, at der skulle gives tilladelse først, da dette generede tyskerne.

Den eneste holdning, jeg kunne indtage, var at bede ham om at fremskaffe en liste over, hvad der i første række skulle bruges, og love, at jeg så omgående ville søge at udfinde ministeriets standpunkt til, om det kunne leveres.

Endnu den næste dags aften havde jeg ikke fået den ønskede fortegnelse, og først, da jeg for at undgå yderligere vanskeligheder ringede hen til hotellet, hvor ingeniør Herbert opholdt sig, og bestemt forlangte at få den omgående, lykkedes det for mig at få den. Listen, der i virkeligheden kun indeholdt bagateller, blev således fra tysk side forsinket 24 timer, og efter hvad jeg senere erfarede fra hotellet, havde ingeniør Herbert og hans kolleger tilbragt størstedelen af denne tid med at solde og svire der.“

Civilingeniør Milner var som anført af trafikminister Gunnar Larsen anmodet om at være ministeriets danske priskontrollør ved disse arbejder. Han gjorde et meget stort arbejde for at holde priserne i ave. Dette gav store vanskeligheder og resulterede i et brev fra Gunnar Larsen til Milner, hvori det bl. a. siges:

„Med hensyn til spørgsmålet om prispolitik vil jeg kun komme med nogle generelle bemærkninger.

Jeg værdsætter i høj grad Deres bestræbelser for at holde både priserne for arbejdsydelser og andre priser inden for et rimeligt niveau.

På den anden side skal vi nok være lidt forsigtige med ikke at gå alt for hårdt frem, da vi derigennem let kommer i en situation, hvor der kan opstå irritationsmomenter, som vil kunne give anledning til gnidninger og klager fra tyskernes side. Jeg ville mene, at man her skal holde sig til en forholdsvis større linie og navnlig lægge vægt på at forhindre åbenbare urimeligheder.

At værnemagten for at opnå særligt hurtige leverancer og ydelser må betale noget mere, end man efter normale danske forhold ville betale, vil det næppe være hensigtsmæssigt at forhindre; hvis der vises alt for megen nidkærhed, er jeg bange for, at vi skader selve systemet og hovedlinien. Jeg tror, at det vil være for tungtvirkende, hvis vi skal indanke sager for priskontrolrådet, og ville mene, at dette først skal gøres, hvis der ikke kan opnås priser, som ikke kan siges at være åbenbart urimelige.

Vi skal jo også passe på, at Deres stilling som en slags uofficiel kontrollant ikke kommer i miskredit over for befolkningen og leverandørerne.“

Iøvrigt må jeg sige til Milners ros, at han, uanset at ministeriet ikke ydede ham nogen støtte af betydning, under hele krigen med stor energi arbejdede på at modvirke den voldsomme overbudspolitik, som i den øvrige del af landet førte til så forfærdelige forhold ved alle værnemagtsarbejder. Til trods for, at han aldrig har modtaget en eneste øre i vederlag for dette kæmpearbejde eller nogensomhelst anerkendelse, lykkedes det ham med energi og udholdenhed at holde prisniveauet og lønniveauet nogenlunde normalt for disse arbejder næsten hele krigen, kun i det sidste halve års tid gik det galt.

Også jeg fik en lille hilsen fra minister Gunnar Larsen, hvori han bl. a. skriver:

„Med hensyn til ingeniør Milner er jeg meget glad for hans arbejde, som jeg tillægger overordentlig stor værdi. På den anden side er jeg bange for, at han måske er ved at blive lidt for nidkær i tjenesten, og jeg har derfor i dag sendt ham et brev, hvoraf jeg til Deres underretning vedlægger en kopi. Jeg håber, De vil være enig i dette brev, og at De ikke finder det for hårdt, da det selvfølgelig ikke på nogensomhelst måde er min hensigt at bebrejde ingeniør Milner noget, men kun at give udtryk for, at det sikkert vil være hensigtsmæssigt at fare lidt lempeligere frem.“

I O

Indenrigsministeriets cirkulære

af 29. august 1940 m. v.

Dette cirkulære har givet anledning til megen kritik og har været offentliggjort andetsteds. Jeg skal dog gengive det her i sin helhed; det lød således:

„Da der i flere tilfælde over for indenrigsministeriet har været rejst spørgsmål om, hvorledes der fra De herrer amtmænds side vil være at forholde i samkvemmet med de tyske civile og med militære myndigheder, har indenrigsministeriet efter forhandling med udenrigsministeriet anset det for rettest at gøre følgende vejledende bemærkninger i så henseende:

Forholdene har efterhånden udviklet sig således, at det efter regeringens formening vil være naturligt, at danske embedsmænd landet over, i første række amtmændene, kommer i kontakt med den tyske værnemagts officerer såvel som med de civile tyske embedsmænd på en måde, der lader disse forstå, at man fra dansk side gerne vil have nogen forbindelse med dem udover de rent tjenstlige forretningsmæssige forhandlinger om indkvarteringsspørgsmål, forplejning, politisager etc. En sådan kontakt turde være et velegnet middel til opnåelse af det gode forhold mellem befolkningen og værnemagten, der tilstræbes såvel fra dansk som fra tysk side.

Det vil derfor være naturligt, ikke blot at visitter, der aflægges af tyske officerer eller civile embedsmænd i chefstillinger, besvares med genvisit af vedkommende danske embedsmænd uanset den tyske embedsmænds højere eller lavere grad, men også at der i et vist omfang tilstræbes selskabelig omgang mellem danske og tyske embedsmænd. Det henstilles derfor, at eventuelle indbydelser fra tysk side modtages, medmindre der måtte foreligge gyldig forfaldsgrund, som i givet fald bør meddeles de indbydende. Dette gælder såvel indbydelser til selskabelige sammenkomster som til militære parader og koncerter. I hvilket omfang indbydelser fra tysk side bør modtages, må imidlertid afhænge

af et skøn, og det kan i denne forbindelse bemærkes, at man fra tysk side utvivlsomt vil kunne forstå, om danske embedsmænd ikke måtte ønske at modtage indbydelser til foranstaltninger af sekundær betydning, som f. eks. sportsopvisninger o. lign.

Da tanken med nærværende opfordring til at søge selskabelig kontakt med de tyske repræsentanter er at udbygge de gode dansk-tyske relationer, er det klart, at danske embedsmænd ikke må føle sig forpligtet til at modtage indbydelser til rent tyske selskabelige sammenkomster, hvis formål er at fejre tyske mindedage, tyske militære sejre m. v.

Ligesom det ønskes, at danske embedsmænd i et vist omfang modtager indbydelser fra tysk side, vil det også være rimeligt, at amtmændene i beskedent omfang er værter i samvær med tyske officerer og civile embedsmænd, idet det vil være ønskeligt at føre tyske sammen med danske, således at værnemagtens officerer og civile embedsmænd samt borgmestre kommer i forbindelse med hinanden.

Forsåvidt sådanne arrangementer overskrider de til rådighed værende beløb, vil man med velvilje bedømme ønsker om midlertidig forhøjelse af repræsentationstillæggene.

Såfremt det ved de pågældende lejligheder måtte være påkrævet at udveksle taler, vil der ikke herfra kunne gives noget almindeligt direktiv i så henseende, men man vil finde det rimeligt, at sådanne taler holdes inden for de rammer, hvori den fra tysk side holdte tale er fremført eller en eventuel svartale kan forventes at ville blive fremført.

Endelig skal man bemærke, at man må have det overladt til De herrer amtmænds eget skøn, hvorvidt de ved militære parader o. lign. måtte ønske at anvende civil påklædning eller uniform.“

Ministeriet gjorde altså, hvad det kunne, for at lægge selve ubehagelighederne over på embedsmændene.

Umiddelbart efter, at jeg havde modtaget dette cirkulære, var jeg i København, og jeg gik da op til direktør Mohr i udenrigsministeriet. Jeg udtalte min afstandtagen og mildest talt store betænkelighed ved dette og spurgte, om man havde orienteret rigsdagsmænd og pressen, så vi fik beskyttelse. Ligeledes, om man havde givet andre embedsmænd besked om at komme, hvis de blev inviteret. Ellers ville de jo sige nej, det ville de vel i alle tilfælde. Intet af dette var sket. Jeg henstillede da, at man indkaldte alle amtmændene til et møde om dette, hvor vi kunne få lejlighed til at sige vor mening rent ud. Det lovede han at overveje,

og han syntes, at tanken var god. Da jeg gik fra ham, mødte jeg på gaden min kollega Neumann, der var ganske enig i mine synspunkter. Lige efter mødte jeg i rigsdagen statsminister Stauning og udtalte det samme overfor ham.

Resultatet blev, at der den 17. september blev afholdt et møde i indenrigsministeriet, hvor både statsministeren, indenrigsministeren og udenrigsministeren var til stede og gav os forskellig vejledning om baggrunden for cirkulæret og i det hele om den holdning, som man fra ministeriets side ønskede.

„Blandt andet gav det nævnte møde anledning til, at ministeriet noget senere nemlig den 30. september måtte udsende et nyt cirkulære, hvori det trak noget i land overfor amtmændene. Alle vi kolleger var den 17. september tilsagt til audiens hos kongen, der ikke lagde skjul på sit standpunkt og i virkeligheden forberedte os på, at der ville blive udsendt et nyt cirkulære. Også dette cirkulære skal gengives i sin helhed:

„I forbindelse med indenrigsministeriets skrivelse af 29. august d. å. angående spørgsmålet om, hvorledes der vil være at forholde i samkvemmet med de herværende tyske civile og militære myndigheder, skal man under henvisning til de den 17. d. m. stedfundne forhandlinger med overpræsidenten i København og landets amtmænd understrege, at indholdet af den nævnte skrivelse udelukkende er af vejledende art i anledning af de til indenrigsministeriet rettede henvendelser herom.

Man skal i denne henseende endvidere pege på, at det, såfremt de enkelte embedsmænd under hensyn til de stedlige forhold formener, at de ved alene at opretholde et tjenstligt samkvem med de pågældende tyske embedsmænd vil kunne opnå den af regeringen tilsigtede nødvendige forståelse og imødekommenhed hos disse, vil være overladt til vedkommende danske embedsmænds frie skøn at indskrænke sig hertil.

Det tilføjes dog, at man fremdeles må anse de i den fornævnte skrivelse af 29. f. m. givne retningslinier for at være de rette, ligesom man i givet fald vil anse det for rettest, at de danske embedsmænd m. v., der fra dansk side bliver indbudt, forinden modtager fortrolig orientering om grundlaget for indbydelse.“

Den hårde vinter 1940-41 og andre problemer

„For Bornholm medførte det hårde vintervejr meget store vanskeligheder. Ikke alene generede snefaldet den lokale trafik, således at vejforbindelserne blev dårligere og dårligere, men også jernbanerne måtte gang på gang standse i flere dage, bl. a. fordi udgifterne ved at gennemføre snerydning var så umådelig store, at man ikke kunne forsvare at afholde dem, før man kunne være nogenlunde sikker på, at snefaldet i hvert enkelt tilfælde var ophørt. Hertil kom, at frosten allerede i begyndelsen af januar måned havde så stærkt fat, at det kunne forudses, at Østersøen ville lægge til på et ret tidligt tidspunkt.

Den foregående vinter havde man trods krigen opnået tilladelse for de rejsende til og fra København til at passere gennem Sverige, men siden var jo besættelsen kommet, og det meget kraftige beredskab i Sverige gjorde det tvivlsomt, om man ville opnå visum for indrejse til Sverige og tilbagerejse til Danmark for de passagerer, der ville rejse igennem. Et svensk visum, der skulle udfærdiges af gesandtskabet i København, kunne sjældent opnås på kortere tid end ca. 3 uger, og det var rigspolitichefen, der skulle give de fra dansk side krævede tilladelser til at rejse ud og ind af landet, hvilket også tog sin tid.

Vanskelighederne ved at få olie til skibene var meget store, men takket være en velvillig og forstående indstilling fra departementschef Jespersen i handelsministeriet og med bistand af departementschef Kofoed lykkedes det dog at få dette spørgsmål bragt i orden. Også minister Gunnar Larsen henvendte jeg mig til i denne sag, men fik fra ham kun faktisk afvisning.

Minister v. Dardel viste ved forhandlingerne om tilvejebringelse af en visumordning, som gjorde det muligt for passagererne fra Bornholm at passere igennem Sverige, den største forståelse for de bornholmske forhold, og der blev truffet en sådan ordning, at den svenske konsul i

Rønne kunne udstede disse hurtigt. Under disse forhold modsatte heller ikke tyskerne sig, at ordningen kom i gang.

Efter at der i slutningen af januar 1941 var givet motorskibet „Frem“ endnu en olietildeling, fik man meddelelse officielt fra handelsministeriet om, at der nu ikke kunne gives mere olie til dette skib til genførelse af den normale sejlads, og at man måtte være forberedt på, at olietildelingene ville ophøre, så snart de ikke krævedes længere af hensyn til Sverigessejladsen.

„66“ havde i god tid påbegyndt ombygningen af damperen „Østersøen“, således at den også kunne anvendes til natsejlads, og denne måtte i den kommende tid overtage transporten. Om sommeren gik dog også den kulfyrede Øresundsbåd „Sverige“. Hertil kom så Østbornholms Dampskibsselskabs lille og gamle kulfyrede båd „Carl“.

I øvrigt blev denne vinters isvanskeligheder mindst lige så store som i vinteren 1939-40. Således var Bornholm så afskåret fra omverdenen, at der i tiden fra den 26. februar til 8. marts overhovedet ikke kom passagerer, post eller gods til Bornholm.

Også flyvningen var meget beskeden, idet tyskerne forbød flyvning af den bornholmske flyverute på Kastrup lufthavn fordi pladsen var så opblødt, at den ikke kunne tage ret megen trafik. Dette medførte en standsning af flyveruten i en halv snes dage, og man måtte derefter i en tid flyve på Lundtofte flyveplads, der ikke var særlig egnet hertil, men dog anvendelig. Den direkte skibrute blev først genoptaget den 27. marts, og nu måtte motorskibet „Frem“ helt oplægges, hvilket betød at man kun kunne sejle hver vej tre gange om ugen med „Østersøen“ samt med „Carl“, hvilket selvfølgelig var en aldeles utilfredsstillende ordning for et så forholdsvis betydeligt område som Bornholm. Denne begrænsede trafik bidrog i stærk grad til at forøge befolkningens følelse af isolation, og hen på sommeren 1941 var endog kulvanskelighederne så store, at der på visse tidspunkter måtte ydes bistand fra amtet for at skaffe tilstrækkelig kul til opretholdelse selv af den stærkt begrænsede trafik.

Til befolkningens følelse af isolation bidrog yderligere den omstændighed, at man fra tysk side under hele krigen aflyttede telefonsamtalerne mellem Rønne og København. På visse tider var telefonen endog kun åben for forretnings- og embedssamtaler, og når større begivenheder var under opsejling, blev telefonen afbrudt helt, ofte for flere dage.

Den anførte aflytning af telefonsamtalerne blev etableret fra tysk side, uden at endog de danske myndigheder, som var bekendt hermed, underrettede amtet eller nogen anden ledende myndighed på Bornholm om, hvad man foretog sig. Det var rent tilfældigt, at jeg under et besøg i udenrigsministeriet fik dette at vide.

Forholdet var dette, at telefonforbindelsen fra Bornholm til København skete via kabel fra Rønne til Ystad. Derfra gik den i luftledning til Sundet og i kabel derfra til København. Denne ledning kunne derfor aflyttes af det svenske efterretningsvæsen. Dette var tyskernes opmærksomhed blevet henledt på ved slutningen af året 1940, og man gik da i gang med de nævnte kontrolforanstaltninger. Fra dansk side havde man meget rigtigt indtaget det standpunkt, at en aflytning fra tysk side burde suppleres med en aflytning fra dansk side, således at man var i stand til at kontrollere eventuelle påstande fra tysk side, om hvad der måtte være sagt, hvilket var så meget desto mere ønskeligt, som tyskerne eventuelt kunne misforstå ting, som man fra dansk side bedre kunne opfatte.

Personlig oplevede jeg engang at blive afbrudt, da jeg under den såkaldte telegramkrise, der resulterede i dannelsen af ministeriet Scavenius, under store vanskeligheder havde fået en samtale igennem til departementschef Kofoed for dog at få nogen orientering om, hvad der gik for sig. En absolut ikke helt danskklingende kvindelig stemme afbrød mig i to samtaler og meddelte, at jeg ikke måtte tale om disse spørgsmål, og trods mine protester lykkedes det mig ikke at gennemføre en fuldstændig samtale.

Først senere fik jeg at vide, at referater af telefonsamtaler blev optaget og afleveret til trafikministeriet, under hvilket telefonvæsenet hører. Under samme ministerium hører også privatbanerne. Nu skete der følgende: En dag, da jeg var i København, blev jeg som formand for De bornholmske jernbaner ringet op fra disses hovedkontor i Rønne. Man meddelte mig, at ministeriet på grund af brændselsmangel havde givet besked om en meget stærk nedskæring af det antal persontog, der måtte køre på banerne. For vort vedkommende ville det betyde store vanskeligheder med hensyn til f. eks. at transportere skolebørnene til og fra skole, bl. a. statsskolen i Rønne. Jeg spurgte da, om vi ikke kørte godstog og om der da ikke i dem kunne sættes en personvogn ind, således at fornævnte mangel ved den nedskårne køreplan med hensyn til

personbefordringen dog herved kunne afbødes noget. Jeg bad om at få dette undersøgt, til jeg kom hjem. Et par dage efter blev jeg ringet op af vedkommende kontorchef i ministeriet, der meddelte mig, at han havde læst referatet af denne telefonsamtale og blot ville meddele mig, at ministeriet ville forbyde, at bestemmelsen om nedskæringen af persontogene blev omgået på denne måde. Jeg sagde ham, at det forstod jeg ikke, da der jo ikke brugtes mere brændsel af denne grund, og at jeg, da jeg under 1. verdenskrig var i statsbanernes generaldirektorat under en tilsvarende nedskæring af personbefordringen netop havde foreslået daværende trafikdirektør Helper dette, og at det da også var blevet gennemført. Jeg havde også derefter set denne fremgangsmåde anvendt både her i landet og i udlandet. Men der var intet at gøre. Det hele forekom mig ganske urimeligt, men man så her, hvad telefonaflytningen kunne bruges til.

De tyske arbejder på Bornholm var stadig omgivet af nogen mystik. Ikke med det resultat, som de tyske forsøg på hemmeligholdelse tilsigtede. Tværtimod viste det sig jo senere, at de tyske arbejders udformning i praksis nøje blev fulgt af rette vedkommende og indberettet til de allierede, i hvilken henseende jeg altid, også i mine officielle indberetninger, gav alle de oplysninger og fakta, som jeg, der jo var på nærmeste hold af det hele, kom i besiddelse af. Men selvom man fra tysk side understregede Bornholms store strategiske betydning, og at mulighederne for endnu større arbejder stadig forelå, kunne jeg allerede den 11. marts 1941 indberette til ministeriet, at det nu var usikkert, om værkerne ved Dueodde overhovedet ville blive forsynet med skyts, og efterhånden blev det mere og mere klart, at tyskerne slet ikke agtede at gennemføre de planer med Bornholm, som de havde haft. Jeg havde straks opmærksomheden henledt på, at det kunne være forholdet til russerne, der var eller ville blive ændret, og som havde foranlediget standsningen af arbejderne, de tyske officerer var inde på noget i samme retning, når jeg spurgte dem. Jeg er tilbøjelig til at mene, at man på det tidspunkt var klar over, at man ville angribe russerne, og da man mente, at de var nedkæmpede i løbet af kort tid, var befæstningsværkerne her overflødige.“

Hele denne sag og dens afblæsning passer også udmærket til den udførlige redegørelse som Karl Klee har givet i sin bog „Das Unterneh-

men „Seelöwe“. Den planlagte tyske landing i England 1940 (Musterschmidt-Verlag). Alt sammenfattes her side 219 i en forhandling den 9. januar 1941 hos Hitler på Berghof. Her udtalte Hitler bl. a., at hvad der holdt England oppe var håbet om U. S. A. og Rusland. England opgiver først kampen, når Rusland er slået og dermed Englands sidste håb på kontinentet ude. Og en landing i England er først mulig, når Tyskland har det fulde herredømme i luften og der er indtrådt en vis lammelse i England. Derfor må Tyskland først slå Rusland fuldstændigt. Så kan hele Tysklands hær, luftvåben og marine (der var stærkt medtaget af tabene ved besættelsen af Norge) sættes ind mod England.

Her gav han endelig ordre til at udsætte landgangen i England, og til først at åbne krigen mod Rusland. Den 10. januar 1941 gav den tyske overkommando derefter ordre til, at forberedelserne til operationerne „Felix“ (angreb mod Gibraltar) og „Seelöwe“ (landgangen i England) skulle indstilles. Dette bekræfter min daværende antagelses rigtighed. At tyskerne nu skulle gå mod Rusland viste sig altså på det tidspunkt på Bornholm.

„Ved Dueodde arbejdede man dog videre, men alt blev mere og mere kaos. Samtidig med at man skældte ud på de danske myndigheder over de vanskeligheder, de gjorde, når man fra tysk side ønskede danske materialer til arbejdet, var man ikke selv i stand til at skaffe den del af materialerne, der skulle komme fra tysk side; til sidst forhindrede selvfølgelig isen også disse skibe i at komme frem. Antagelsen af arbejdskraft gik på bedste beskub. Som omtalt havde jeg fra begyndelsen søgt at forudse de vanskeligheder, der ville opstå her og sikret mig udtrykkeligt tilsagn fra tyskerne om, at man ikke ville antage arbejdskraft uden om arbejdsanvisningen og i det hele meget nøje ville overholde de danske regler for betaling af arbejderne. Det viste sig imidlertid, at man ikke alene antog arbejdere gennem arbejdsanvisningskontoret, men også antog alle, som henvendte sig på arbejdspladsen, hvor der var opslået store plakater om, at arbejdere antoges.

Ligeledes havde man fra første færd talt om de store mængder af tømrere, der skulle bruges dernede, men der var kun antaget et halvt hundrede stykker, og mindst det tilsvarende antal gik arbejdsløse rundt omkring på øen.

Ikke mindst med henblik på de vanskeligheder, der kunne opstå for

landbruget, når forårsarbejdet efter vinterens ophør skulle i gang, blev der derfor fra flere sider rettet indtrængende henvendelser til mig om at forhandle med tyskerne om opretholdelse af de engang trufne aftaler, og jeg måtte da tage et nyt møde med dem for at prøve på at fastholde dem til deres løfter.

På et møde med ingeniør Neubauer og major Honig viste det sig, at der fra deres side var nogen modvilje mod arbejdsanvisningskontoret, som de antog for en særlig fagforenings- og socialdemokratisk institution, hvorfor de på grund af nazistiske fordomme ikke havde tillid til det, men da jeg indgående forklarede dem, at det var en officiel og offentlig institution, blev de på dette punkt beroliget og lovede at følge de aftalte regler.

Det varede dog kun få dage, inden der pludselig skete afskedigelse af praktisk talt alle tømrere ved arbejdet, samtidig med at der ankom et tilsvarende antal tømrere fra København af den type, som andetsteds i landet havde gjort sig ikke absolut heldigt bemærkede ved at rejse rundt til de tyske arbejdspladser, hvor de søgte at presse lønningerne i vejret og ikke i alle henseender udviste en heldig optræden, altså en optræden, som ellers ligger fjernt fra danske arbejdere. Dette var et trist resultat af de mange forhandlinger, jeg havde ført.

For tredje eller fjerde gang måtte jeg da have en officiel konference om dette spørgsmål, og det viste sig typisk nok, at de arbejdere, der var ankommet til Bornholm, overhovedet ikke var rekvireret fra den tyske bornholmske arbejdsledelse, men at det var den tidligere omtalte ingeniør Herbert fra organisation Todt, som fra København uden videre havde sendt dem herover. Også den tyske lokale arbejdsledelse var ked af dem, og major Honig gik så vidt, at han imødekom amtets forslag og lovede at sende dem tilbage og betale deres tilbagerejse for dem, hvilket også skete, og endelig løstes denne sag.

Kort tid efter opstod der imidlertid en strejke på stedet. Det var denne gang jernbinderne, der var kommet i vanskeligheder, idet de ikke mente, at de fik den dem tilkommende akkordbetaling. I stedet for at lytte til deres klager havde man fra tysk side skudt spørgsmålene til side, og efterhånden opsummerede der sig så meget, at arbejderne nedlagde arbejdet og indkaldte til et protestmøde en lørdag eftermiddag.

Dette var for danske arbejdere en under normale forhold ganske na-

turlig måde at søge gennemført deres krav på, når end ikke forhandling kunne opnås, men for tyskerne og den nazistiske opfattelse var det jo en ganske forfærdelig situation, som de kun kendte een løsning på, nemlig tilkaldelse af politi og gennemtvungelse af kravene med magt, idet de ønskede alle de strejkende arbejdere afskediget og nye tvunget til at overtage arbejdet. For at få dette gennemført henvendte de sig derfor til mig.

Jeg måtte da straks tage initiativet til omgående at gennemføre en fredelig løsning af den opståede konflikt; det var forståeligt i strid med de trufne aftaler, at en sådan overhovedet kunne opstå, idet der fra begge sider, jfr. foran, var lovet henvendelse til mig, hvis der kom vanskeligheder.

Arbejderne havde som nævnt endog berammet protestmøde og det til kl. 13,30 om eftermiddagen den dag, da jeg fik henvendelsen kl. 11,30. Jeg måtte så i største hast forlange, at fagforeningsformanden, der boede i Hasle, og hvem jeg stærkt bebrejdede, at vore aftaler ikke var holdt, omgående tog ned til arbejdspladsen, fik protestmødet udsat og fik arbejdernes ledere med ind til et møde hos mig med tyskerne. Vi kunne ikke sætte det til tidligere end kl. 13,45.

Tyskerne var i starten meget højt oppe, medens arbejderne tog mere roligt på det og opfattede det hele som en faglig konflikt af den art, som så ofte opstår på større byggepladser, og som på et vist tidspunkt medfører arbejdsnedlæggelse. Trods de store vanskeligheder ved at formidle de to mod hinanden stridende opfattelser, som der var i starten, lykkedes det mig dog i eftermiddagens løb at få truffet en ordning, hvorefter arbejderne indvilgede i at gå i gang med arbejdet igen søndag morgen på betingelse af, at man fra tysk side i enhver henseende løste deres problemer i overensstemmelse med de danske tariffør og efter de samme regler, som gjaldt for danske arbejderes lønforhandlinger. Tyskerne, der var begyndt med at forlange alle afskediget, gik også med.“

De tyske stationer for afprøvning af undervandsbåde. Standsning af arbejde ved Dueodde

„Det er tidligere omtalt, at tyskerne havde påbegyndt et par bygningsarbejder ved Sorthat syd for Hasle og Broens Odde lige syd for Snogebæk; da arbejderne tog deres begyndelse, var der ingen, der var klar over, hvad de bygningsværker, der opførtes, skulle bruges til. Under mine samtaler med tyskerne havde jeg forgæves forsøgt at få nærmere besked herom.

I begyndelsen af marts kom imidlertid opklaringen herpå. Det tyske gesandtskab rettede en henvendelse til udenrigsministeriet, i hvilken det oplyste, at det af militære grunde var nødvendigt at indskrænke sejladsen i farvandene øst og vest for Bornholm ud for disse bygningsværker. Man ønskede, at der blev fastsat nærmere bestemmelser herom ved forhandlinger mellem danske og tyske myndigheder på Bornholm og foreslog, at dette blev ordnet ved forhandling mellem den tyske inselkommandant og mig.

Resultatet heraf blev, at der under min ledelse skulle foregå forskellige forhandlinger her på øen, ved hvilke jeg skulle repræsentere de civile myndigheder. Marineministeriet deltog også, da jo teknisk sagskundskab var nødvendig. Det blev straks sagt, at de bestemmelser, der måtte blive udstedt, ikke måtte offentliggøres i pressen eller radioen.

Karakteristisk for forholdene var, at der ikke måtte telefoneres eller telegraferes om sagen, men at al brevveksling skulle foregå pr. post direkte København-Rønne. Det var altså en sag, som man fra tysk side omgav med den største hemmelighedsfuldhed til trods for, at det var klart, at den i løbet af meget kort tid ville blive kendt af de fleste mennesker ved de bornholmske kyster.

Som det senere fremgik, viste det sig at være gennemførelsen af et tysk ønske om, at der til visse tider skulle iværksættes et fuldstændigt forbud mod enhver form for sejlads i områder ud for de nævnte tyske bygningsværker på størrelse med en halvcirkel eller lidt mere med

centrum i stationen og en radius på 10 sømil om sommeren og 15 sømil den øvrige del af året. Fra tysk side omtaltes bygningerne som forsøgsstationer, og det varede ikke længe, inden man fra dansk side fandt ud af, at det var meningen her at undersøge de tyske undervandsbåde, når de efter endt bygning eller efter at have gennemgået større reparationer skulle ud på deres togter. I stationerne på land skulle der foretages en undersøgelse af, hvorledes undervandsbådenes maskiner virkede, navnlig i hvor høj grad det var lykkedes at gøre dem lydløse. Det var meget vigtigt for tyskerne at få disse stationer oprettet på Bornholm. Farvandene her var meget velegnede hertil, fordi der bliver så hurtigt dybt; undervandsbådenes instrumenter og den måde, de virker på overfor deres omgivelser, kunne således lettere prøves her end andre steder, hvor bådene ville være tvunget til at fjerne sig betydelig større strækninger fra kysten, forinden de kunne dykke ned.

Desuden var allerede på det tidspunkt de engelske flyvere så nærgående overfor de stationer, som tyskerne havde andetsteds, at Bornholm ansås for langt fredeligere og mere ugenert. Alt dette var selvfølgelig ting, som vi først efterhånden fandt ud af.

Den tyske kommandant, kapitän West, var som tidligere nævnt en rar, gammel mand, som ikke havde evne til at klare problemer af større rækkevidde, og selvom han deltog i forhandlingerne tillige med sin adjutant, oberløjtnant Eichenberg, (i det civile liv tandlæge) lededes forhandlingerne fra tysk side af en korvettenkapitän Kasperowski, som blev sendt herop fra Berlin med det særlige formål at tilrettelægge denne prøvevirksomhed, der iøvrigt lededes af en tysk professor fra München, Berchtold.

Fra første færd sørgede jeg for, at der kom repræsentanter for fiskerne og de mindre sejlskibe til at deltage i forhandlingerne. Først var tyskerne inde på også at medtage rutefarten, men heldigvis viste det sig, at man ikke behøvede at gøre nogen indskrænkninger i denne.

Det var naturligvis et kedeligt indgreb i det bornholmske fiskerierhverv, at der måtte gøres sådanne indskrænkninger, men bortset herfra viste man fra tysk side stor forståelse.

De fra tysk side fastsatte begrænsninger blev nu hurtigt iværksat, og tyskernes prøver af deres ubåde tog snart deres begyndelse. De fortsatte med visse afbrydelser lige hen til begyndelsen af året 1945, og fulgtes selvfølgelig med stor opmærksomhed af alle dem, der bragte militær-

oplysninger videre til England. Det var let at konstatere, hvornår de store offensiver i Atlanterhavet skulle sættes ind. Når de forestod, kom ubådene til Bornholm i store mængder, men alle blev selvfølgelig af danske iagttagere registreret og rapporteret videre. Til andre tider var der relativt roligt.

Trods tyskernes løfter under de første forhandlinger om at holde sig indenfor de fastsatte former for afspærringer, kom der selvfølgelig hurtigt krav om udvidelse, som udenrigsministeriet mente, måtte imødekommes, hvilket medførte nye forhandlinger.“

Arbejdet med kanonstillingerne ved Dueodde blev nu indskrænket. Men da der havde hobet sig et betydeligt kvantum materialer af enhver art op, dels på Balka station og dels på arealerne ved Dueodde, blev det bestemt, at dette skulle transporteres bort. Man indrømmede ret hurtigt fra tysk side, at planerne, der som anført var gået ud på anlæg af fire store kanonstillinger, nu var blevet indskrænket til kun at omfatte betonfundamenterne til to af disse, og under mine samtaler med de tyske officerer indrømmede de da åbent, at dette var tilfældet, men man erklærede dog, at arbejdet nårsomhelst kunne tænkes genoptaget.

Tyskerne angav, at standsningen var et resultat af et russisk krav, men da jeg følte mig for angående det tysk-russiske forhold i øjeblikket, sagde de altid, at nu var man først helt sikker på det gode gensidige tillidsforhold mellem Tyskland og Rusland! og derfor behøvede man ikke disse befæstninger.

Tyskerne opgav ikke alene arbejderne ved Dueodde, „men de var også, så snart isforholdene og transportmulighederne tillod det, begyndt på at transportere alt det materiale bort, som det omsider var lykkedes dem at samle sammen i nærheden af byggepladserne.

Selvom en del af dette materiale var blevet sendt hertil fra Tyskland, hidrørte dog størstedelen fra danske lagre; men da der nu ikke var mere brug for det ved Dueodde, blev det transporteret til Norge for at blive brugt til tilsvarende militære anlæg deroppe. Samtidig opførtes der rundt omkring i Danmark som bekendt mange andre fæstningsanlæg under et tilsvarende forbrug af danske materialer, som Tyskland betalte over den danske nationbalbank.

Det var derfor efter mit skøn ikke i overensstemmelse med danske interesser, at en sådan udførsel af vigtige materialer fandt sted i stor

stil, uden at man havde nogen sikkerhed for, at de blev erstattet, eller rettere under sådanne forhold, at man med sikkerhed vidste, at kun en brøkdel af dem ville blive erstattet igen.

Samtidig med at tyskerne førte materialerne til Norge, antog de en hel del af arbejderne til at arbejde for sig deroppe. Mange nægtede dog at tage herfra, men navnlig på dem, der ikke havde fast tilknytning til Bornholm, virkede tyskernes løfter om gode lønninger i Norge.

Endelig sikrede tyskerne sig en hel del fødevarer, f. eks. 8000 kg spegepølse, foruden senge, sengelinned, zinkspande og mange andre forskellige brugsgenstande, således at det var en meget betydelig og broget last, der var ombord på de skibe, der tog herfra, ialt cirka et par tusind tons.

Udenrigsministeriet svarede kun sjældent på amtets henvendelser, men efter nogen tids forløb fik jeg dog meddelelse om, at mine forskellige skrivelser efterhånden havde været gjort til genstand for en lang række drøftelser dels med militære herrer og dels med herrer fra gesandtskabet og rigsbanken; kontorchef Worsaae mente, at de forskellige samtaler havde gjort deres nytte, og at man fik resultat af forhandlingerne. Imedens var varerne og materialerne imidlertid sendt til Norge, og da der selvfølgelig aldrig var tale om tilbagesendelse af dem igen, kunne det der var mulighed for at opnå, højst bestå i, at man fra dansk side fik gennemført, at betalingen skete på clearingkonto i stedet for på værnemagtskontoen. Kontorchef Worsaae udtrykte håbet om, at dette skulle blive resultatet.

Gennemførelsen af en sådan ompostering betragtede man nemlig fra ministeriets side under krigen som en meget vigtig sag, idet man gik ud fra den opfattelse, at tyskerne, selvom der engang blev mulighed for at gennemføre betalingen af gælden til Danmark, i hvert fald ville kvittere værnemagtskontoen under henvisning til, at dette var Danmarks betaling for at blive beskyttet, medens man derimod mente, at man kunne nære et større håb om at få hel eller delvis dækning for de beløb, der blev opført på clearingkontoen.“

I Rønne påbegyndte tyskerne nu det store byggeri med den baraklejr på Galløkken, der senere skulle blive sæde for de tyske forberedelser til modstand mod russerne og derved en af årsagerne til bombardementet.

Arbejderne ved Dueodde afvikledes, og den egentlige tyske besætning på Bornholm var herefter reduceret til ca. 35 mand.

I slutningen af maj 1941 forlod kapitän z. See, West, sin stilling her. Hans efterfølger var kapitän z. See, Köhler, der også var en ældre mand, dog ikke så nær ved aldersgrænsen som West. Også han var et fredsomligt væsen, som ikke var i stand til at lave større ulykker, men som på den anden side heller ikke havde større indflydelse.

I slutningen af maj måned kom der nu visse tydeligere tegn på tysk aktivitet i Østersøen. Den 30. maj kunne jeg positivt henlede opmærksomheden på, at der blandt tyskerne gjorde sig en vis nervøsitet gældende med hensyn til forholdet til Rusland, og at også Bornholms stilling under en sådan konflikt var fremme i denne forbindelse. Jeg kan ikke nu erindre, hvorfra jeg havde disse oplysninger, og hvad min indberetning herom nærmere støttede sig på, og det var kun i almindeligt holdte vendinger, at jeg nævnede dette, men i samme indberetning gjorde jeg mere udførligt rede for, at der var flere og flere tyske krigsfartøjer, der besøgte Bornholm, eller opholdt sig i umiddelbar nærhed af øen.

Tyskerne begyndte nu ved deres besøg her mere og mere at købe alt, hvad de kunne finde f. eks. dameundertøj, børnetøj og metervarer til dametøj. Jeg havde kun bevis for enkelte tilfælde, og de var ikke tilstrækkelige til at rejse nogen større sag på, hverken overfor tyskerne eller ved at rejse tiltale mod de danske handlende.

I foråret 1941 havde amtet dog fået tilstrækkeligt materiale til, at der kunne rejses sag imod en tre til fire handlende, der havde foretaget salg af udførselsforbudte varer til folk, der kom hertil med skibe og derpå sejlede væk med varerne, men i løbet af maj måned 1941 blev hele dette spørgsmål til et så stort problem for Bornholm, at det fra amtets side blev genstand for utallige indberetninger med forsøg på at vække interessen for spørgsmålet i København. Jeg førte i årenes løb en meget omfattende korrespondance om dette spørgsmål og havde utallige forhandlinger også med de tyske kommandanter for at forhindre disse indkøb. Undertiden opnåede jeg løfte om, at de skulle begrænses og i visse tilfælde blev de det måske også, men aldrig i væsentlig grad eller for længere tid.

Dette spørgsmål skal jeg iøvrigt vende tilbage til senere. På dette sted skal det dog nævnes, at amtet i indberetning af 30. maj 1941 henledte opmærksomheden på, at der i den sidste tid jævnlig havde været tyske krigsskibe, der havde ankret op på reden eller var gået ind i

havn tilsyneladende kun for at give mandskabet lejlighed til at foretage indkøb på Bornholm.

Overfor ministeriet søgte jeg at fremhæve følgende synspunkter, og det var disse som jeg i dette spørgsmål hævdede gennem alle krigsårene også i forhandlingerne med tyskerne:

Indkøbene fra tyske soldaters side er overordentlig uheldige, men man forstår, at det ikke har været muligt for ministeriet at hindre gennemførelsen af regler, hvorefter de tyske tropper, der stationeres i Danmark, har ret til at anvende deres normale løn eller en del af disse på indkøb her i landet af personlige fornødenheder. Derimod søgte jeg at vinde gehør for den opfattelse, at det var noget herfra forskelligt, at hele flådeafdelinger f. eks. en af de sidste dage i maj 1941 mandskabet fra 13 skibe, som ikke havde nogetsomhelst hverken med Danmarks eller specielt Bornholms besættelse at gøre, fik adgang til at gå i land her udelukkende med det formål at foretage indkøb i de bornholmske butikker, der i forvejen var begyndt at blive sparsomt forsynede. For den bornholmske befolkning på under 50.000 indbyggere betød desuden unddragelsen af det kvantum varer, som sådanne flådeafdelingers mandskab skaffede sig, et betydeligt indgreb. Det var relativt langt mere føleligt her end i den øvrige del af landet, hvor indkøbene foregik i større byer eller større landområder, hvor adgangen for de handlende til nye forsyninger var lettere, og hvor de enkelte tyske opkøb derfor ikke virkede så voldsomt på det pågældende danske område.

Ofte var det desuden de samme skibe og det samme mandskab, som kom igen med korte mellemrum, hvilket naturligvis gjorde forholdet endnu mere grelt.

Disse flådeafdelingers tilstedeværelse i farvandet omkring Bornholm i maj måned 1941 var et andet tegn på den forøgede spænding mellem Tyskland og Rusland. Det forlød rygtevis, at der blev transporteret tropper og materiel med dem til og fra Finland, og det konstateredes af fiskere og andre, der færdedes på havet omkring Bornholm, at også det store tyske slagskib „von Tirpitz“ befandt sig her. Lørdag den 7. til søndag den 8. juni ankrede det op på Rønne red og flere hundrede medlemmer af mandskabet var i land, dog – såvidt jeg husker – på en organiseret tur, således at der fra dettes side ikke foretoges større indkøb.

Det tyske angreb på Rusland

Den 22. juni 1941 formede sig således på Bornholm:

„Som det havde været tilfældet den 9. april, blev det første resultat af krigsudbruddet for Bornholms vedkommende, at øens trafikale forbindelse med omverdenen blev fuldstændig afbrudt. Det blev forbudt skibene at sejle; selv fiskerne måtte ikke tage ud. Telefon- og telegraf-forbindelsen var ikke afbrudt, men kunne på grund af censuren overhovedet ikke anvendes til at indhente virkelige informationer.

Det er også karakteristisk, at det første, jeg hørte om de iværksatte foranstaltninger til afspærring af Bornholm, var en opringning fra Det Danske Luftfartselskab, der gjorde mig bekendt med afspærringen, og udtalte at man fra luftfartsselskabets side var villig til at supplere flyveruten, således at man herved kunne afhjælpe de store vanskeligheder, som var skabt for de mange mennesker, der nu ikke kunne komme med damperen. Jeg var taknemlig for tilbudet, men også flyveforbindelsen blev selvfølgelig forbudt, således at det først senere blev muligt at benytte luftfartsselskabets tilbud.

Disse forbud blev iværksat sent en lørdag aften, og da der trods krigsforholdene var en hel del turister på øen, skabte det naturligvis nogen usikkerhed for dem med hensyn til tidspunktet for deres eventuelle tilbagevenden. Men iøvrigt tog befolkningen på øen den tvungne afspærring med den største ro. Den 22. juni var en søndag, og folk tog som sædvanlig til skov og strand uanset de storpolitiske begivenheder, som jo faktisk foregik i betydelig afstand fra Bornholm.

Samtidig med krigens udbrud blev også på Bornholm de forskellige af tyskerne begærede politiforanstaltninger af forskellig karakter iværksat. Af disse var den uheldigste og beklageligste anholdelsen af kommunistiske og russiske medborgere.

Af kommunister anholdtes kun en enkelt, den tidligere kommunistiske folketingskandidat, som forøvrigt var en stilfærdig og fredelig

mand. Han blev dog ret hurtig løsladt. Anholdelsen af de russiske statsborgere virkede derimod nærmest parodisk, idet der bl. a. anholdtes en fredelig russisk avlsbruger, der var indvandret i 1908 og ikke havde søgt dansk indfødsret, og en russisk arbejder, der var indvandret fra Tyskland i 1919.

Marinemini­steriet kunne mandag eftermiddag den 23. telefonere hertil og oplyse, at der stadig forhandle­des om genoptagelse af sejladsen til Bornholm. Selv postbåden til Christiansø havde modtaget forbud mod at sejle, men den kom dog i gang allerede mandag, og et par både, der lørdag var blevet lastet med fisk til Tyskland, fik tilladelse til at gå søndag aften.

Det var imidlertid ikke så nemt at opnå tilladelse til yderligere bevægelsesfrihed for fiskerfartøjerne og andre skibe, navnlig fordi tyskerne samtidig med udbruddet af den russiske krig havde proklameret, at de havde spærret farvande­ne fra Bornholm til Sverige og fra Bornholm til Tyskland med miner, der blev påstået at være lagt i brede bælt­er fra den bornholmske østkyst og vestkyst.

Ganske vist var der vel på Bornholm ikke nogen, der troede på, at disse felter var udlagt, idet ingen havde set skibe, som havde foretaget denne udlægning, og der var heller ingen vagtskibe anbragt de steder, hvor det blev påstået, at de lå; endelig konstaterede man hurtigt, at tyskerne selv åbenbart slet ikke tog hensyn til, at der skulle ligge miner de anførte steder. Navnlig fortsatte de deres afprøvning af ubåde ganske ugenert i de områder, hvor det efter deres egne proklamationer skulle være farligt at færdes. Det varede da heller ikke længe, før man så fragtskibe passere forbi Bornholm gennem de såkaldte minefel­ter, og intet af dem mærkede noget til miner.

På Dueodde herskede der nu fred og ro, efter at også de sidste civile ingeniører havde forladt øen. Den tidligere omtalte ingeniør Neubauer takkede mig ved sin afrejse meget for min forstående og formid­lende bistand.

Så snart jeg var sikker på, at der ikke var flere tyskere ved Dueodde, kørte jeg derned og tog et par fotografier af forholdene, som de var, og sendte dem med min indberetning til ministeriet.

Med den nye tyske kommandant, kapitän Köhler, havde jeg straks en indgående forhandling på mit kontor, hvorunder jeg fik lejlighed til

at rejse forskellige løbende store og små spørgsmål for ham samt til at føle ham lidt nærmere på tænderne om forskellige tyske forhold, som det kunne være af interesse for de danske myndigheder at være bekendt med, om ikke andet så fordi de gav et billede af, hvorledes underordnede tyske kommandanter så på forholdene.

Et spørgsmål, jeg talte med ham om, var det stadig løbende om tyskernes indkøb her, specielt de indkøb, der blev foretaget fra marinebådene. Jeg gik ham ret hårdt på klingen, idet jeg straks blev mødt med den samme undskyldning, som jeg tidligere var blevet præsenteret for, at man fra tysk side overhovedet kun gav marinere små beløb i danske kroner. Denne påstand måtte jeg forkaste, da hyppigt gentagne besøg af et antal marinere, der var betydeligt i forhold til øens befolkning, antagelig betød, at der blev brugt store beløb, selv om hver enkelt kun fik f. eks. 5 eller 10 kr.

Desuden havde jeg nu skaffet mig yderligere oplysninger ved undersøgelser, der var blevet foretaget af politiet, hvoraf fremgik, at mandskabet ofte brugte betydelig større beløb, og endelig havde jeg været så heldig en dag selv med mine egne øjne at se tre marinere fra et skib, der lige var ankommet til havnen, dele tre bundter hvert med 100 kr. i 10 kr.-sedler.

Stillet overfor disse ret afgørende beviser måtte kapitän Köhler indrømme, at det hele så noget mærkeligt ud. Han lovede mig at undersøge det nærmere og indrømmede, at det i virkeligheden var let for tyskerne, hvis de havde villet, at konstatere, hvilke indkøb, marinere havde foretaget, når de havde været i land. Hvis de da oversteg det påståede beløb på 5-10 kr. pr. mand, var der grundlag for en nærmere undersøgelse. Han måtte i øvrigt indrømme, at han kun indirekte kunne virke til formindskelse af denne trafik, men påstod, at han allerede havde gjort dette, og at dette var resulteret i, at der var udstedt forbud imod, at tyske skibe anløb Bornholm uden særlig tilladelse.

Ved forhandling med Köhler opnåede jeg desuden tilladelse til, at fiskerne fik lov til at fiske i en afstand af indtil 5 sømil, hvilket betød en ikke ringe forbedring for dem.“

Det danske kystpoliti blev nu oprettet, og blev efter forholdsvis kort tid et fortrinligt led i alle de illegale transporter til Sverige. I begyndelsen måtte det imidlertid vise sin betydning ved at kræve gennemført endnu skarpere kontrolforanstaltninger, end tyskerne havde gjort,

og jeg førte i den anledning forskellige forhandlinger for at få disse lettede, hvilket også lykkedes.

Som udtryk for tyskernes taktløshed indberettede amtet den 8. august, at de i midten af juli måned havde indbudt forskellige danskere, deriblandt mig, der imidlertid var forhindret i at komme til stede, til en sammenkomst på Dams hotel i Rønne, og at der herunder blev givet koncert også med sang, i hvis omkvæd soldaterne skulle deltage. Orkestrets dirigent sang for, og soldaterne sang med på omkvædet. En af sangenes indhold bestod i en skildring af, hvorledes de tyske soldater nu befandt sig fra Nordkap til Spanien, og havde desuden fået en vis lokalisering også til Bornholm, således at omkvædet lød sådan noget lignende som: „Og vi holder vagt på Bornholm“.

Tiden efter begyndelsen af krigen med Rusland

„Vi havde ventet, at det ville bringe ro i gaderne i Rønne at få indrettet barakkerne på Galløkken, hvor de skibes besætninger, som skulle overnatte på Bornholm, blev anbragt. Dette blev desværre ikke tilfældet, men de gadeuroligheder og vanskeligheder med tyskerne, som tidligere havde fundet sted på strækningen fra havnen til de hoteller, hvor de tyske besætninger blev indkvarteret, flyttedes nu til gaderne fra havnen til Galløkken. Soldaterne sang og støjede på gaderne, bankede på vinduer og døre, ringede på dørkløkkerne til private, og det forekom endog, at de trængte ind i private huse for at få noget at drikke. Navnlig damer generede de selvfølgelig ofte, således at der var en vis utryghed til stede i det område, hvor disse soldater kom.

Jeg fandt mig derfor foranlediget til at nævne dette spørgsmål overfor den tyske kommandant; han indrømmede, at der var vanskeligheder på dette punkt og erklærede, at han ville etablere en særlig patrulje af sine egne folk til at gå i Rønne lørdag og søndag, når der var skibe fra krigsmarinen i havnen.

Iøvrigt var disse tyske besøg stadig tiltagende, således kom der i begyndelsen af oktober måned en hel flotille, der holdt øvelser omkring Bornholm, på besøg i Neksø. Den bestod af nogle torpedobåde, en stor jager og et transportskib af betydelig størrelse, et stort tankskib samt færgen Skagerak I, som før krigen gik i fart fra Kristiansand til Hirtshals, som tyskerne havde beslaglagt, og som bl. a. også flere gange havde besøgt Rønne havn.

Som det vil forstås, var det en betydelig mandskabsstyrke, som fra disse skibe blev sendt i land, og i den lille by Neksø med knap 3.000 indbyggere følte det som en fuldstændig invasion.

Der var blandt det landsatte mandskab skuffelse over, at butikkerne var lukkede, men så sværmede de ud på landet for at købe æg og lignende hos landboerne. Også dette påtalte jeg alvorligt overfor den ty-

ske kommandant, og han lovede som sædvanlig, at han ville gøre, hvad han kunne for at hindre den slags episoder, som han beklagede.

På Christiansø var der også visse vanskeligheder, som jeg måtte prøve at glatte ud.

Befolkningen derovre er jo som een stor familie. Der boede ialt ca. 140 mennesker, som naturligvis kendte hinanden ud og ind, og de stod under hele krigen praktisk talt alle som een samlet imod tyskerne. Det var, kan man forstå, under disse forhold ikke særlig muntert for de to tyske marinere, som skulle opholde sig derovre. Rent bortset fra den kølige stemning, de mærkede, kedede de sig ubeskriveligt.

Akut blev situationen imidlertid, da de med den for tyskerne egne mangel på forståelse af, hvorledes man tager en sådan situation, søgte at skaffe sig adgang til befolkningens fester, som foregår i et lille forsamlingshus, som kaldes for „Månen“. På kongens fødselsdag i 1941 var der her arrangeret sammenkomst med kaffebord, og der var så ved 21-tiden de tyske soldater dukket op for at prøve på at komme med. Dette satte befolkningen sig selvfølgelig imod, og forvalter Jakobsen måtte tage de to marinere over i sin private lejlighed for at prøve på at forklare dem, hvad man skulle synes var overflødigt, at tyske soldater under landets besættelse ikke kunne deltage i en national fest i anledning af den danske konges fødselsdag. Dette tog ham to timer, og han mente selv, at han havde gjort sit bedste, men dagen efter dukkede der en bådsmand op i en speciel motorbåd for at drøfte problemerne med ham efter ordre fra kommandanten.

Dette fandt jeg selvfølgelig ganske urimeligt og forklarede derfor Köhler, hvorledes sagens sammenhæng var. Det lykkedes mig også at vinde hans tilslutning. Han forklarede, at han ikke havde vidst, at det var kongens fødselsdag; han ville ellers straks have forstået det, hævdede han.

Samtidig forstod jeg selvfølgelig godt det problem, som forelå for kommandanten, og foreslog ham derfor som en løsning herpå at lade vagten på Christiansø i noget højere grad gå på omgang mellem soldaterne. Hidtil havde han stationeret dem derovre for tre måneder; han ville nu nedsætte dette tidsrum til en måned, ligesom han i vinterhalvåret helt ville inddrage vagten på Christiansø.

Et særligt problem, som kom igen under de drøftelser, som jeg havde med tyskerne om indkøb fra tyske soldaters side, var, hvor disse fik pengene fra. De tyske kommandanter påstod imidlertid som tidligere anført bestemt, at det kun var småbeløb, som de enkelte medlemmer af mandskabet blev forsynet med, og selvom det naturligvis, når så store mængder, som i det foran nævnte tilfælde fra Neksø, gik i land, blev til ikke helt ubetydelige summer, så kunne dette dog ikke helt forklare de mange penge, der blev sat i omløb af de tyske marinere. Der måtte derfor være andre kilder, og her havde man fra dansk side opmærksomheden henledt på, at tyskerne i det omfang, det var muligt, afhændede cigaretter på gader og stræder for derved at skaffe sig danske penge. Politimesteren iværksatte derfor forskellige undersøgelser, og der konstateredes da her jævnligt overtrædelser. Man søgte at få de pågældende overtrædere straffet så strengt som muligt, hvilket imidlertid efter den gældende lovgivning var ret vanskeligt. Helt kom man derfor aldrig ondt til livs, men det lykkedes dog efterhånden at få disse handler bragt noget ned. Selv har jeg også personlig på Rønne havn grebet ind, da folk stod på kajen og købte cigaretter m. v. af besætningen på et tysk marineskib. Mod slutningen af krigen, hvor animositeten mod tyskerne blev betydelig større, gik dog også denne form for samkvem med tyskerne stærkt tilbage.

Efter at vintrene 1939-40 og 1940-41 havde været usædvanlig kolde og skabt store trafikvanskeligheder specielt for en så afsides liggende ø som Bornholm, var det ikke mindst her et udbredt håb, at vi i vinteren 1941-42 ville blive forskånet for tilsvarende vanskeligheder. Dette håb havde selvfølgelig ikke bevirket nogen formindskelse af den virksomhed, som amtet lige fra krigens udbrud havde udøvet for at opnå, at de handlende her sikrede sig tilstrækkelige forsyninger. Da vinteren nærmede sig, havde man på sædvanlig måde henstillet til alle virksomheder og myndigheder at medvirke til, at Bornholm blev forsynet med de størst mulige lagre af de vigtigste varer, ligesom amtet havde ydet sin bistand overalt, hvor alle de gældende rationeringsordninger o. lign. var til hindring derfor.

Dette håb om en vinter, der var lettere at komme igennem end de to foregående, blev imidlertid beskæmmet. Så snart man kom lidt ind i januar måned 1942, satte vinteren ind med samme styrke som de fore-

gående år, og den 20. januar måtte „66“ meddele amtet, at man måtte regne med den mulighed, at al sejlads mellem Bornholm og København i løbet af de kommende 14 dage kunne blive hindret af is, hvorfor man anmodede om, at foranstaltninger med trafik via Sverige svarende til dem, der havde været iværksat de tidligere to år, måtte blive forberedt og tilrettelagt, således at de kunne træde i kraft, så snart forholdene gjorde det muligt. I den henseende var forholdene desuden en hel del vanskeligere end de tidligere år. Den 28. januar var der ikke flere muligheder for at gennemføre den direkte forbindelse. Amtet pressede derfor meget stærkt på for at få sagen gennemført, og den 1. februar blev Ystadruten påny åbnet.

Desuden rettede amtet indtrængende henvendelser til ministeriet om at få suppleret flyveruten, men også på dette område mærkede man nu mangelen på brændstoffer, og uanset de store vanskeligheder som Bornholm var i, måtte man opleve det besynderlige, at repræsentanter for automobilforeningerne begyndte at skumle over, at der blev brugt for meget benzin til flyveruterne, hvilket selvfølgelig var ganske umotiveret. Med de foreliggende rejseforhold var det kun de mennesker, som absolut var tvunget til det, der vovede sig ud på de usikre og ofte langvarige rejser, som det endda var umuligt på forhånd at forudse afslutningen af.

De to små dampere og flyveruten var i virkeligheden fuldstændig ude af stand til at tilfredsstille selv det nødvendigste trafikbehov, og så sent som den 3. marts var samtlige billetter på flyveruten forudbestilt indtil den 25. marts; for folk, der ikke var særlig godt økonomisk stillede, var det en hård belastning at skulle betale de dyre flyvebilletter og endnu værre at opholde sig i mange dage i København udover det planlagte tidsrum.

Størst var vanskelighederne for Christiansø, der var isoleret i et meget langt tidsrum, så man i begyndelsen af marts var ved at have opbrugt alle forsyningerne af de vigtigste varer, uanset at Christiansø selvfølgelig i endnu højere grad end Bornholm på enhver måde havde søgt at sikre sig forinden vinterens begyndelse.

Den 7. marts blev det derfor nødvendigt at arrangere en særlig flyvning til øen, som bragte ikke mindre end 1400 kg post og levnedsmidler til beboerne. Det foregik på den måde, at man under fyrmesterens ledelse i forvejen havde arrangeret en plads på isen, hvorpå disse varer

kunne kastes ned, og idet flyveren fløj ganske lavt hen over pladsen, kastedes mange postsække, indeholdende ikke alene rugbrød og tobak, men også talrige andre rare ting, ud.

Isen blev liggende meget længe; endnu den 10. april var det umuligt selv med isbryder at gennemføre sejladsen fra Rønne til Ystad. Helt ind i maj måned var det vanskeligt at gennemføre den direkte forbindelse med skib til og fra København. Således måtte amtet den 2. maj 1942 telegrafisk bistå landboforeningerne med at skaffe isbryderhjælp til en motorsejler, som skulle bringe ca. 1100 tons såsæd, der var hårdt tiltrængt, til øen. Først i løbet af maj måned blev trafikken normal.“

Tyskerne pressede på for at opnå yderligere udvidelse af kapaciteten for de to ubådsprøvestationer her. Dette måtte man gå med til fra dansk side, men jeg fik dog sagen træneret noget. Der var en strøm af ubåde til Bornholm. De lå i Rønne havn og ventede på deres tur.

Med hensyn til tyskeres optræden her forefaldt der i året 1942 „en hel del flere små episoder mellem danskerne og tyskerne. Tyske soldater og deres piger klagede over små chikanerier, som oftest på folkelige restaurationer under eller i tilslutning til baller. Fra dansk side havde man også jævnlig forskelligt at besvære sig over, ikke mindst indkøbene, men også forskellig gade- og værtshusuorden, navnlig fra personalet på de mange ubåde, der passerede havnen og opholdt sig her en kortere tid for at blive prøvet, eller for at mandskabet kunne hvile ud.

I hvert fald i det første 3/4 år var der ikke her på øen alvorlige episoder, og det lykkedes i det hele at bevare en sådan kontrol over stemningen og forholdene, at denne periode for administrationens vedkommende må siges at høre til den fredeligste del af hele besættelsestiden her på Bornholm. Til en vis grad var det dog kun på overfladen, at forholdene så således ud. Under denne begyndte netop i den periode de forskellige underjordiske forbindelser at knyttes, og den mere organiserede modstand mod tyskerne at forberedes. Disse strømninger er det imidlertid ikke her stedet at komme nærmere ind på; de spillede på det daværende tidspunkt på Bornholm kun en meget lille rolle.

Som tidligere omtalt havde man imidlertid på det i september 1941 i indenrigsministeriet afholdte møde mellem repræsentanter for regeringen og amtmændene i ministeriet været inde på forskellige midler

for amtmændene til at gøre en positiv indsats til beroligelse af befolkningen og eventuelt til fremme af en bedre stemning i forholdet til tyskerne. Man ønskede i virkeligheden en bevægelse, som skulle så at sige gå i modsat retning af de kræfter, som søgte at skabe stemning for en afvisende holdning overfor tyskerne og eventuelt en aktiv indsats imod dem.

En af de fremgangsmåder, man her var kommet ind på, blev nogen tid efter mødet i indenrigsministeriet i dets cirkulære af 26. november 1941 formuleret således: Indenrigsministeriet anmodede efter justitsministeriets ønske amtmændene om „efter derom i ethvert enkelt tilfælde af justitsministeriet fremsat opfordring at ville foranstalte afholdt lukkede møder i amtet til drøftelse af forholdet mellem befolkningen og repræsentanterne for den tyske værnemagt“. Disse møder tænkte afholdt, „når alvorlige begivenheder eller gentagelse af mindre episoder igennem et længere tidsrum har fundet sted i amtet“. Der skulle så indbydes „et bredt gennemsnit af den lokale befolkning f. eks. kommunalbestyrelses-medlemmer, bestyrelsen for alle tænkelige foreninger og organisationer, rigsdagsmænd, præster, lærere m. v.“.

Som stemningen var allerede i november 1941 og i endnu højere grad i begyndelsen af 1942, var der naturligvis ingen amtmænd, der følte særlig trang til at tage initiativet til sådanne møder, og man var ikke begejstret for at skulle stå i spidsen for sådanne arrangementer, som i virkeligheden ikke var helt fri for at berøre visse politiske områder, indenfor hvilke amtmændene ellers ikke plejer at medvirke positivt. Man forstod dog fra amtmændenes side det specielle i situationen og var rede til under nærmere drøftelse af dens form at påtage sig opgaven, når den kom til at foreligge.

Der gik imidlertid adskillige måneder før problemet blev aktuelt. Først i marts måned 1942 lod ministeriet pånythøre fra sig.

Jeg ved ikke, om der før dette cirkulære havde været afholdt møder foranlediget af specielle forhold, som kun havde gjort sig gældende enkelte steder i landet, men nu forelå der en for hele landet gældende situation, idet der i efteråret 1941 som bekendt var sket hvervning af danske statsborgere til deltagelse i kampen mod Rusland. Trods regeringens og de øverste officielle danske myndigheders stilling til dette foretagende havde den øvrige del af befolkningen en fuldstændig enig forståelse af, hvad en sådan frivillig deltagelse i krigen på tysk

side betød. Regeringen måtte derfor gøre noget, da tyskerne beklagede sig i en henvendelse til udenrigsministeriet.

I et cirkulære af 12. marts 1942 til samtlige amtmænd oplystes det derfor, at regeringen havde anset det for påkrævet, at der nu blev afholdt sådanne lukkede møder, som man tidligere havde været inde på, og indenrigsministeriet bad derfor samtlige amtmænd om at medvirke hertil.

For at gøre det ekstra godt, blev det samtidig bestemt, at der fra udenrigsministeriet ville blive udsendt en repræsentant, en højtstående embedsmand, som skulle give vedkommende amtmand personlige instrukser om, hvorledes amtmanden skulle tilrettelægge mødet samt forsyne ham med de fornødne oplysninger om baggrunden for møderne og den politiske situation, som nødvendiggjorde dem. I cirkulæret blev dernæst redegjort for, hvem der skulle tilkaldes til møderne, der iøvrigt skulle være lukkede og ikke måtte omtales i pressen. Samtidig hermed blev de danske garnisonskommandanter instruerede herom, og om at de officerer, som blev indbudt, skulle møde.

Til trods for, at der ikke på Bornholm havde foreligget særlige vanskeligheder af den art, som havde givet anledning til cirkulæret, og der på Bornholm efter foretagen undersøgelse kun var fem personer, som havde meldt sig til Frikorps Danmark, blev Bornholm et af de første steder, hvor disse møder blev afholdt.

En højere tjenestemand i udenrigsministeriet kom herover, og vi drøftede denne sag og mange andre bl. a. med politimester d'Auchamp. Jeg lagde fra min side megen vægt på, at rigsdagsmændene kom til stede og talte ved et sådant møde på Bornholm, og at kongesangbogen benyttedes. Dette blev tiltrådt. Vi havde også en forhandling med de lokale handelsforeninger om tyskernes indkøb, men desværre blev man ærlig talt ikke meget klogere gennem den udsendte embedsmands udtalelser, men det var vel heller ikke meningen.

Mødet blev afholdt den 11. april 1942. Jeg havde indbudt ialt 275 og der kom 265. Det afholdtes på statsskolen. Vi begyndte med at synge „Den danske sang er en ung blond pige“. Min opgave var i hovedsagen at læse meddelelsen fra regeringen op. Efter mig talte de to folketingsmænd, og det gjorde de udmærket. Vi sluttede med at synge „Danmark i tusind år“.

Under de givne forhold var det, tror jeg, ret vanskeligt at anlægge

et møde som det omhandlede. (Her må det også erindres, at der blandt de indbudte var naziorienterede personer). Det var ikke netop formaninger om tilbageholdenhed overfor tyskerne, som folk brød sig om at høre, men jeg tror, det lykkedes at få mødet gennemført på en gang som en national manifestation og som en understregning af den politiske situation, som den nu engang var. Ingen kritik blev rejst i anledning af mødet.

I slutningen af september måned udvikledes den bekendte krise omkring kongens svartelegram til Hitler efter dennes lykønskningstelegram til kongens fødselsdag, men karakteristisk for forholdene var det, at både politikerne og avisredaktionerne var langt bedre orienteret herom, end jeg kunne blive, selv ved skriftlige henvendelser til folk i København.

Jeg fandt derfor påny anledning til at rejse spørgsmålet overfor ministeriet om amtmændenes orientering om sådanne spørgsmål.

Som udtryk for min stilling og de forslag, jeg fremsatte, synes jeg, det vil være karakteristisk at gengive det brev, som jeg den 1. oktober 1942 sendte til departementschef i indenrigsministeriet Saurbrey som en ren fortrolig og privat henvendelse.

Brevet begynder med at henvise til, at jeg tidligere har rejst „spørgsmålet om en vis orientering til amtmændene om vigtigere begivenheder i den politiske udvikling, hvilket synes naturligt som supplement til de opgaver, der påhviler amtmændene, i retning af at berolige befolkningen og sikre den fredelige udvikling. Også på møderne i udenrigsministeriet har jeg nævnt det, og man viste her stor forståelse af mit synspunkt.“

Herefter fortsætter jeg: „Der er nu igen opstået en situation, hvor politikerne og avisredaktionerne synes at have visse informationer, uden at jeg som amtmand har modtaget nogen orientering, således at jeg er ude af stand til at vejlede eller berolige befolkningen.“

Det drejer sig f. eks. om begivenhederne på Rådhuspladsen i søndags, hvor jeg intet har fået at vide udover den korte avismeddelelse, som intet sagde om, hvad der virkelig var passeret; ligeledes de øvrige begivenheder i forbindelse med Frikorps Danmarks tilstedeværelse her i landet, ligesom også de to episoder i forbindelse med undersøgelsen mod „den illegale virksomhed“, der foreløbig har bevirket tre menneskers død, ikke kan undgå at give anledning til mange gisninger i

befolkningen, som man uden officiel orientering er afskåret fra at tage stilling til.

Endelig går der idag her i byen mange hårdnakkede rygter, som er bragt hertil fra København, om en meget alvorlig udvikling af forholdet til Tyskland, de vildeste versioner taler om kongens abdikation (!) og uroligheder i København; jeg personlig fæster selvfølgelig foreløbig ingen lid til disse, men jeg har dog indtryk af, at der muligvis er en eller anden om end måske væsentlig mindre opsigtsvækkende realitet bagved, idet nogle af avisredaktionerne vist har fået nogle orienterende oplysninger om visse konfliktspørgsmål.

Jeg ville derfor gerne tage anledning til påny at rejse det af mig tidligere nævnte forslag, og hvis dette ikke nu kan bringes til udførelse, ville jeg spørge Dem, om De ikke kunne give mig lidt orientering om, hvad der måtte kunne siges i de her nævnte sager, da en sådan skønnes nødvendig, hvis jeg dog nogenlunde skal kunne dæmme op for alt for voldsomme udslag i stemningen her.“ Til sidst henviste jeg til, „at jeg tidligere havde forstået, at det også var rejst fra anden side indenfor amtmændene overfor ministeriet, at vi fik sådan orientering, og at man ville tage det op til overvejelse. Og jeg forstod på direktør Svenningsen, at man også i udenrigsministeriet har forståelse af sagens betydning.

Yderligere er det jo ofte sådan, at folk har privat orientering, f. eks. fra rigsdagsmænd om forhold, som vi slet ikke kender noget til. Og disse beretninger tager ofte store former.“

Jeg sendte genpart af brevet bl. a. til amtmændenes formand, der gav mig ganske ret og lovede at støtte sagen. Såvidt jeg forstår, blev det også af departementschef Saurbrey bragt frem i et orienteringsmøde i udenrigsministeriet, og trods den store forsigtighed, som udenrigsministeriet anvendte med at give oplysninger, vakte det her en del forståelse hos direktør Svenningsen. Når det ikke kom til udførelse, tror jeg det skyldes, at man fra justitsministeriets side fremsatte ønske om, at også politimestrene da fik tilsvarende oplysninger, hvorefter udenrigsministeriet formentlig har ment, at kredsen blev for vid.

Alligevel blev det ikke uden resultat.

En af de første dage i november, da forhandlingerne i Berlin var afsluttet, modtog amtmændene en fortrolig redegørelse fra indenrigs-

ministeriet om denne forhandling, og om de forhold, der havde ført til denne. Ganske vist indeholdt meddelelsen ikke noget væsentlig nyt, idet man i den forløbne tid havde modtaget oplysninger herom fra forskellige side, også ved personlig kontakt med politikere og fremtrædende embedsmænd; men meddelelsen havde ikke mindst den betydning, at man efter denne kunne dementere en hel del forskellige rygter, som sagens mørklægning i pressen fremkaldte.

En måneds tid senere, da den bekendte affære i Thisted indtraf, fik vi tilsvarende orientering, og efterhånden som forholdene udviklede sig, udviklede disse meddelelser sig til de regelmæssige daglige meddelelser fra udenrigsministeriet, som vi modtog til krigens slutning. I 1942/43 og størstedelen af 1944 var meddelelserne dog overordentlig sparsomme.“

„Den 29. oktober 1942 blev Köhler afløst af kapitän zur See Rabe som inselkommandant på Bornholm. Selvom de formelt havde samme charge, var der dog meget stor forskel på disse to. Köhler var ligesom Rabe af reserven, men en ældre mand af et ret venligt og omgængeligt sindelag, men uden større indflydelse, hvorimod kapitän Rabe før sin ankomst her til øen havde gjort tjeneste i staben hos admiral Mewis i København lige siden dennes ankomst til København i 1940. Han var efter den senere omtalte fregattenkapitän Moraht som person den betydeligste af de kommandanter, der var på Bornholm under hele krigen, og han var også af type mere den internationale søofficerstype end den specifikt snæversynede tyske officer, som man andre steder så så mange eksempler på.

Han fortalte mig, at han var uddannet i den gamle kejserlige marine og havde gjort tjeneste under første verdenskrig og efter krigens afslutning var overgået til civiltjeneste, men denne tjeneste var dog ikke af mere civil karakter, end at han som leder af en særlig station i Lübeck (eller Travemünde) havde til opgave at medvirke til at udvikle de tyske hurtigbåde.

Man foretog forskellige forsøg og udviklede stadig nye og mere hurtiggående typer, og det var ikke svært at få afsat de hurtiggående både, som man havde afsluttet sine eksperimenter med for at udnytte dem til endnu hurtigere modeller, idet det norske spiritusforbud i tyverne sikrede disse bådes afsætning til norske spritsmuglere, der da altid var

forsynet med både, der kunne skyde større fart end de, som det norske toldvæsen var i besiddelse af.

Tyskerne havde nu 3–400 mand på Bornholm, og der byggedes stadig flere luftpejlestationer o. l.

„Bornholms stilling var med krigsbegivenhedernes udvikling blevet noget ændret. Medens vi hidtil havde været holdt udenfor de store begivenheder, mærkede vi nu på mange forskellige småting, at krigszonen efterhånden også begyndte at nærme sig Bornholm. På baggrund af de senere begivenheder kan det måske være af interesse i sin helhed at gengive følgende indberetning, som jeg indsendte til ministeriet den 14. februar 1943:

„I fortsættelse af skrivelser herfra senest af 12. d. m. skal jeg meddele, at man af udtalelser fra værnemagten her mere og mere må være tilbøjelig til at tro, at de nye anlæg, som værnemagten vil indrette her på Bornholm, skal bruges til nogle mere hemmelige nye forsøg, og at de i virkeligheden slet intet har med den almindelige aflytning af luftfartøjer at gøre. Men hvad det i virkeligheden drejer sig om – f. eks. et nyt våben el. lign. – omgives med største hemmelighedsfuldhed i øjeblikket. Når det hele lægges her til Bornholm, synes det at skyldes, at kysterne i Tyskland er stærkt beslaglagt af alle mulige forsøg, og at man vel også er mere uforstyrret her på Bornholm, skønt det hele i og for sig intet direkte har med besættelsen at gøre.

Såvidt man forstår, vil det stedfundne skifte med hensyn til den øverstbefalende for den tyske flåde kunne ventes at medføre, at admiral Mewis i København i en nær fremtid ombyttes med en anden.

Den tyske værnemagts mandskab her synes mere og mere ivrige efter hos den danske befolkning at få oplysning om, hvilke meldinger der om situationen kommer gennem radioen fra England, og stemningen hos mandskabet overfor krigen synes stærkt ændret, ligesom der også synes en vågnende opposition imod ledelsen og ønske om ændring.“

Som det vil ses, er jeg allerede i denne skrivelse i stand til at pege i retning af, at det drejer sig om et nyt våben. Det var det, som blev den såkaldte V-I-bombe, som kaptajnløjtnant Christiansen senere, vist som en af de første i verden, kunne indberette om til marineministeriet. Ganske vist var, som man senere blev klar over, pejleanlægget og lyttestationerne også i høj grad beregnet på at følge de engelske overflyv-

ninger, men at de andre forsøg indgik som et vigtigt led i den, blev bekræftet af den senere udvikling.

Derimod blev planer om udvidelse af Rønne havn m. v. ret hurtigt opgivet, men til gengæld næredes der på et vist tidspunkt visse tanker fra tysk side om at foretage en større udvidelse af Vang havn.

Dette kom til de herværende danske myndigheders kundskab på en meget mærkelig måde.

Gennem Vang havn blev der nemlig afskibet en hel del granit til Tyskland, og i Hamborg havde en ingeniør Rickmann haft med ekspeditionen af disse stenlaster at gøre. Han havde også nogle gange været på Bornholm i den anledning og vistnok her været inde på, at havnen var noget utilfredsstillende. Uden yderligere varsel ankom der da i slutningen af januar eller i begyndelsen af februar måned fra den danske landbrugskonsulent A. P. Jacobsen i Berlin til civilingeniør Milner et brev, hvori han fremsendte et af ingeniør Rickmann udarbejdet projekt til udbygning af Vang havn. Statskonsulenten forstod selvfølgelig godt det ekstraordinære i fremgangsmåden og tog alle forbehold samtidig med fremsendelsen, men han havde dog ikke ment, at han kunne lade være med at fremsende den, da han, i kraft af sin stilling, havde haft forskelligt med ingeniør Rickmann at gøre i en årække.

Civilingeniør Milner gennemgik projektet og konstaterede, at de foranstaltninger, som ingeniør Rickmann havde beregnet til 20.000 kr. ville koste 4-500.000 kr., hvortil kom, at ingeniør Rickmann samtidig havde talt om en ombygning af en særlig dækmole, hvilket ville forøge udgiften til ca. 750.000 kr.

Det kan ikke undre, at man herefter ikke hørte mere til denne sag, men dens pludselige opdukken, dens dårlige forberedelse og dens lige så hurtige forsvinden, når en sagkyndig person, der ikke selv var interesseret i, at der blev sat den slags arbejder i gang, tog sig lidt håndfast af den, var karakteristisk for den måde, den tyske administration i Danmark ofte foregik på.“

„I slutningen af marts 1943 blev Bornholm for første gang benyttet som gennemfartsstation for flygtninge, der ønskede at komme til Sverige; i hvert fald var det første gang, det blev kendt for myndighederne. Nogle personer var taget herover og flygtet herfra i båd til Sverige.

Rabe henvendte sig om disse sager til mig, og det fremgår af den indberetning om min samtale med ham, som jeg indsendte den 4. april 1943, at han ved sin henvendelse til mig på mit kontor havde fremdraget forskellige episoder udover flugten til Sverige, og at jeg her måtte slide i det for at berolige ham.

Det var ikke i alle henseender lige let.

Han besværede sig således over, at de tyske telefontråde mellem Rønne og stationen ved Hasle af og til blev revet over. Det var jo ikke noget ukendt fænomen, hverken her eller i den øvrige del af landet, og det lykkedes undertiden tyskerne at få straffet nogle unge mennesker for sabotage i anledning heraf. Min henvisning til, at telefonledningerne hang meget lavt og skødesløst, således at det var faktisk muligt, at de kunne være revet ned ved en fejltagelse af forbigående vogne eller andre, bevirkede dog, at han ikke ønskede videre foretaget. Denne undskyldning brugte jeg altid overfor sådanne tyske klager.

Mindre behagelig at beskæftige sig med var Rabes besværing over, at et medlem af „Østersøen“s besætning et par dage i forvejen skulle have overgivet et brev til det svenske kontrolpersonale under skibets sejlads gennem Falsterbokanalen. Angivelsen blev givet af en bornholmer, der var gået i tysk tjeneste som såkaldt marinevægter. Denne havde under en rejse fra København til Rønne siddet i restaurationen og der set, at en anden gæst havde givet et brev til den svenske kontrol-officer. Heldigvis lykkedes det at opklare sagen som en forholdsvis uskyldig episode, idet det var en dansker, der ønskede at give besked til sin kone om sin afrejse til Bornholm, idet han med meget kort varsel var blevet beordret til at tage herover. Han havde da fra skibet søgt at telegrafere hjem, men det var forbudt, hvorfor han havde valgt den udvej at bede svenskeren om at gøre det. Da telegrammet kunne efterspores måtte denne forklaring godkendes.

Selvom det således ikke lykkedes angiveren at bringe pågældende eller selskabet i vanskeligheder, var opmærksomheden dog takket være ham blevet henledt på, hvad der kunne passere ombord på skibet.

Sagen var dog ikke uden vanskeligheder, også set fra et tysk synspunkt, idet tyskerne selv havde stærk brug for dampskibsrueten mellem Rønne og København og derfor ikke var interesseret i at træffe sådanne foranstaltninger til opsyn med skibet, at dette gav anledning til modforholdsregler fra svensk side, f. eks. forbud mod at skibet passerede

Falsterbokanalen, hvorved det ville blive ikke uvæsentligt forsinket og antallet af ugentlige ture nedsat.

Fra dampskibsselskabets side lovede man mig naturligvis at indskærpe mandskabet, at de ikke måtte medvirke ved sådanne illegale transporter, hvorved ucensurerede breve kunne slippe ud af landet, og at personalet skulle blive instrueret om at påse overholdelsen heraf. At det heldigvis ikke blev overholdt (tværtimod), ved vi jo alle.

Et af de rygter, som løb navnlig i krigens sidste år, og fandt vej til den illegale presse, og de udenlandske udsendelser fra B. B. C., kan imidlertid føres tilbage til sit udgangspunkt og dets urigtighed kan positivt bevises.

Det var vedholdende rygter om, at tyskerne arbejdede med V-bombekanaler her på øen. Dette skyldtes, at engelske flyvere havde opdaget og måske fotograferet den store udgravning, som blev foretaget syd for Hasle til gennemførelse af kulbrydningen her. Der blev her gravet et meget stort hul, og op fra dette førte en meget lang tipvognsbane, ad hvilken „afrømning“ blev transporteret ud i havet. Dette havde naturligvis en vis overfladisk lighed med de afskydningsbaner for V-bomber, som tyskerne i slutningen af krigen byggede i Holland og Belgien. Jeg kan dog ikke tro, at de militære sagkyndige i England eller Sverige ved nærmere undersøgelse ikke kunne konstatere det rette forhold, men efter at de på utilfredsstillende grundlag baserede oplysninger først var sluppet ud, vandrede de selvfølgelig ud i verden og vandt tiltro mange steder.

Derimod er der ikke tvivl om, at Bornholm som sådan under krigen interesserede mange ledende tyske officerer inden for mange forskellige grene af den tyske militærmaskine. I hvert fald fik man meget tit besøg så af den ene og så af den anden kommission af højststående officerer, som kom hertil under påskud af, at de skulle forberede et eller andet anlæg. Det kan ikke nægtes, at mange af dem sikkert overhovedet ikke havde militære formål med deres besøg her. De ankom til øen snarere for at få sig et par dages rekreation under behagelige omgivelser, og som påskud herfor søgte de da at give det udseende af, at de havde tjenstlige opgaver herovre.

Typisk i så henseende var f. eks. general v. Hannekens inspektion her en af de første dage i maj måned 1943. Den bestod i et kort besøg i Rønne, medens han iøvrigt kørte sig en rundtur på øen og spiste fro-

kost på Helligdommen, uden iøvrigt at interessere sig for spor andet end at få en hyggelig dag ud af det. Heldigvis slap jeg da for at se ham. Men andre inspektionsture kunne give os anledning til bekymring. Således skete det ikke een men flere gange om året, at der kom folk herover for at besigtige forholdene omkring Hammeren med henblik på anlæg af skydestillinger der.

Mere nervøse var vi dog over de forskellige besøg, der af tyske officerer og undertiden også af civile, blev aflagt for at besigtige de bornholmske dampskibsselskabers motorskibe, som var oplagt i Rønne og Neksø havne. Man havde jo erfaret, at tyskerne andre steder beslaglagde eller tvangsmæssigt lejede danske skibe, og man var naturligvis klar over, at gav man først slip på disse, ville det være meget tvivlsomt, hvornår man igen så dem, hvis de overhovedet eksisterede, når krigen var forbi.

Man forsøgte derfor fra dampskibsselskabernes side at afvise disse inspektioner, og gennem forbindelsesofficeren, kaptajnløjtnant Christiansen, søgte man at forhindre uautoriserede personers besøg på skibene og stillede krav om, at de skulle være forsynet med legitimation. Karakteristisk nok var et par søofficerer, som var ankommet til øen efter eget angivende for at besigtige skibene, ude af stand til at forevise en sådan legitimation, og efter at man havde krævet dette af dem, forsvandt de igen uden at have været på skibene.

Imidlertid førte den skete afvisning til, at dampskibsselskaberne fra fragtnævnet fik en henstilling om at lade vedkommende tyskere besigtige deres skibe med tilføjelse af, at de ville få pålæg om at lade dem komme ombord, hvis de ikke fulgte den givne henstilling.

Hele året 1943 lykkedes det dog at afværge forsøg på at overtage skibene. Først i begyndelsen af året 1944 blev to af disse, som det senere skal omtales nærmere, overtaget af tyskerne.

Også andre begivenheder gav os imidlertid i sommeren 1943 anledning til bekymring for Bornholms forbindelse med omverdenen. De to små dampere „Carl“ og „Østersøen“ var som sagt den eneste forbindelse om vinteren, samtidig med at flyveruten stadig befrygtedes indskrænket eller nedlagt på grund af benzinmangel. De bornholmske skibe passerede igennem Falsterbokanalen. Tyskerne forlangte, at passagererne skulle have legitimation for at komme hertil, og de blev af tyskerne, før de gik ombord, noteret op på grundlag af legitimations-

kortet, ligesom de påny ved deres ankomst til Bornholm blev kontrolleret.

Til dette kom yderligere de fastsatte regler om, at passagererne under passage gennem Falsterbokanalen skulle lukkes inde.

Alt dette var naturligvis kun besværligheder, men den 7. juli skete der det, at tre mænd og en kvinde ganske kort før det sted, hvor passagererne plejede at blive lukket inde, sprang overbord fra skibet og svømmede i land.

Dette var en for Bornholms forbindelse med omverdenen meget farlig ting, og jeg befrygtede derfor, at det skulle give anledning til indgreb fra tysk side. Som tidligere oplyst havde man fra tysk side haft opmærksomheden henledt på de muligheder, der var, for at sende breve til Sverige udenom censuren, og jeg frygtede nu meget, at tyskerne ville kræve f. eks. selv at overtage vagten ombord på skibene. Dette ville igen medføre, at svenskerne forbød skibene at sejle igennem Falsterbokanalen. Herved ville ikke alene sejltiden mellem København og Rønne, der var lang nok i forvejen, blive forøget; men minefaren på ruten udenom Falsterbokanalen betød, at man eventuelt kunne miste de to små skibe, der var tilbage til at tage sig af trafikken. Det østbornholmske dampskibsselskab var ligefrem inde på, at man ikke kunne gennemføre passagertrafikken, hvis man skulle sejle udenom Falsterbokanalen og ville så i stedet for gå over til udelukkende godstrafik.

Til trods for, at jeg holdt sommerferie på Balka Strand ved Neksø, foreslog jeg straks de to direktører for dampskibsselskaberne at indføre den ordning, at passagererne fremtidig blev anbragt under kontrol på et noget tidligere tidspunkt, før man ankom til Falsterbokanalen, og først blev sluppet fri senere end hidtil, således at mulighederne for at undvige ved at springe overbord blev meget stærkt begrænset. Jeg skyndte mig at underrette den tyske kommandant om, at jeg selv havde fået disse foranstaltninger gennemført.

Amtet underrettede ministeriet herom, idet jeg henstillede, at man gjorde alt for at lade det bero herved. Det viste sig da også, at der ikke fra tyskernes side blev truffet yderligere foranstaltninger, tværtimod udtalte den tyske kommandant, da han blev bekendt med det af mig foretagne skridt, at han for sit vedkommende kun havde taget det passende til efterretning og indberettet det uden kommentarer. Han lovede

imidlertid, at han, hvis spørgsmålet blev forelagt ham, ville støtte mit standpunkt i enhver henseende.

Iøvrigt krævede tyskerne i begyndelsen af året 1943, formentlig af frygt for invasion og som foranstaltning mod indre uroligheder, strejker og lignende, tilrettelagt en ordning, hvorefter der med kort varsel kunne gennemføres omfattende spæringer af telefon- og telegrafnettet. Det tyske krav omfattede oprindelig kun Jylland, men blev senere udvidet til også at omfatte øerne og til sidst kom meddelelsen herom til Bornholm.

Denne ordning tilrettelagde kontorchef Gredsted for post- og telegrafvæsenet, der under normale forhold er organiseret således, at de kan disponere uden nærmere samarbejde med de lokale myndigheder, uden forud at underrette amtmændene, og kun ved et tilfælde fik en amtmand at vide, at han, hvis den eventuelitet indtraf, ville blive berøvet sin telefon og andre muligheder for at kunne sætte sig i forbindelse med omverdenen. Dette var naturligvis ganske uholdbart og han henvendte derfor sine kollegers opmærksomhed på det, således at man kunne rejse spørgsmålet også om amtmændenes telefoner.

Efter at ordningerne var gennemført for Jylland og Øerne, gik Gredsted i gang med arbejdet for Bornholm i sommeren 1943. Han henvendte sig da på amtskontoret for at redegøre nærmere om sagen. For Bornholm var det hele dog væsentlig simplere, idet tyskerne fortrinsvis var interesseret i at afbryde telefon- og telegraftrafikken til og fra Bornholm, medens man, efter hvad man sagde, var ret uinteresset i den interne telefonspærring, som man dog for en sikkerheds skyld ønskede at forberede for det tilfælde, at forholdene udviklede sig anderledes, end man havde forudset.

Gredsted forelagde mig en liste, som i forvejen var udarbejdet af politimesteren, postmesteren og telefondirektøren og gjorde opmærksom på, at man intet andetsteds havde refereret sagen for amtmanden, men at man for Bornholms vedkommende havde anset det for rigtigst under hensyn til Bornholms særlige stilling.

For første gang blev der her lejlighed til at komme ind på den almindelige telefonsensur, som også mine samtaler med København var underkastet, idet denne som tidligere omtalt var blevet gennemført uden nogensomhelst forudgående meddelelse til mig. Gredsted anviste den udvej at tilrettelægge sagerne som statssamtaler, men da man rent prin-

cipielt ikke ville give mig nogen officiel tilladelse til at forlange disse således, havde dette forslag ingen interesse, navnlig også, fordi der efter den tid blev iværksat fuldstændig spærring af Bornholms telefoniske og telegrafiske forbindelse med omverdenen, såfremt akutte situationer forelå.

Som udtryk for de ejendommelige administrationsformer, som herskede under krigen og de vanskeligheder, som de medførte, kan det i tilslutning til denne sag endelig nævnes, at da jeg, som selvfølgelig var, i min indberetning til indenrigsministeriet bl. a. omtalte mine forhandlinger om telefonspærringer, resulterede dette i, at jeg fra Gredsted fik et brev, hvori han besværede sig over, at jeg havde omtalt disse strengt fortrolige oplysninger overfor et andet ministerium end trafikministeriet!!

– Sommeren 1943, hvor jeg som sagt tilbragte min sommerferie i juli måned på Balka Strand, kendetegnedes af mange tyske flådebesøg i farvandene omkring Bornholm tit med landgang fra mandskabets side. Som oftest var det dog mindre enheder, omend der var en hel del af dem, men lidt over midten af juli måned holdt krydseren „Nürnberg“ til i Østersøen og foretog store øvelser her, også med andre skibe. Dette resulterede i rekordagtige besøg i Nekso fra mandskabet, og den 19. juli foretog således mandskabet fra „Nürnberg“ landgang i Nekso. Denne by har som anført ca. 3.000 indbyggere, og da over 1.000 af mandskabet (altså svarende til en trediedel af byens indbyggerantal) vrimlede i land, begyndte de straks at drage byen rundt på jagt efter varer.

Penge havde de åbenbart fået ombord, idet de kom efter bankernes lukketid. I stort omfang startede de med at købe kufferter, hvori de øvrige indkøb kunne have, og hen på aftenen, da butikkerne lukkede, gik de ind i ejernes privatejligheder eller bag ind i forretningerne uden hensyn til lukketiderne. På samme måde fortsatte de ind i landet og henvendte sig på gårdene for at købe æg og flæsk.

Alt dette viste dog, at de tidligere bestemmelser om, at man havde reduceret det til officerer og menige ved landgang omtalte beløb til 5 og 3 kr. pr. dag, ikke kunne have gyldighed mere, hvis det nogensinde havde haft det; det samme gjaldt bestemmelsen om, at kun fartøjer, der havde særlige opgaver i forbindelse med Bornholm, måtte anløbe dennes havne. Tilsvarende former for landgang oplevede man

også i Allinge-Sandvig, og dette vakte naturligvis en overordentlig stor harme hos befolkningen, og amtet henstillede indtrængende til ministeriet, at man gjorde noget for at få dette ud af verden.

Det blev nu mere og mere almindeligt, at der fra de bornholmske skibe undveg passagerer, når skibene passerede gennem Falsterbokanalen. Da kystpolitiet havde overtaget ansvaret for passagerernes forhold under passagen gennem Falsterbokanalen kunne naturligvis dampskibsselskaberne fralægge sig ethvert ansvar for, hvad der passerede.“

Den 30. juli kunne jeg til ministeriet indberette følgende:

„En dansk mand, som jeg har truffet, som nylig er kommet hjem fra Tyskland, hvor han har opholdt sig længe og har særdeles gode forbindelser, har fortalt mig følgende om de i Tyskland foregående forbedringer til at foretage gengældelsesaktioner imod England i anledning af bombardementerne mod Tyskland.

Man har i længere tid haft store forsøg i gang med nogle fjernstyrede raketter eller lignende, der skydes højt op i luften, hvorefter deres nedfaldssted kan beregnes nøjagtigt, og de er da ladede med eksplosivt stof med voldsom sprængkraft. Forsøgene afholdes i Peenemünde formentlig ved Pommerns kyst, og man skal f. eks. have haft held til at gennemføre et forsøg, der gik ud på at få raketter til at falde ned i en bestemt sø i Østprøjsen. På denne måde skulle England kunne bombes fra den franske kyst uden mulighed for forsvar. Forsøgene ventes afsluttet til efteråret, således at bombningerne til den tid skulle kunne iværksættes, og man stiller formentlig i ledende tyske kredse store forventninger til, at disse skulle have krigsafgørende virkning.

Disse oplysninger har givet anledning til at tænke på, at de her på Bornholm i den senere tid gennemførte anlæg ved Åkirkeby med dertil hørende stationer rundt omkring på øen muligvis kunne stå i forbindelse med disse forsøg, også således, at man vil forsøge modforanstaltninger, der ad trådløs elektrisk vej kan udføres imod dem, idet man f. eks. har haft indtryk af, at stationerne arbejdede sammen med hurtigbåde, som samlede noget op fra havet.

Det er muligt, at det af mig opgivne tyske bynavn ikke er korrekt.

Såvidt jeg også forstod på min hjemmelsmand, er flertallet af de tyske undervandsbåde blevet kaldt hjem for at blive forsynet med nye pejle- eller lytteapparater og ændringer af motorer, således at de gør

mindre larm, eller en ændring af en eller anden art, som forhindrer, at de kan lokaliseres.“

Da jeg havde påbegyndt min ferie kort tid efter, at kapitän Rabes afløser kapitän zur See (også af reserven) v. Rosenberg var tiltrådt, fik jeg en af de første dage i august måned lejlighed til at lære denne nærmere at kende. Han kom fra Belgien og kendte overhovedet ikke danske forhold. Han var „ikke nogen betydelig mand, vel nærmest lidt nervøs over sit ansvar, ret indesluttet og vanskelig at komme rigtig i kontakt med. Jeg har også det indtryk, at han, som den forholdsvis svage mand han var, dels lod sig påvirke mere end højst nødvendigt af sine undergivne, når der forelå episoder eller konfliktsituationer, således at han lukkede sig af for påvirkning fra min side, og dels at han var meget nervøs for at træffe selvstændige dispositioner eller afvige på nogen måde fra de ham givne instruktioner.

Som bevis for, hvorledes man nu fra tysk side tilsidesatte alle hensyn til mit fremsatte ønske om at begrænse besøgene her og udbetalingerne til mandskabet, kan jeg nævne, at der den 20. august ankom til Rønne havn en tysk øvelseseskadre bestående af 9 hurtigbåde, 1 forpostbåd, 1 moderskib for ubåde, 1 hjælpeskib for flyvemaskiner og 2 italienske undervandsbåde, og at besætningerne fra disse straks gik i land. Der var vel ca. 1.000 mand, og der blev i handelsbanken straks hævet 40.000 kr. i kontanter, og allerede den omstændighed, at de 30.000 kr. blev hævet i tikronesedler og 9.600 kr. i femkronesedler viser, at reglerne om, at officerer kun måtte få 5 kr. og mandskabet kun 3 kr. ikke på nogen måde blev søgt overholdt.

Jeg opretholdt imidlertid mine stadige forsøg på at få fornuftige regler gennemført, og dette gav mig nu anledning til at forsøge en yderligere energisk indsats. Min tanke var at sende kapitän v. Rosenberg et længere brev, hvor jeg meget indtrængende fremsatte de forskellige synspunkter, som jeg havde gjort gældende mundtligt overfor ham og hans forgænger og søgte at vække hans interesse for spørgsmålet. Under hensyn til den stærkt spændte situation mente jeg dog ikke, at jeg burde sende brevet uden at gøre udenrigsministeriet bekendt hermed, og den 27. august sendte jeg derfor underhånden et udkast til daværende afdelingschef Hvass i udenrigsministeriet, hvori jeg forelagde ham mit udkast. De følgende dages begivenheder bevirkede imidlertid, at jeg aldrig fik svar på dette.“

Tiden lige før og efter 29. august 1943

„Få dage før var der imidlertid her på Bornholm forekommet en begivenhed, som viste sig senere at få de største konsekvenser, ikke alene for de direkte implicerede personer, men vel i det hele for den allierede krigsførelse.

Kaptajnløjtnant Christiansen, der var chef for det bornholmske marinedistrikt, gjorde som jeg tidligere har omtalt, i den tid, han beklædte sin stilling herovre, en udmærket indsats på mange punkter, dels af mere officiel art og dels ved diskret at følge, hvad tyskerne foretog sig, og hvad der iøvrigt var af bemærkelsesværdige ting på Bornholm. Søndag den 22. august blev han underrettet om, at der var faldet en mærkelig genstand ned ved Bodilsker, nærmest en mellemting mellem en bombe og en lille flyver; Christiansen tog sammen med politikommissæren fra Rønne derved. Det er klart, at de var i deres fulde ret til at gøre det som danske embedsmænd på et tidspunkt, da den danske administration endnu fungerede.

Det havde, som jeg tidligere har berørt, været fuldstændig klart allerede i nogen tid, at man fra tysk side arbejdede med at udvikle nogle nye våben, og man vidste også, at disse blev udarbejdede og prøvede ved Peenemünde, umiddelbart syd for Bornholm. Men man havde fra allieret side ikke nærmere kendskab til, hvorledes disse var indrettet.

Christiansen, som altid blev tilkaldt, f. eks. når der skulle desarmes ilanddrevne miner, idet man ikke fra tysk side havde nogen ekspert herovre til at udføre dette arbejde, skyndte sig straks ved ankomsten til stedet at fotografere den mærkelige genstand og danne sig et så klart billede af den, at han var i stand til at ridse en tegning ned af dens konstruktion. Kort efter ankom tyskerne, og de var selvfølgelig meget interesseret i, om Christiansen havde fotograferet eller ej, men det lykkedes ham at komme hjem med fotografierne. Samme dag kom han til

mig og underrettede mig om det passerede, idet han var fuldstændig klar over, at det var et meget vigtigt fund, han havde gjort, og at det var af den største betydning, at det snarest blev sendt videre til rette vedkommende.

Som det senere skal omtales gav den omstændighed, at Christiansen havde sendt disse meddelelser videre, anledning dels til, at han personlig måtte gennemgå mange lidelser under tyskernes hårdhændede behandling, dels til, at de allierede blev bekendt med vigtige detaljer i det tyske V-våben på et væsentlig tidligere tidspunkt, end det ellers havde været muligt for dem.

Lørdag den 28. august havde jeg amtsrådsmøde om formiddagen, hvor amtsrådet som sædvanlig spiste frokost på Dams hotel. Her var også Christiansen med, og jeg spurgte ham, om han havde fået fotografierne af V-bomben afsted til København. Ellers kunne jeg, der skulle rejse derover et par dage senere, selv tage dem med. Men de var kommet afsted. Han havde sendt dem med posten, vist lige dagen før.

Om eftermiddagen havde jeg generalforsamling i banerne. Vejret blev værre og værre. Det blev helt storm med byger. Ved 17-tiden var jeg hjemme og satte mig straks til at læse de københavnske morgenaviser, der som sædvanlig var kommet med flyvemaskinen hertil. I „Politiken“ så jeg, at den tidligere formand for De samvirkende husmandsforeninger, Jensen Vandman, fyldte 70 år den dag. Jeg havde haft meget at gøre med ham i indenrigsministeriet under forrige verdenskrig, og jeg tog da telefonen til telegrafstationen og dikterede et lykønskningstelegram fra mig til ham. Da var klokken 17,10. Telegrafstationen tog imod det ganske som sædvanlig.

Fem minutter senere ringer telefonen for at spørge mig, hvad man skulle gøre med det telegram. Jeg tog det spøgefuldt og sagde, at de jo skulle blot sende det af som sædvanlig. De havde jo elektriciteten til det; det var jo deres opgave, og de var kendt dermed. Men herpå svarede de, at det jo ikke var det, men i tiden mellem at jeg havde dikteret telegrammet, og nu, var fra København enhver telefon- og telegraf-forbindelse blevet afbrudt med Bornholm, uden at der var givet noget varsel eller nogen besked.

Herved blev jeg altså klar over, at nu var der sket noget i København, uden at jeg anede hvad, og uden at jeg havde fået nogensomhelst orientering. Havde jeg ikke afsendt det telegram, havde jeg jo nok først se-

nerede fået meddelelse om, at forbindelsen var afbrudt. Nu kunne jeg ovenikøbet tidsfæste, hvornår det var sket.

Jeg gik straks ud og fortalte min kone det. Kl. 18,30 skulle vi have amtsrådet og i det hele 40–50 herrer til middag, deriblandt professor Chiewitz og andre fra det civile luftværn, der skulle have øvelser her dagen efter, kaptajnløjtnant Christiansen og folketingets formand, folketingsmand Hans Rasmussen, der boede her i Rønne.

Min kone og jeg blev enige om ikke at aflyse middagen, men det var jo ejendommelige forhold at holde middag under.

Da alle gæster var kommet, bad jeg alle fra luftværnet og officererne samt folketingets formand om at komme et øjeblik med over på mit kontor.

Her orienterede jeg dem om, hvad der var sket og spurgte dem, hvad de agtede at gøre. De var inde på tanken om at tage med marinens kutter til Sverige. Christiansen havde, inden forbindelsen blev afbrudt, haft telefonforbindelse med marineministeriet, hvor orlogskaptajn Pontoppidan havde sagt, at de måtte disponere, som de selv fandt rigtigst, herunder også, om de ville tage med kutteren til Sverige.

Resultatet blev, at man opgav tanken om at tage til Sverige og besluttede at blive.

Vi gik så til bords; jeg holdt en alvorlig tale og manede til sammenhold og gensidig tillid under det, som nu kom.

Ved 23-24-tiden gik gæsterne. Men professor Chiewitz – der naturligt var noget nervøs ved det hele – og et par andre også fra det civile luftværn blev.

Ca. kl. 6,15 søndag morgen den 29. august kom min kone ind til mig, vækkede mig og sagde, at telefonen havde ringet. Jeg sagde, at jeg ikke følte nogen trang eller pligt til at tage telefonen på dette tidspunkt, og at det jo desuden var søndag, hvor kontoret var lukket, men vi skulle blot lade den ringe. Det syntes hun ikke og gik ud og tog den. Det var Christiansen, der ville tale med mig straks, og da jeg kom til telefonen, meddelte han mig, at han fra den tyske kommandant skulle bede obersten, politimesteren, ham og mig om at komme ud til sig kl. 7 på Galløkken.

Jeg sagde hertil, at det var mig umuligt. Jeg havde det princip, at jeg – inden jeg gik ud el. lign. – altid tog bad, barberede mig, børstede tænder m. v., og det måtte jeg også gøre den morgen. Så han kunne

sige til kommandanten, at kl. 7 kunne jeg ikke være der, men jeg tænkte, at det kunne blive henad 7,30. (Jeg ønskede jo også at markere, at jeg nok selv så vidt muligt ville „bestemme farten“). Jeg bad Christiansen om at bede obersten og politimesteren om sammen med ham selv at være her hos mig kl. 7, da jeg gerne ville tale med dem, inden vi drog derud.

De kom kl. 7, og jeg læste indenrigsministeriets strengt fortrolige skrivelse af 6. november 1940 op for dem. Herefter var jeg ved kgl. resolution af 4. november 1940 udnævnt til administrator for Bornholm på alle områder, såfremt forbindelsen med det øvrige land blev afbrudt. Dette var jo nu sket, og jeg syntes derfor, at det var rigtigst strengt fortroligt at underrette dem herom, inden vi tog ud til den tyske kommandant. Obersten så meget eftertænksom og betænkelig ud, da jeg læste skrивelsen op. Han spurgte – som jeg havde ventet – om min virksomhed som administrator også gjaldt militæret. Hertil svarede jeg ja, men at det dog ikke var min tanke at blande mig i en eventuel „krigsøvelse“.

Vi kørte så afsted ud til Galløkken. Da jeg ikke på den tid af morgenen havde min chauffør her, måtte jeg selv køre min bil ud og være chauffør. Dette sidste stred i og for sig imod mine principper med hensyn til optræden overfor tyskerne. Når jeg kørte derud, skete det med chauffør, idet jeg holdt på, at det skulle ske med „manér“.

Man så tyske patruljer på gaderne, og foran telefonstationen og posthuset (med telegrafene og rigstelefonen) stod tyske vagtposter med hjelme på. Det så meget krigerisk ud.

Da vi kom ud til Galløkken, var bommene, der spærrer indkørslen til lejren nede. Jeg bad Christiansen forklare de tyske vagter, at de skulle lukke op, så jeg kunne køre ind. Men det fandt de ingen anledning til. Christiansen forsøgte igen, men med samme forgæves resultat.

Jeg sagde ham så, at han kunne sige dem, at jeg af den tyske kommandant var anmodet om at komme derud til denne, og at det aldrig kunne falde mig ind at gå ind i lejren, men at jeg ville køre og ikke efterlade min bil udenfor. Og hvis de ikke omgående lukkede op, så jeg kunne køre ind, vendte jeg bilen og kørte hjem. Om de så ville lade mig afhente, måtte de selv om. Men der var grænser for, hvad jeg ville lade mig byde. Det hjalp. Der blev straks lukket op.

Vi kørte hen til kommandantens barak og var der kl. ca. 7,30.

Fra tysk side var til stede bl. a. en matros, der sad og stenograferede, og jeg bad derfor Christiansen om at føre referat fra vor side.

Hans referat er sålydende:

„Mødedeltagerne: Fra dansk side:

Amtmand P. Chr. v. Stemann, politimester d'Auchamp, oberst Waagepetersen, kaptajnløjtnant Christiansen og løjtnant Agersted.

Fra tysk side:

Kapitän z. See von Rosenberg, kaptajnløjtnant Stüben og søløjtnant Esser.

Kapitän z. See von Rosenberg indledede mødet med at oplæse følgende:

„*Bekanntmachung.*

1. Es wird bekanntgegeben, dass die vollziehende Gewalt in Dänemark am 29.8.43 um 0400 Uhr auf den Truppenbefehlshaber Dänemark übergegangen ist.

2. Der ausnahmezustand ist erklärt. Die jüngsten Ereignisse haben bewiesen, dass die dänischen Behörden nicht mehr in der Lage sind, Ruhe und Ordnung aufrecht zu erhalten, und dass die von feindlichen Agenten angezettelten Unruhen sich unmittelbar gegen die deutsche Wehrmacht richten.

3. Beamte und Angestellte der öffentlichen Behörden haben die Dienstgeschäfte loyal weiterzuführen. Die Weisungen der deutschen Aufsichtspersonen sind Folge zu leisten.

4. Zusammenrottungen, Ansammlungen von mehr als 2 Personen in der Öffentlichkeit sind verboten. Dasgleichen alle Versammlungen, auch die nicht-öffentlichen.

5. Die Politizeistunden ist auf 2000 Uhr festgesetzt. Bis 0500 Uhr ist jeder Verkehr auf der Strasse untersagt.

6. Jeder zivile Nachrichtenverkehr ist vorläufig verboten.

7. Jeder Streik ist verboten. Aufhetzung zum Streik zum Nachteil der deutschen Wehrmacht ist Feindbegünstigung und wird in der Regel mit dem Tode bestraft.

8. Zuwiderhandlungen gegen vorstehende Bestimmungen werden von deutschem Standgerichten abgeurteilt.

Gegen Gewaltanwendung und Zusammenrottung wird rücksichtslos von der Waffe Gebrauch gemacht.

9. Jedem Dänen, der sich den auf völkerrechtlicher Grundlage beruhenden Kriegsanordnungen fügt, wird Unverzehrtheit der Person und des Eigentums in Rahmen der Gesetze zugesichert.

10. Das Erscheinen der Tagespresse ist bis auf weiteres verboten.

11. Die polizeiliche Meldepflicht aller nicht ortsansässigen Personen ist durch die dänische Polizei sofort durchzuführen.

12. Die Aus- und Einreise nach und von dem Ausland ist verboten.“

Derefter meddelte Kapitan v. Rosenberg, at overlæge H. Chr. Olsen og købmand Palle West var taget i forvaring af den tyske værnemagt.

Amtmanden meddelte, at han ingen instruktion havde modtaget fra regeringen, da telefonforbindelsen var afbrudt, hvorfor man måtte tage ethvert forbehold.

Med hensyn til spærringen af telefonnettet på Bornholm foreslog amtmanden, at man med det samme burde give den lokale telefonering fri, da en fortsat spærring meget let ville give anledning til urigtige rygter og derigennem skabe uro i befolkningen.

Endvidere udtalte amtmanden, at han havde bemærket, at der forskellige steder i byen var opstillet tyske vagtposter. Disse burde indskrænkes så meget som muligt samt anbringes så diskret som muligt.

Dernæst ønskede amtmanden at få en samtale med overlæge H. Chr. Olsen og købmand Palle West samt foreslog, at der blev givet de pågældende lejlighed til at få forskellige private effekter tilsendt og tilladelse til at modtage besøg af deres pårørende.

Endelig foreslog amtmanden, at, såfremt der blev tale om, at flere danske statsborgere skulle tages i forvaring, burde dette ikke finde sted, uden at amtmanden forinden var underrettet herom.

Den tyske kommandant meddelte, at han kun handlede efter sine ordrer, og at hans opgave var at sikre, at der var ro og orden på Bornholm.

Med hensyn til den lokale telefonering ville den straks blive åbnet, og de tyske soldater ville i dag ikke få landlov. Endvidere ville de tyske vagtposter blive inddraget de steder, hvor det kunne lade sig gøre.

Hvorvidt der kunne gives tilladelse til, at de internerede danske statsborgere kunne modtage besøg af deres pårørende, ville blive undersøgt.

Endvidere meddelte den tyske kommandant, at vagtdetachementet Stausdal skulle afvæbnes, samt at det sømilitære distrikt Bornholm skulle fortsætte sin virksomhed.

Efter nogen diskussion blev man enig om at lade politiet oplå vedlagte bekendtgørelse, der på flere punkter har en mildere form, end den tyske kommandant ved mødets begyndelse oplæste.

På amtmandens forespørgsel oplyste den tyske kommandant, at han ikke kunne give nogen efterretning om forholdene i København.

Mødet hævet kl. 0845.

Efter mødet havde amtmanden en samtale med overlæge H. Chr. Olsen og købmand Palle West.“

Udover dette referat, som jeg, da forbindelsen med København blev genoprettet, indsendte til ministeriet, skal jeg bemærke følgende:

v. Rosenberg begyndte, synlig nervøs og pinlig berørt ved det hele, med at oplæse v. Hannekens proklamation. Jeg sagde hertil, at, da man fra tysk side havde afbrudt enhver forbindelse mellem Bornholm og det øvrige land lørdag eftermiddag ca. kl. 17,15, var jeg uden nogen oplysninger og instruktioner. Jeg anede ikke, hvad der var sket i det øvrige land og havde derfor kun taget proklamationen til efterretning, idet jo også ansvaret for dens rigtighed hvilede på v. Rosenberg.

Jeg spurgte derefter, om man fra tysk side ønskede at skabe panik og uro her på Bornholm. Det benægtede han, tværtimod ville man gerne have ro som hidtil. Jeg sagde da, at det jo dog var helt meningsløst med disse tyske vagtposter rundt om og udenfor offentlige bygninger. Det virkede udfordrende i højeste grad. Jeg henstillede, at de øjeblikkeligt blev kaldt tilbage, og at man ved posthuset m. v. i ethvert tilfælde – hvis man absolut ville opretholde vagten – satte den indenfor, så man var fri for at se på dem. Begge dele – indskrænkningen og anbringelsen inde – blev omgående befalet.

Jeg gentog spørgsmålet, om de ønskede at skabe panik herovre. Da det igen benægtedes, sagde jeg, at så skulle de omgående lukke telefonen op over hele Bornholm. Det var søndag, og da skulle der lukkes op øen over på telefoncentralerne kl. 8, og folk ville begynde at ringe og da netop nu i dag. Men hvilken virkning ville det ikke have, om telefoncentralerne var lukket, og folk ikke kunne ringe. Og hvad kunne der ske ved dette? Til det øvrige land og udlandet kunne man ikke ringe, da forbindelsen hertil jo var afbrudt. Bornholm var af tyskerne des-

uden bevogtet overalt fra søsiden. Og hvad der kunne ske øen over, var jo også til at overse. Iøvrigt mente jeg ikke, at der ville ske nogetssomhelst. Derimod snarest, hvis telefonen var lukket. Derfor ville jeg meget henstille, at telefonen blev lukket op over hele øen til sædvanlig søndagstid nu kl. 8. v. Rosenberg og de andre tyskere konfererede indbyrdes sammen, så vi ikke kunne høre, hvad de sagde. Men svaret blev, at det kunne han ikke – selvom han godt forstod mine synspunkter, idet det direkte stred mod v. Hannekens ordre fra København.

Jeg gik derpå over til tyskernes færdselsforbud for vejene. Dette ville bevirke, at alle arbejder måtte standses, f. eks. vejarbejder, og ville derfor virke som en lammelse af hele erhvervslivet og fremkalde forøget arbejdsløshed.

I det øvrige land med de større afstande ville man måske fra tysk side mene, at et sådant forbud var nødvendigt. Men for Bornholms vedkommende gjaldt de samme synspunkter, som jeg før havde nævnt om telefonlukningen. De kunne overse det hele, der i forvejen var spærret af fra omverdenen. Dette bøjede han sig for og gav ordre til øjeblikkelig ophævelse af dette forbud. Det medførte, at i de perioder senere, hvor tyskerne indførte det landet over, fik jeg kommandanten til ifølge de samme argumenter at undlade at lade det gælde her, idet jeg forklarede, at sådan havde vi altid indrettet os her; her var intet sket, og tyskerne i København havde ikke gjort vrøvl.

v. Rosenberg nævnede derefter, at han havde måttet sætte tyske vagtposter ned på Rønne havn til delvis afspærring af den, så man ikke risikerede, at befolkningen foretog et eller andet overfor de tyske skibe, der lå der.

Jeg sagde ham, at man derved, som anført af mig gentagne gange før, kun ville risikere at skabe uro i befolkningen, der efter min mening ikke ville foretage noget overfor skibene. Han måtte omgående trække disse soldater hjem og det så meget mere, som rønneboernes faste søndagstur var ned om havnen. Vi kunne lade det danske politi se lidt mere efter dernede. Dette gik han straks ind på, og gav ordre til, at soldaterne skulle tages tilbage.

Så vendte jeg tilbage til telefonspørgsmålet. Jeg gentog mine tidligere udtalelser herom. Igen konfererede tyskerne sammen og meddelte mig, at de måtte forelægge spørgsmålet for de tyske myndigheder i København. Dette ønskede jeg absolut ikke. Jeg måtte have spørgsmå-

let afgjort her af de mennesker, som kendte mig, og som kendte de bornholmske forhold. Jeg sagde da, at det var der dog absolut ingen grund til, men nu var iøvrigt klokken 7 minutter i otte og skulle det være, skulle det være nu, og det med det samme. Thi om 7 minutter begyndte telefonen at kime hele øen over, og så måtte og skulle der være åbent på centralerne. Atter konfererede tyskerne sammen, og v. Rosenberg sagde da, at han bøjede sig og gav straks ordre til, at alle centralerne straks skulle lukkes op. Telefon- og telegrafforbindelsen til København talte jeg slet ikke om i denne forbindelse, idet jeg betragtede det som ganske håbløst at opnå noget på dette punkt foreløbig. Det andet var vigtigst.

Herefter sagde v. Rosenberg, at han havde yderligere en ting at meddele mig. De havde nemlig i nattens løb sat nogle af borgerne i Rønne fast. Jeg spurgte, hvem det var. Det var overlæge Olsen fra amtssygehuset og købmand Palle West. Jeg protesterede straks imod dette og spurgte, om det var som gidsler, de var taget. Hertil svarede v. Rosenberg, at det var ikke som gidsler, men efter ordre fra de tyske myndigheder i København og som sikkerhedsforanstaltning for derved at forhindre, at de skulle sætte sig i spidsen for aktioner imod tyskerne her.

Jeg sagde da, at jeg nu gerne ville gøre nogle personlige bemærkninger, men at jeg kun ville fremsætte dem, hvis vi fra begge sider undlod at optage dem i referatet og altså manden, der fra tysk side sad og stenograferede, fik ordre til ikke at gøre det foreløbig. Dette gav v. Rosenberg ham straks ordre til.

Jeg sagde så, at denne meddelelse om, at tyskerne havde taget disse mennesker, måtte foranledige mig til nogle personlige bemærkninger, som på grund af forholdene og emnet måske ikke ville blive fremsat fra min side i en så behersket og diplomatisk form som ellers. Det måtte man forstå. Men jeg fandt det en skændsel, at et folk som den gamle tyske nation uden lov og dom, om natten og uden nogen sigtelse med påfølgende afhøring, afhentede fredelige danske statsborgere og satte dem ind. Så kunne man for mig kalde det sikkerhedsforanstaltning eller gidsler. Det var dog alligevel det samme. Og jeg vidste også godt, hvor man fra tysk side havde fået navnene på disse medborgere fra. Det var fra de såkaldte danske nationalsocialister, det parti, som det danske folk ved de lige afholdte valg havde vist, at det overhovedet ikke ville have med at gøre, og som var personer af en sådan moralsk habitus,

at ingen ordentlig dansker overhovedet ville være i stue med blot en af dem.

Hertil svarede fra tysk side intet. Jeg sagde, at så kunne man godt referere igen. Herefter udtalte jeg min officielle protest imod, at man havde taget dem og spurgte, hvor de var anbragt. De sad i hvert sit værelse i officersbarakken lige ved siden af os.

Jeg sagde da, at jeg måtte forlange straks at komme ind og tale med dem, så de også derved kunne se, at de ikke var forladt af de danske myndigheder.

v. Rosenberg sagde hertil javel, hvis jeg blot ville tale tysk med dem, ville han selv straks gå med, og han forstod ikke dansk.

Vi to gik alene derover med det samme. De sad i hvert sit efter min mening meget pænt møblerede officersværelse. Der var morgenfrokost, kaffe, æg m. v. sat ind til dem. Som rimeligt var, var de begge noget betaget af situationen.

Jeg måtte forklare dem, hvad der var sket, hvorledes situationen i det hele lå, og at jeg havde forlangt straks at komme ind til dem, samt hvorfor jeg talte tysk (de fik begge samme redegørelse, idet jeg besøgte dem hver i sit værelse). De spurgte, om de var gidsler. Jeg gav dem tyskernes forklaring. Jeg spurgte om de havde noget at klage over. Det havde de ikke. Jeg fik det så ordnet sådan, at de fik radio, spillekort, bøger m.v. og kunne få besøg af familie. Iøvrigt tog jeg besked med til familierne og sagde, at de selv altid kunne henvende sig til mig, ligesom jeg selvfølgelig straks ville gå i gang med arbejdet på at få dem hjemsendt.

Det var en personlig lettelse og opmuntring i det hele at have fået lejlighed til at sige tyskerne ren besked, forlange og udvirke en værdig behandling, og i det hele opnå så meget ikke blot for de to, der sad derude og deres familier, men for hele øen.

De største spørgsmål for Bornholm som helhed var som sædvanlig forbindelsen med omverdenen. Jeg har omtalt, at telefon- og telegrafforbindelsen til den øvrige del af landet blev afbrudt den 29. august kl. ca. 17. Forinden undtagelsestilstandens etablering var Det østbornholmske dampskibsselskabs damper „Carl“ afgået fra København. Den ankom hertil den næste morgen tidlig og blev holdt tilbage af tyskerne.

„66“s to dampere, der trafikerede ruten til Rønne „Østersøen“ og „Sverige“ blev standset i København, og fiskeriet blev forbudt.

Natten til søndag fik dog fiskerne tilladelse til at gå ud. Den aller-

væsentligste del af deres fangst blev under hele krigen eksporteret til Tyskland, og det var derfor ikke mindst i tysk interesse, at der skete så små afbrydelser i fiskeriet som muligt. Natten til mandag fik ligeledes „66“s paketbåd „Ella“ tilladelse til at sejle med fragt, herunder post, til København. Efter at denne var afgået fra Bornholm til København, blev det imidlertid i almindelighed forbudt de bornholmske skibe at transportere passagerer, og hele den kommende uge var der således ikke passagerforbindelse mellem København og Rønne. Derimod gik „Østersøen“ en tur med fragt alene. Først ved ugens udløb blev det tilladt at tage passagerer med men således, at der skulle særlig tilladelse til i hvert enkelt tilfælde. I betragtning af, at de foreliggende pladser på skibene var altfor få, selv til den daglige trafik, var der naturligvis de største vanskeligheder ved at udvælge de passagerer, der skulle have lov til at komme med, idet mange mennesker på begge sider af rutens endestationer ønskede at drage hjem.

Iøvrigt forløb undtagelsestilstandens etablering roligt på Bornholm. Medens man i den øvrige del af landet havde interneret de danske officerer, samtidig med at undtagelsestilstanden blev etableret, indskrænkede man sig på Bornholm til at overtage de militære depoter, kontorer o. s. v. og sætte tyske vagtposter ved dem. Først natten mellem den 1. og 2. september blev alle officerer, såvel hærens som søværnets og både aktive officerer og reserveofficerer, herunder oberst Waagepetersen og kaptajnløjtnant Christiansen, interneret og bragt til Galløkken i Rønne.

Samme nat var der forekommet en mindre episode ved de militære magasiner i Stausdal, idet de tyske vagtposter troede, der blev skudt på dem, og skød igen, således at der i nogle timer foregik en hel del skyderi omkring stedet. Det var dog formentlig kun nervøsitet fra vagtposterens side, der gav anledning til dette; men folk, der boede i nærheden af magasinet ved Stausdal, blev selvfølgelig noget opskræmte.“

Der var ellers ikke, hverken før eller efter undtagelsestilstanden, noget som helst tilløb til episoder, men ikke alene tyskernes internering af officerer, men også deres beslaglæggelse af depoterne vakte opsigt og harme i befolkningen, der på en tid, da der var begyndt at blive knaphed på mange forskellige varer, så tyskerne tømme den danske hærs lagre af uldtæpper, cykler og andre forbrugsgenstande.

Da end ikke de bornholmske aviser fik lov til at udkomme, idet man

fra tysk side henviste til, at der skulle fastsættes nye retningslinier for censuren, var der naturligvis frit løb for rygterne, hvad jeg gang på gang meget bestemt foreholdt tyskerne. For at berolige stemningen og bringe lidt faktiske oplysninger til de ansvarlige myndigheders kundskab, tog jeg sammen med politimester d'Auchamp den 4. september rundt til samtlige købstæder på øen, hvor vi besøgte borgmestrene og politistationerne. Vi gav den orientering, som vi kunne, og modtog oplysninger om forholdene i de enkelte byer; heldigvis var der ro, og den nøgterne bornholmske befolkning havde ikke ladet sig bringe ud af ligevægt.

Fra rundturen til købstæderne blev jeg kaldt tilbage ved telefonanmodning fra kaptajnløjtnant Christiansen gennem politiet. Jeg tog straks ud til Galløkken, hvor han som tidligere anført var interneret, og talte med ham. Han var gentagne gange blevet afhørt af officerer fra Abwehrstelle (iøvrigt skete tilsvarende med politikommissær Hansen) i København, idet tyskerne vist ved Helsingør-Helsingborg-overfarten havde fået fat i et sæt fotografier af den V-bombe, som var faldet ned her. Christiansen var – som rimeligt var – noget spændt på, hvorledes hans sag stod hos tyskerne, og om han kunne forvente at blive her på øen. Jeg talte straks med v. Rosenberg og dennes adjutant, der ligeledes var til stede. Deres udtalelser var meget beroligende, og jeg spurgte udtrykkelig også om de særlige afhøringer af ham, og de gik selv med hen til ham og fortalte, at hans sag stod meget godt, og at der intet særligt var på færde for hans vedkommende, og at de vel snart alle kom hjem.

Om lørdagen fik de bornholmske aviser tilladelse til at udkomme, og telegramtrafikken blev åbnet for forretningstelegrammer. Samme dag blev alle de internerede reserveofficerer, der ikke var i aktiv tjeneste, frigivet, men samtidig blev de tilbageværende, nemlig oberst Waagepetersen, en kaptajn, en indkaldt løjtnant af reserven, kaptajnløjtnant Christiansen, værnets to officerer og tre menige sendt til København sammen med de to civile internerede overlæge Olsen og købmand Palle West. De blev sendt afsted kl. 2 om natten med to tyske landgangsbåde, som lå i havnen, og som hidtil havde været anvendt som luftværnsbåde.

Selvom der i den øvrige del af landet var foretaget mange indgreb mod danske statsborgere fra tysk side, følte dette, at disse personer nu blev ført bort fra øen, meget stærkt her.

Jeg fortsatte mine forsøg på at få dem frigivet, men jeg var selvfølgelig klar over, at det ikke kunne nytte noget at foretage et samlet fremskud for alle de bornholmske internerede, men at det var vigtigst af hensyn til ham selv at få Christiansen fri, og at det ydermere for hans vedkommende ville være muligt at fremsætte en motivering, som i virkeligheden skulle have gode muligheder for at gøre indtryk på tyskerne.

Forholdet var nemlig det, at han var den eneste herværende sagkyndige på mineområdet. Tyskerne havde som anført ikke selv nogen ekspert på dette punkt herovre, og de havde derfor hidtil været henviset til at støtte sig til ham, når der drev miner eller andre lignende genstande i land, som det var af interesse at få undersøgt nærmere af en ekspert. Tyskerne havde også brugt ham til demontering af miner, medens han nu sad interneret ude hos dem, idet han under tysk ledsagelse blev ført ud til sådanne miner (!).

På dette tidspunkt var imidlertid desværre, hvad jeg ikke var klar over, sagen om Christiansens kendskab til den nedfaldne V I-bombe begyndt at udvikle sig, og alle anstrengelser blev naturligvis derfor forgæves. –

Først den 15. september 1943 blev rejserne til den øvrige del af landet givet fri, efter at jeg i flere skrivelser meget indtrængende havde henstillet, at ministeriet gjorde alt, hvad der var muligt for at opnå denne frigivelse.

I mellemtiden havde forholdene på Bornholm udviklet sig efter de samme linier som i den øvrige del af landet, men dog således, at de foranstaltninger, som man traf fra tysk side, ikke havde nær den samme voldsomme karakter som i den øvrige del af landet, og at flere forskellige af de trufne indgreb fandt sted i væsentlig langsommere takt end udenfor Bornholm.

Hele det „Bornholms værn“ tilhørende materiel, herunder hvad der fandtes i magasinerne i sin helhed, blev overtaget af det tyske militær og sendt til Tyskland. Dette omfattede også militærets køretøjer. Den 10. september blev hele kommandantens arkiv beslaglagt og plomberet til senere undersøgelse. Derimod var det hos Christiansen beroende embedsarkiv straks blevet afhentet af tyskerne. Han selv var blevet overført til kommunehospital, uden at man her på øen var helt klar over, hvad der lå bag ved dette. Efterhånden som tiden gik, forstod

man dog, at det trak op til forskellige undersøgelser imod ham, og at de af ham tagne fotografier af V I-bomben spillede en rolle her.

Forholdet var det, at han havde ladet tage nogle aftryk af fotografierne hos en lokal fotograf, og denne havde overfor tyskerne måttet oplyse – de havde som foran anført fået fat i et sæt ved dets udsendelse af landet –, hvormange kopier han havde leveret. Disse eftersøgte nu af tyskerne, og der manglede selvfølgelig i hvert fald det, som allerede på det tidspunkt, efter hvad vi senere fik at vide, var vel ankommet til Sverige og derfra til England. Dette var tyskerne selv godt klare over, men man måtte jo fra dansk side anføre, og med en vis ret, at Christiansen, der gjorde tjeneste i den danske marine, som indtil den 29. august i hvert fald efter aftale med tyskerne, lovligt udførte sine funktioner, kun havde gjort, hvad der påhvilede ham som militær distriktschef ved at tage de pågældende fotografier og indsende dem til sin overordnede, marineministeriet.

Svagheden var altså blot, at det ikke var helt muligt at få overensstemmelse mellem det tagne antal aftryk og de i marineministeriet forefundne samt de af tyskerne andetsteds opdagede.

Fra København kom der derfor (som foran anført) forskellige ledende officerer fra den militære sikkerhedstjeneste, og disse underkastede bl. a. politikommissær Hansen, som havde været sammen med Christiansen ude på stedet og på anden måde havde samarbejdet med ham, meget indgående forhør for at sammenholde oplysningerne med dem, som Christiansen havde givet.

Jeg gjorde, hvad jeg kunne, for overfor tyskernes repræsentanter at fremhæve det foran nævnte synspunkt som støtte for Christiansens frigivelse, ligesom amtet i udførlige indberetninger til indenrigsministeriet søgte at få myndighederne i København til at hjælpe Christiansen mest muligt, og i begyndelsen havde jeg også et vist håb om, at det skulle lykkes. Men den 17. september modtog fru Christiansen en kort duplikeret skrivelse, underskrevet af en feldwebel, med anmodning om at indsende rationeringskort, da hendes mand var overført til Vestre fængsels tyske afdeling til undersøgelse. Anden meddelelse om hans overførelse eller oplysning om, hvad undersøgelsen gik ud på, modtog hun ikke.

Hun var selvfølgelig meget fortvivlet over denne udvikling og henvendte sig straks, da hun havde fået denne skrivelse, til mig.

Jeg gav fru Christiansen et personligt brev fra mig til indenrigsministeriet, i hvilket jeg indtrængende opfordrede ministeriet til at gøre alt hvad der måtte være muligt for at skaffe nærmere oplysninger om hendes mands skæbne, og i den kommende tid lod jeg intet uforsøgt. Men da ministeriet lige indtil den 23. september indtog det standpunkt, at man ikke mente, at jeg burde forlade øen ej heller i tjenstlige anliggender til København, hvor mundtlig forhandling måske kunne have klaret meget, var jeg naturligvis på dette punkt stærkt hæmmet i mine bestræbelser. Jeg fandt dog, efter at have modtaget fru Christiansens beretning om hendes oplevelser i København, anledning til at sende et brev til fængselsdirektør Tetens, i hvilket jeg oplyste ham om, at den behandling, som det danske vagtmandskab i Vestre fængsel gav de personer, der besøgte pårørende, lod meget tilbage at ønske i retning af den forståelse og hjælpsomhed overfor disse mennesker, der under de foreliggende forhold i hvert fald kunne ventes af danske tjenestemænd.

Den 27. og 28. september kunne jeg endelig tage til København, dels for at orientere mig hos de danske myndigheder om forholdene i al almindelighed, dels for at forhandle om alle de specielle spørgsmål, som situationen havde rejst for Bornholm, i hvilken henseende jeg naturligvis lagde ganske særlig vægt på at få gjort mest muligt for Christiansen.

Det lykkedes mig således at få en samtale med den tyske „Admiral Dänemark“, Wurmbach; jeg traf ham på hotel „Phoenix“. Desværre havde han personlig kun et kvarters tid til disposition, men jeg fik dog talt med ham om flere forskellige spørgsmål, idet jeg bl. a. omtalte den særdeles forstående holdning, som den tyske inselkommandant, kapitän v. Rosenberg, udviste, med hvilke bemærkninger jeg navnlig havde til hensigt at støtte den politik, som jeg førte herovre i retning af, at så mange afgørelser som muligt blev truffet ved aftale mellem kommandanten og mig. Admiralen tilkaldte straks korvettenkapitän Hashagen, der overværede min samtale med admiralen og overtog forhandlingerne med mig, da admiralen kort efter måtte gå.

Jeg rejste under samtalen alle de løbende spørgsmål om tilladelse til private telefonsamtaler Bornholm-København, og Hashagen – der iøvrigt talte udmærket dansk og gjorde et fortrinligt indtryk – ringede straks til vedkommende officer hos general v. Hanneken, der havde med denne sag at gøre. Han støttede min anmodning, lovede at admi-

ralen skulle gøre det officielt, og jeg fik den vigtige oplysning, at man i virkeligheden havde overvejelser også i general Hannekens stab om at ophæve forbudet. Jeg kunne naturligvis gøre ministeriet bekendt med, at der var godt grundlag for, at man fra dettes side arbejdede videre med sagen så energisk som muligt.

Ligeledes rejste jeg meget stærkt spørgsmålet om genåbning af flyveruten og tildeling af benzin til denne, idet jeg fremhævede den store betydning som denne rute havde også for tyskerne.

En opringning kom til Hashagen, medens jeg sad hos ham og kunne høre hans udtalelser, således at jeg forstod, at det drejede sig om Christiansen. Hashagen skjulte under telefonsamtalen ikke sine sympatier for Christiansen og fandt åbenbart, at man ikke kunne behandle ham, som sket var fra tysk side. Dette gav mig lejlighed til at komme nærmere ind på det spørgsmål, der lå mig mest på sinde af alle de forskellige forhold, jeg havde til hensigt at forhandle om under mit besøg.

Hashagen oplyste mig om, at han havde truffet Christiansen under nogle forhandlinger i udenrigsministeriet ved tidligere lejlighed, og at han der havde fået et personligt indtryk af ham. Jeg fremsatte med størst mulig styrke det synspunkt, som jeg foran har omtalt, at Christiansen som marinedistriktschef havde haft pligt til at indberette sine observationer til det danske marineministerium, idet jo såvel dette som den danske marine endnu fungerede efter aftale med tyskerne i de dage, da indberetningerne var sket.

Hashagen var meget forstående overfor mine synspunkter og i min indberetning til ministeriet udtalte jeg, at det var mit bestemte indtryk, at disse ville kunne holde ved sagens behandling. Hashagen erklærede, at han selv ønskede at sætte sig ind i akterne, og at man så kunne se, hvad der ville ske.

Dette var i det hele den sidste indsats, som jeg kunne gøre i denne sag. Som bekendt blev Christiansen under afhøringerne underkastet meget alvorlig tortur, således at han senere måtte bringes på hospitalet. Herfra blev han ret hurtigt befriet af frihedskæmpere og transporteret til Sverige, hvor han efter et længere hospitalsophold kunne genoptage sin virksomhed, og han udøvede i det hele derovre en fremragende og fortjenstfuld indsats.

Ved siden af denne alvorlige og på visse tidspunkter uhyggelige sag,

som gjorde meget stærkt indtryk på os alle, som oplevede den, var der imidlertid mange andre spørgsmål, som hver dag måtte løses.

For det første måtte man jo så meget som muligt tage sig af de andre internerede, selvom sagen for deres vedkommende ikke var så alvorlig som for Christiansen.

Den 13. september fandt jeg, at forholdene var faldet så meget til ro, at det var muligt at røre ved spørgsmålet om overlæge Olsens stilling, og jeg fremhævede derfor i en særlig skrivelse til indenrigsministeriet betydningen af, at man fik truffet en ordning, som sikrede sygehusets fremtidige drift, enten ved at overlæge Olsen blev frigivet eller ved, at der blev sendt en vikar herover. Da jeg 2 dage efter fra den øvrige del af landet erfarede, at der var sket forskellige frigivelser, skrev jeg straks ind til ministeriet og nævnte overlæge Olsens sag påny; men samme dag, som denne skrivelse afgik, blev overlægen frigivet efter således kun at have været interneret i 18 dage. Fra overlæge Olsen modtog jeg da et sålydende brev:

„Kære hr. amtmand v. Stemann,

Igår kl. 17,30 er jeg blevet frigivet uden anklage af nogen art, uden afhøring af nogen art og uden at underskrive nogen erklæring.

Min tidlige frigivelse kan jeg sikkert takke amtmandens virke for, og jeg sender hermed min hjerteligste tak.

De venligste hilsener til amtmanden og amtmandinden fra

Deres hengivne
H. Chr. Olsen.“

Herefter var der kun købmand Palle West tilbage. For hans vedkommende var det jo noget vanskeligere at fremhæve specielle forhold, der nødvendiggjorde hans tilstedeværelse her på øen, men allerede den 17., så snart overlæge Olsen var blevet frigivet, begyndte jeg at arbejde med hans sag. Da min første henvendelse til ministeriet ikke hjalp, modtog jeg en uges tid efter en skrivelse fra handelsstandsforeningen, som støttede ansøgningen, og jeg gentog derfor min henstilling til ministeriet i skrivelser af 25. og 30. s. m. Denne henvendelse gentog jeg den 5. oktober, og samme dag blev han frigivet.

v. Rosenberg blev skarpere og skarpere i sin virksomhed og meget nervøs.

Den 11., 12. og 16. september blev der knust ruder i Rønne dels hos en købmand, som handlede meget med tyskerne og dels hos en bogbinder Didriksen, som var ledende indenfor de danske nazister og kom meget hos tyskerne. Som forholdene udviklede sig, fik jeg egentlig nærmest det indtryk, som jeg også idag tror er rigtigt, at det var bogbinder Didriksen, som gjorde, hvad han kunne for at hidse tyskerne op til at stille krav i den anledning.

Selve rudeknusningen var jo ikke nogen ukendt foreteelse, men den tyske kommandant havde tidligere taget roligt på alle den slags begivenheder, og heller ikke umiddelbart efter, at de ovenfor omtalte var sket, hørte jeg noget fra ham. Først efter at der den 19. september var sket en ny rudeknusning, modtog jeg et brev, som også i sin formulering var en del skarpere, end vi var vant til. Det begyndte med at referere de indtrufne rudeknusninger og oplyste, at det drejede sig om forretningsfolk, der var kendt for tyskvenlig indstilling, og som leverede varer til tyskerne. Han omtalte ligeledes, at den af ham krævede politiundersøgelse ikke havde ført til noget resultat. Brevet sluttede:

„Jeg fordrer nu:

Bevogtning af de to forretninger ved en politivagt ved hver fra kl. 18 til kl. 8 hver morgen indtil videre samt erstatning af de ved skaderne opståede udgifter til de to købmænd.

Jeg beder om at få meddelelse om gennemførelse af min fordring inden tirsdag den 5. oktober kl. 12 middag.“

Jeg havde en telefonisk samtale med v. Rosenberg, men fik her det bestemte indtryk, at der var ikke noget at opnå ved at tale med ham, idet han ikke alene personlig var besluttet på ikke at ville bøje sig, men også havde forelagt spørgsmålet for de overordnede myndigheder i København.

Da de fremsatte krav iøvrigt berørte rent principielle spørgsmål i forholdet mellem det danske politi og tyskerne her i landet, var der derfor ikke andet at gøre end at forelægge sagen for indenrigsministeriet. Den 4. oktober modtog amtet telegrafisk meddelelse fra indenrigsministeriet om, at det var krigsforsikringen, der skulle dække skaden, og at politimesteren ville modtage sine instruktioner om vagtholdet fra rigspolitichefen. Dennes instruktion til politimesteren gik ud på, at der

som hidtil skulle føres et hyppigt tilsyn med pågældendes forretninger og bopæl under patruljering, men at der ikke skulle etableres nogen fast vagt. For politimesterens vedkommende kunne han afvise erstatningskrav. Jeg blev således i stand til inden den af inselkommandanten satte frist at skrive til ham, at de skadede forretningers indehavere ville modtage erstatning efter de sædvanlige regler om krigsforsikring af bygninger, samt at der kun kunne blive ført tilsyn med forretningerne, og at der ikke kunne blive sat nogen fast vagt.

Jeg hørte ikke mere til denne sag fra v. Rosenberg, og den blev således afsluttet på tilfredsstillende måde, uden at han fik gennemført sine krav.

I slutningen af september måned 1943, da rygterne om den forestående tyske internering af jøderne havde bredt sig, skete der en del undvigelser fra de bornholmske skibe, trods alle tyskernes strenge krav om legitimationskort og tilladelse til at tage med skibene.

Den 7. oktober blev telegrafanlægget til Bornholm helt frigivet, men statstelefonen blev kun tilladt for forretnings- og embedssamtaler, og da jeg forstod, at man nu efter jødeaktionens afslutning fra tysk side var inde på at slække kravene, fornyede jeg mine anstrengelser for at få frigivet telefonforbindelsen, foreløbig dog uden resultat. Jeg genoptog desuden mine anstrengelser for at få en bedre forbindelse gennem flyveruten, men heller ikke dette gav foreløbig resultat.

Med v. Rosenberg fortsatte jeg iøvrigt min korrespondance i anledning af hans brev om den illegale tyske handel med tobak, og jeg udvidede den til at omfatte forskellige andre rationerede varer. Således havde amtet fremskaffet forskellige oplysninger om, at tyske soldater var i stand til at købe sæbe, til trods for at det kunne konstateres, at der ikke var givet de tyske soldater rationeringskort hertil. v. Rosenberg, der nu var blevet noget høfligere i sin form, afviste dog stadig at foretage mere.

Større forståelse udviste han overfor mine bestræbelser på at få forbedret forbindelsen til den øvrige del af landet. Han gav afkald på den ene køje af de tre, som han havde opnået „66“'s tilsagn om at få reserveret fast til sig og sine, og han støttede i København amtets henvendelser om en udvidelse af flyveruten. I slutningen af oktober måned var jeg nogle dage i København, og jeg prøvede da alt for at forbedre Bornholms forbindelse med omverdenen. Jeg trængte om jeg så

må sige lige ind i løvens hule, idet jeg blev klar over, at det måske ikke mindst var de tyske militære politimyndigheder, det såkaldte „Abwehr-stelle“, der skulle forhandles med. Jeg søgte derfor – med fuld tilslutning fra post- og telegrafvæsenets generaldirektør K. J. Jensen – kontakt med chefen oberst Engelmann og hauptmann Jacobsen, på deres kontor på hotel „Cosmopolite“ i København. Min baggrund for denne henvendelse var selvfølgelig også at søge at gøre noget for kaptajnløjtnant Christiansen, og det varede ikke længe, inden hauptmann Jacobsen (der iøvrigt var født i Skærbæk, talte Tønder-dansk og var postmester i Altona), af sig selv bragte denne sag på tale. Han udtalte, at der utvivlsomt i dette var kommet meddelelser til Sverige, idet Christiansens samtaler med marineministeriet var blevet aflyttet og bragt videre til England. Mit standpunkt var, at dels havde man vel intet særligt bevis herfor og dels var det dog netop embedssamtaler, som under de nuværende forhold var tilladt, medens de private var forbudt.

Samtalen varede dog ikke så længe den første dag, men den næste dag havde jeg en fornyet forhandling med ham og oberst Engelmann, og i mellemtiden var Christiansen blevet bortført fra kommunehospitalet til Sverige, således at min opgave med hensyn til ham var bortfaldet. De søgte iøvrigt overfor mig at hævde, at de havde afsluttet sagen, og at han ville være blevet frigivet alligevel. På baggrund af de oplysninger, der senere er kommet frem, tør man måske nok stille sig lidt tvivlende overfor sandheden af disse udtalelser.

Med hensyn til telefon- og telegrafforbindelsen søgte jeg på alle områder at bibringe de to herrer forståelse for Bornholms vanskelige stilling, men selvom de på flere punkter ikke var uforstående, og jeg udvirkede et løfte om, at selve censuren skulle blive udøvet med noget mere smidighed end hidtil, opnåede jeg ikke fast tilsagn om tilladelse til private samtaler.

Med hensyn til flyveruten fik jeg det indtryk, at den afgørende myndighed lå hos chefen for luftvåbnet, og jeg førte derfor påny visse forhandlinger med Hashagen samt med handelsministeriet om en udvidelse af denne.“

I anledning af rudeknusninger o. lign. i Rønne begyndte v. Rosenberg nu at indføre spærretider med udgangsforbud.

„Den 29. december skete der dette, at der om eftermiddagen kl. 16,15

blev affyret et skud mod en tysk soldat på gaden i Rønne, og ca. en halv time efter blev en tysk soldat skudt ned midt på St. Torvegade her. Pågældende blev ramt i underlivet og var tilsyneladende ret alvorligt såret. Det var den aften ualmindelig mørkt, vejret var tåget, og gerningsmanden havde store muligheder for at gennemføre sin handling uden at blive set.

Dagen efter gav tyskerne ordre til at udfærdige færdselsforbud i Rønne fra kl. 20–kl. 5. Det mærkelige var, at tyskerne var 24 timer om at iværksætte forbudet, men at det så til gengæld blev sat i kraft samme aften, hvilket var forbundet med en del vanskeligheder, da aviserne var udkommet. Man måtte da sætte højttalervognen i gang for at give befolkningen besked herom. Denne form formindskede jo ikke uroen blandt befolkningen.

Den tyske soldat viste sig imidlertid at komme over skudsåret, og situationen fik derfor ikke så alvorlig udvikling, som man kunne befrygte.

Spærretiden blev ophævet den 15. januar.

I januar måned 1944 blev der rejst en anden sag, som var meget farlig for Bornholms fremtidige stilling efter krigen, og som det kostede mig meget store anstrengelser at få løst på en efter omstændighederne tilfredsstillende måde.

Der blev nemlig nu fremsat meget energiske ønsker fra tysk side om at chartre „66“s tre motorskibe „Rotna“, „Hammershus“ og „Frem“. Som tidligere berørt havde der været forskellige undersøgelser og forberedelser til gennemførelse af en sådan ordning, men det var tilsyneladende altid lykkedes at få disse forsøg kvalt i fødslen, således at der aldrig var kommet nogen virkelig alvorlig begæring om at overtage disse skibe. Men i slutningen af januar 1944 blev jeg en aften, da jeg var i København til forhandlinger og lukket inde på Angleterre på grund af spærretid, ringet op fra direktør Lund med meddelelse om, at udenrigsministeriet havde fået anmodning fra den tyske krigsmarine om at chartre de tre store motorskibe, og det fremgik af de foreliggende oplysninger, at man utvivlsomt fra tysk side ville sætte meget ind her.

Hvis disse skibe blev overtaget af tyskerne, ville det kunne vare længe efter krigen, før trafikken på Bornholm blev tilfredsstillende igen efter de meget dårlige forhold, som vi havde haft under krigen. Selvom det lykkedes et eller flere af skibene at komme igennem krigen

uden ødelæggelse eller sænkning, ville det dog kunne vare urimelig længe, inden de kunne tages i brug, og risikoen for, at de blev sænket eller totalt ødelagt, var meget stor.

Jeg gav straks direktør Lund tilsagn om at yde min medvirken til at prøve på at forhindre overtagelsen af de tre skibe, eventuelt begrænse aktionen mest muligt. Direktøren og selskabets formand tog samme aften med båden til København, men jeg måtte hjem først, idet jeg havde vigtige møder her. Det gjaldt derfor om at få forhandlingerne med tyskerne udsat et par dage, til jeg igen kunne være tilbage i København.

Til forberedelse af mødet satte jeg mig desuden straks fra hotellet i telefonforbindelse med afdelingschef Wassard i udenrigsministeriet om sagen og gjorde ham bekendt med alle disse synspunkter. Han oplyste mig om, at situationen var meget alvorlig, og at man fra tysk side allerede havde overtaget fire andre danske både, bl. a. nogle af „Det forenede“s og sendt tysk mandskab ombord på dem. Wassard lovede beredvilligt at tilrettelægge mødet således, at jeg kunne komme med her.

Da jeg fra telefonen gik gennem Angleterres restaurant tilbage til mit bord, så jeg den tyske admiral for Danmark, Wurmbach, med hvem jeg, som tidligere nævnt, havde ført forskellige andre forhandlinger, sidde civilklædt med tre andre civilklædte herrer ved et bord. Jeg fik ham så til side, og overfor ham fremsatte jeg alle de nævnte argumenter og understregede mit synspunkt, at de bornholmske skibe for os betød, hvad storebæltsfærgerne var for den øvrige del af landet. Admiral Wurmbach forsøgte ganske vist først at skyde sagen fra sig, idet han henviste til, at den sorterede under Dr. Best og hr. Duckwitz, der havde søfarten under sig. Han måtte imidlertid indrømme, at han kendte sagen, og at det var marinen, der skulle overtage skibene, når sagen var gået i orden. Han måtte også indrømme, at man måtte regne med muligheden af, at skibene gik tabt, hvis de blev overtaget af tyskerne, men undslog sig ikke for at anvende det argument „at Danmark jo også måtte yde sit bidrag på alle områder for at blive medlem af det europæiske storrum“. Jeg kunne med god samvittighed sige, at Danmark vist allerede havde ydet et passende bidrag, og at det ikke så ud til, at denne bidragsydelse blev mindre. Men jeg fremhævede, at i hvert fald ville en overtagelse af de bornholmske skibe betyde en særdeles ensidig belastning af en lille befolkningsgruppe, der i forvejen var meget van-

skeligt stillet og måtte bære mange særlige byrder udover deres almindelige deltagelse i dem, som hele Danmark bar.

Jeg fik indtryk af, at mine synspunkter havde gjort virkning, og han lovede at ville sætte sig i forbindelse med dr. Best for at tale med ham om sagen samt overfor denne og Berlin støtte min begæring om udsættelse af forhandlingerne i udenrigsministeriet, således at jeg kunne være tilstede ved disse. Han understregede dog, hvor nødvendigt det var for tyskerne at få de skibe, som de havde begæret, og at det ville være meget vigtigt, om man kunne anvise dem andre i stedet. Det lykkedes at få udsættelsen med mødet med tyskerne, til jeg kunne være tilbage.

Om tirsdagen fandt mødet i udenrigsministeriet sted kl. 13. Forinden dette havde jeg skaffet forskelligt betydningsfuldt materiale og gennem udenrigsministeriet sørget for, at det var kommet tyskerne i hænde. Fra selskabets side var bl.a. direktør Lund tilstede; desuden var søfartsministeriet og fragtnævnet repræsenteret; mødet lededes af afdelingschef Wassard fra udenrigsministeriet. Fra tysk side mødte hr. Duckwitz. Vi redegjorde her fra dansk side yderligere for vort synspunkt på sagen, og det var her særlig mig, der måtte holde for, men jeg gjorde det så indtrængende, som det var muligt og nævnede alle sagens konsekvenser og katastrofale følger for Bornholm. Jeg sagde også, at jeg meget vel vidste, hvilke følelser det tyske folk nærede, da England efter 1. verdenskrig tog dets flåde, og jeg ville gerne sige – selvom jeg ikke vidste, om det havde nogen betydning nu –, at disse følelser ville være for intet at regne i forhold til, hvad bornholmerne ville føle, såfremt Tyskland tog deres skibe. Jeg fremhævede, at man jo heller ikke havde taget færgerne og andre specialskibe landet over, men disse skibe her var jo netop Bornholms uundværlige færgeforbindelse til det øvrige land, hvortil man ikke kunne komme pr. jernbanetog. Jeg fremhævede yderligere, at jeg også syntes, at det var særdeles hårdt, at man tog *alle* selskabets skibe, altså 100 %.

Hr. Duckwitz meddelte, at afgørelsen lå hos overkommandoen i Berlin, og jeg havde indtryk af, at både dr. Best og admiral Wurmbach straks efter min samtale med admiralen havde rettet henvendelse til Berlin i sagen til eventuel undgåelse af, at man tog skibene, men at dette havde været forgæves. Selvom man fra tysk side i København meget vel forstod de fremsatte synspunkter, havde man altså ikke afgørelsen der selv, og jeg forstod, at man ikke var optimistisk med hensyn

til muligheden af at få afgørelsen ændret. Afdelingschef Wassard henstillede da til overvejelse, om det ikke var muligt at undgå, at man tog alle selskabets skibe, og direktør Lund foreslog derefter, om man ikke, hvis det absolut skulle være og var uundgåeligt, kunne nøjes med at afstå „Frem“ eller måske „Hammershus“, hvilket jeg meget stærkt støttede ham i, og det samme gjorde også afdelingschef Wassard. – Duckwitz lovede derefter at forelægge sagen påny for dr. Best.

Under en samtale med Duckwitz under fire øjne, inden han forlod ministeriet, forstod jeg på ham, at der overhovedet ikke var tale om, at man i øjeblikket havde i sinde at beslaglægge også Det østbornholmske dampskibsselskabs skibe, idet han netop udtrykkelig bemærkede, at dem fik vi jo lov til at beholde. Hertil svarede jeg, at det var igen et helt andet spørgsmål, idet disse også var specialskibe, men for en særlig del af øen, nemlig nord- og østlandet.

Jeg gik derefter til admiralen, der desværre var bortrejst i tre dage, men jeg talte da i stedet med hans stabschef. Denne var forstående overfor situationen og forholdene på Bornholm, men sagde mig, at det lå fuldstændig udenfor admiralens direkte kompetence; at man havde drøftet spørgsmålet med admiralen, inden han rejste, og at man ikke så nogen mulighed for at tage initiativ eller foretage nogen henvendelse. Det lykkedes mig dog at opnå, at man fra admiralens side ville give tilslutning til de fremsatte synspunkter og støtte til, at man søgte at undgå beslaglæggelse, i hvert fald af alle skibene, såfremt admiralen fik forespørgsel derom fra anden overordnet tysk side. – Jeg tog derpå ud til Duckwitz – som han forud havde bedt mig om – på Vesterport og havde en længere forhandling med ham. Han meddelte mig, at han havde forhandlet med dr. Best, og at der sandsynligvis samme aften ville afgå et telegram til Berlin om sagen. Han ville så selv næste dag sætte sig i forbindelse med admiralen og få ham til at tiltræde det telegram, der var afsendt. Jeg havde stærkt indtryk af, at Duckwitz var overordentlig forstående for vore vanskeligheder og ville gøre sit yderste for at hjælpe os, og af at det samme gjaldt admiralen indenfor de rammer, hvor det var denne muligt.

Duckwitz, der jo talte glimrende dansk, var nøje inde i danske forhold. Man mærkede hans store interesse og varme følelser for Danmark. Vi havde en lang samtale under fire øjne. Vi talte åbent og frit, og man tænkte ikke, at man var på et tysk kontor og endda i Vesterport.

Jeg spurgte ham også, om det var rigtigt, at der var rejst tysk krigssag imod ham, fordi hans virksomhed her i Danmark med at skaffe skibe til Tyskland gav så overordentlig ringe resultat for Tyskland. Han bekræftede dette og oplyste, at netop en telefonsamtale fra Hamborg, som jeg havde overværet, drejede sig om, at han nu om et par dage skulle derned for at redegøre for det hele. Men han tog det fuldstændig roligt og skulle nok klare det.

Vi aftale, at vi altid åbent ville kunne henvende os til hinanden.

Om aftenen på Angleterre blev jeg ringet op af Duckwitz, der meddelte mig, at han var blevet ringet op fra admiralens stab i København, der fortalte, at de fra inselkommandanten på Bornholm havde fået meddelelse om, at man var bange for demonstrationer, uroligheder eller lignende ved skibene, og Duckwitz tilføjede, at hvis der skete noget som helst med noget af skibene, ville det være ganske udelukket at opnå noget fra tysk side i hele dette spørgsmål. Jeg sagde ham, at hvis der var demonstrationer eller lignende, hvad jeg stillede mig skeptisk overfor, var det kun en bekræftelse af, hvad jeg havde sagt om den interesse og kærlighed, som bornholmerne nærrede for disse skibe, men at jeg iøvrigt ville sørge for, at det danske politi diskret holdt et øje med skibene. Jeg ringede derefter til departementschef Eivind Larsen i justitsministeriet, der straks ville foranledige det fornødne foretaget, men jeg understregede meget stærkt, at polititilsynet skulle være diskret, og det gjorde jeg også senere på aftenen, da politiinspektør Holten ringede til mig og sagde, at nu var det ordnet. Ved samme lejlighed ordnedes der også tilsyn for Det østbornholmske dampskibsselskabs to både, for at der ikke skulle ske dem noget.

Når Duckwitz henstillede dette til mig, forstod jeg, at det var i vor egen interesse at gøre dette. Under samtalen med ham stod det mig hurtigt klart, at han var et menneske af en helt anden støbning end de andre tyskere, som vi havde at gøre med. Selvom en mand som f. eks. admiral Wurmbach ikke var af den udprægede nazisttype, men omgængelig og hjælpsom indenfor de faktiske muligheder, havde alt dog en grænse; han følte sig utvivlsomt fuldt ud loyal overfor den tyske ledelse. For Duckwitz' vedkommende var forholdet anderledes. Selvfølgelig måtte også han gøre sin pligt som tysker, men han gjorde på den anden side alt for at forhindre unødvendige repressalier, som kun kunne gavne hans eget land meget lidt, men kunne gøre ubodelig skade

for det fremtidige forhold mellem hans land og „hans andet fædreland“, Danmark.

Efter krigen er der som bekendt fra mange sider ydet Duckwitz stor anerkendelse for den indsats, han ydede i de sidste krigsår under udøvelse af stor personlig risiko. Det drejer sig selvfølgelig om områder, der er af langt større betydning end det ene, hvor Duckwitz og jeg arbejdede sammen, men jeg kan for dette område kun tiltræde de lovord der er fremsat om hans arbejde. Også Bornholm har grund til at være ham den største tak skyldig for, hvad han gjorde for os i denne sag.

Under forhandlingerne tilkendegav man flere gange fra tysk side, at sagen om overtagelse af de bornholmske skibe hastede meget stærkt, men efter forhandlingernes afslutning skete der alligevel ikke noget. Bevogtningen af skibene fortsatte derfor indtil videre, og først den 18. februar meddelte v. Rosenberg mig, at han havde fået ordre til at overtage „Hammershus“, men at man indtil videre så væk fra overtagelsen af „Rotna“ og „Frem“. Han anmodede samtidig om, at det danske politi stadig ville bevogte „Frem“, som lå ved siden af „Hammershus“, men dette var selvfølgelig ugørligt. Man kunne ikke have tysk bevogtning ved det ene skib og dansk ved det andet, og man måtte derfor træffe den ordning, at „Frem“ blev anbragt et helt andet sted i havnen.

Fra København ringede kort tid efter Duckwitz for at meddele mig, at det var lykkedes foreløbig at begrænse beslaglæggelsen til „Hammershus“, og han betonedede samtidig meget stærkt, at han havde begrundede meninger om, at der herefter ikke ville blive foretaget videre med hensyn til „Frem“ og „Rotna“. Efter vore erfaringer med tyskerne er det ikke mærkeligt, at jeg i min indberetning til ministeriet herom udtalte nogen skepsis overfor det heri indeholdte tilsagn.

Først den 16. marts lykkedes det tyskerne at sejle afsted med „Hammershus“. Kort før havde man ført forskellige forhandlinger om skibets inventar. Direktør Lund, som på det tidspunkt var syg, blev en søndag formiddag besøgt af to tyske officerer, som ønskede at få inventaret udleveret. Direktør Lund havde selvfølgelig forlængst anbragt størstedelen af tæpper m. v. på betryggende steder. Navnlig havde man stillet en hel del til rådighed for civilbeskyttelsen som reservelager, og direktøren, der trods sin sygdom måtte stå op af sengen for at forhandle med officererne, modsatte sig energisk, at man fik noget af dette uden nyt beslaglæggelsesdekret. Han henvendte sig til mig, og jeg satte mig straks

i København i forbindelse med Duckwitz, overfor hvem jeg forklarede, at tyskerne kun havde krav på at få så meget inventar, som hører til en almindelig benyttelse af skibet, det vil sige inventar, som vedrørte skibets normale mandskab og skibets sødygtighed. Heri var han ganske enig og førte også straks dette synspunkt igennem fra tysk side; ønsket om at få alle de til passagerbefordringen hørende dyner, tæpper, madrasser o. s. v. blev således ikke imødekommet, hvilket naturligvis var af overordentlig vigtighed.

Endnu før „Hammershus“ var fjernet fra Bornholm, begyndte tyskerne påny at interessere sig for Det østbornholmske dampskibsselskabs skibe. Jeg havde nu så gode forbindelser, bl. a. med Duckwitz, at jeg straks kunne henvende mig til ham om sagen. I min nærværelse gav han telefonisk vedkommende hos „Admiral Dänemark“ en sådan op-sang med forbud mod de stadige, endda uanmeldte, besøg for at se på disse skibe, at jeg kunne give selskabets direktør en autoritativ beroligende erklæring. Denne viste sig også at holde stik, idet de østbornholmske skibe trods alle besigtigelser og forhandlinger under krigen ikke blev beslaglagt.

For „66“s vedkommende viste vore bange anelser om yderligere beslaglæggelse sig senere hen at være motiverede, idet tyskerne i november 1944 også beslaglagde „Frem“. Dette skete den 25. november og foregik uden varsel, og således uden at der var mulighed for at forhandle herom fra dansk side. Ved de tidligere stedfundne forhandlinger havde man dog opnået for et vist tidsrum at begrænse beslaglæggelsen til „Hammershus“, at trække tiden betydeligt ud allerede for dette skibs vedkommende og, at spørgsmålet om beslaglæggelse af andre bornholmske skibe først blev taget op på et væsentlig senere tidspunkt, således at „Frem“ først blev beslaglagt på et så sent tidspunkt af krigen, at risikoen for dets ødelæggelse hermed var blevet væsentlig formindsket. Og „Rotna“ blev under hele krigen overhovedet ikke beslaglagt af tyskerne.

Som situationen udviklede sig, skete der imidlertid det ganske uforudsete og paradoksale, at „Rotna“, som blev tilbage i Rønne havn, var det eneste af skibene, der blev ramt af egentlig krigsskade, idet det blev beskadet under det russiske bombardement af Rønne, medens de to andre skibe ved krigen afslutning ikke havde lidt nogen krigsskade. Derimod var de ombygget og til dels mishandlet på anden måde, således at det

tog en rum tid, inden de kunne sættes i stand igen til den bornholmske sejlads. „Hammershus“ måtte i lang tid efter krigen sejle for de allierede.

Under forhandlingerne med Duckwitz om disse forhold med hensyn til skibene, spurgte jeg ham, hvorledes det var gået fru v. Hassel – han kendte familien godt – og børnene. Heldigvis kunne han oplyse, at der mærkværdigvis ikke var sket dem noget.“

Af større lokale spørgsmål kom nu alle forhandlinger om kulbrydningen ved Hasle og fordelingen af kullene, som jeg ikke her skal komme nærmere ind på.

Iøvrigt blev tyskernes holdning stadig skærpet.

„Den strammere tyske holdning viste sig bl. a. i, at vi i foråret 1944 fik en afdeling af gestapo her på øen. Hvornår de ankom, vides ikke bestemt, men de første oplysninger om, at gestapo havde foretaget anholdelser indløb den 2. marts. I hvert fald omtaler amtet den 15. marts i en indberetning, at det stedlige gestapo har anholdt forskellige unge mennesker, hos hvem der blev fundet materiale til forfærdigelse af de primitive bomber, der blev anvendt til de nu hyppigere og hyppigere forekommende demonstrations bombeattentater overfor tyskvenlige personer.

En af de sidste dage af januar henvendte man sig fra tysk side til amtsvejvæsenet, som plejede at medvirke ved alle tyske arealerhvervelser, for at ågerpriser ikke skulle kunne opnås, og for at der fra dansk side dog var nogen med, når tyskerne forhandlede med befolkningen. Henvendelsen tilsigtede at opnå amtsvejvæsenets bistand ved forhandlingen med lodsejerne omkring Vedby i den nordlige del af Klemensker sogn, idet man der ville opstille måle- og observationsinstrumenter i lighed med, hvad der var sket ved Boderne syd for Åkirkeby, Raghammerodde i nærheden af Dueodde og Nørremark i Ibsker. Det var fra begyndelsen klart, at anlægget i Klemensker ville blive ret betydeligt. Der skulle anlægges en halv snes barakker, og overfor elektricitetsværket i Rønne fremsatte man ønske om betydelige leverancer af elektricitet. Der var også tale om at foretage en stærk udvidelse af anlægget ved Snogebæk, ligesom Hammeren flere gange var på tale, uden at dette dog førte til anlæg af betydning deroppe.

Allerede under min samtale med admiral Wurmbach i slutningen af

januar vedrørende tyskernes overtagelse af de bornholmske rutebåde, havde denne desuden været inde på, at man gerne ville leje hotel Strandslot i Sandvig. Dette ejedes af en tysk dame, der gennem datteren (jfr. nedenfor) havde forbindelse med tyske officerer, og det var derfor vanskeligt fra dansk side at udøve nogen væsentlig indflydelse på dette spørgsmål.

Også andre tegn tydede på, at de tyske styrker på øen ville blive uddrevet i den kommende tid, således fik Fællesbageriet i Rønne, der leverede brød til tyskerne, meddelelse om, at leverancerne skulle forøges til det dobbelte.

I de første dage i marts ankom betydelige mængder materiale til barakbyggeriet de forskellige steder. Man var klar over, at det var til brug for luftvåbnet og for observationer navnlig af de engelsk-amerikanske flyvere, der bombede Tyskland.

Kort før 1. april overtog tyskerne hotel Strandslot i Allinge-Sandvig og fremsatte samtidig krav om at beslaglægge praktisk talt alle andre store hoteller på stedet. Dette skabte naturligvis en betydelig nervøsitet, ikke mindst da en af de tyskere, der deltog i forhandlingen om overtagelsen af hotellerne, havde været letsindig nok til herunder at sige, at de ikke behøvede at bekymre sig om, at man så ikke kunne få plads til turisterne i den kommende sommer, thi Bornholm ville alligevel om kort tid blive afskåret fra forbindelsen med det øvrige land og enhver rejse hertil blive forbudt. Den 8. april styrtede en tysk flyvende bombe, der var radiostyret, altså en V I-bombe, påny ned på Bornholm. Det var i nærheden af en gård i Østermarie. Den antændte en længe, idet den i modsætning til den første, der faldt ned, var forsynet med sprængladning.

Iøvrigt fortsattes bombeattentaterne, men nu var det tyskernes eget politi, gestapo, der beskæftigede sig med dem, og efter de fastsatte regler afholdt det danske politi sig herfra.

På den tid iagttog man tit de amerikanske flyvere, som fløj til Østtyskland, for at bombardere byerne der, f. eks. Königsberg. Det skete som oftest om natten, men ved enkelte lejligheder var der også om dagen betydelige overflyvninger af store formationer, som åbenbart her havde fundet en rute til Østtyskland, der ikke var så stærkt beskyttet, at det var udelukket at gennemføre dagbombardementer.

Den 11. april 1944 var der således midt på dagen luftalarm i tre ti-

mer, da talrige engelsk-amerikanske maskiner fløj over øen både på hen- og tilbagevejen. En af dem var imidlertid åbenbart kommet i vanskeligheder. Den kredsede på tilbagevejen over egnen ved Årsdale, Svaneke, Gudhjem og Rø, kastede tilsyneladende noget ned i vandet, antagelig for at mindske vægt og landede derefter på maven på en mark mellem Svaneke og Nekso. Besætningen, der vist bestod af ti mand, havde straks afført sig deres flyverdragter, svømmeveste og lignende, hvorefter de flygtede, endnu før tyskerne kom til stede. Seks mand af besætningen blev hjulpet til Sverige, medens resten blev taget af tyskerne. Dagen efter styrtede en tysk enmotors maskine ned i Rø plantage; den blev fuldstændig knust, tildels brændt op, og besætningen, to mand, blev fundet døde i nærheden.

Den 29. april om eftermiddagen styrtede en 4-motorers amerikansk bombemaskine ned i Poulsker; den var anskudt og kom i brand ved sammenstødet med jorden, hvorefter den blev totalt ødelagt. En blev dræbt, tre kom på sygehuset, seks undslap og nåede senere Sverige ved hjælp af forskellige herværende danskere.

Den 30. april ankom 110 unge tyske marinesoldater til Rønne, hvorfra de tog med særtog til Sandvig og tog ophold på hotel Strandslot. Det var unge mennesker i alderen fra 15–18 år, kun iført drejlstøj; de så trætte ud, og uanset at unge mennesker i den alder skulle synes at være interesseret i omgivelserne, faldt de i søvn i toget lige nord for Rønne og sov til Sandvig. Det så ud, som om de var under uddannelse, de holdt øvelser, eksercits, lærte roning o. s. v.

Med foråret kom imidlertid også de tyske marineskibe med deres store indkøb, og jeg genoptog min kampagne for at forhindre disse. I vintrens løb havde jeg under mine forhandlinger i København bl. a. om de bornholmske ruteskibe påny benyttet lejligheden til overfor admiral Wurmbach og de andre ledende tyske officerer, som jeg var i forbindelse med, at fremhæve betydningen af, at der fra ledende tysk side blev truffet effektive foranstaltninger til at forhindre disse indkøb.

I slutningen af april bragte amtet disse forhandlinger i erindring, da der ikke viste sig udsigt til, at forholdene ville blive bedre i den kommende sommer, og viceadmiral Vedel, der viste stor interesse for alle mine indberetninger, foranledigede straks, at spørgsmålet blev rejst overfor Wurmbachs stab, specielt overfor en korvettenkapitän Japp, som overfor mig havde erklæret, at man arbejdede på at undgå besøgene.

Så sent som den 29. april oplyste Vedel, at Japp havde erklæret, at den bestemmelse stadig stod ved magt, som påbød, at ethvert tysk orlogsskib, der skulle til Bornholm, skulle have officiel tilladelse hertil af den tyske admiral i Danmark, som nu kaldtes for admiral Skagerak. Japp indrømmede imidlertid, at der i de sidste måneder var givet flere tilladelser end i de nærmest foregående, og at der også kunne foreligge den mulighed, at skibe havde anløbet Bornholm uden tilladelse, men henstillede udtrykkeligt, at jeg spurgte inselkommandanten herom.

Der var derfor ikke andet for mig at gøre end at samle så meget materiale sammen som muligt og sende dette videre til de danske myndigheder i København for at opnå, at disse rejste spørgsmålet i de højeste instanser.

Der kom ikke til at mangle materiale. Den 17. maj rejste amtet spørgsmålet officielt overfor indenrigsministeriet og trak hele sagens baggrund op, herunder også mine forhandlinger med admiral Wurmbach, idet jeg iøvrigt oplyste, at mine henvendelser til de tyske myndigheder med mellemrum havde haft gavnlig virkning, men at de normalt igen efter nogen tids forløb var blevet fulgt af stærkt forøgede indkøb. Amtet understregede påny, at man kunne konstatere, at mandskabet købte ting, som ikke kunne være til deres personlige brug, såsom legetøjscykler, gyngeheste og kaffestel, og at det desuden havde vist sig, at tyskerne var i besiddelse af rationeringskort, f. eks. til smør, som de i hvert fald ikke kunne være lovligt i besiddelse af, når de ikke havde fast ophold her i landet.

I indberetningerne til ministeriet forsøgte jeg at få dette til at støtte også det synspunkt, at de handlende kunne nægte at sælge rationerede varer til tyske soldater, der åbenbart ikke hørte til den herboende besætning.

I anledning af amtets indberetninger i maj måned modtog amtet den 27. maj meddelelse fra udenrigsministeriet om, at dette under de dansk-tyske regeringsudvalgs forhandlinger, der skulle finde sted i den følgende uge, agtede at overlevere en længere redegørelse, i hvilken man overfor tyskerne resumerede amtets oplysninger og synspunkter og søgte at opnå, at man gjorde noget effektivt fra den tyske marineledelses side for at gennemføre den kurs, som man gentagne gange havde hævdet var den anvendte med hensyn til skibes anløb af Bornholm, og de beløb, der i denne forbindelse, blev tildelt mandskabet.

Dette hjalp imidlertid overhovedet ikke. I begyndelsen af juni måned fik amtet indberetninger ikke alene fra de tidligere omtalte byer, men også fra Svaneke, ja endog fra Åkirkeby, hvori det oplystes, at der fredag og lørdag kunne komme flere hundrede tyskere, undertiden i hele flokke, for at foretage indkøb, der strakte sig over alle brancher, ligesom der ustandselig blev tilbudt tobak og cigaretter i bytte for andre varer. Den 5. juni tog jeg personlig til Neksø for at konstatere, hvorledes det foregik dernede. Jeg så selv de tyske marinere komme slæbende på store kufferter og køjesække, og hvorledes de læssede dem i robåde, der bragte dem ud til skibet.

Jeg kunne desuden nævne mange eksempler på de mærkeligste ting, som de købte, f. eks. gulvlak og bonevoks, isenkram, legetøj og ølglas. I en forretning havde en officer, da det blev nægtet ham at købe gulvfernis, udtalt til to menige, at dette var vel nok en forretning, der trængte til at få et par håndgranater. Til gårdene på landet kom de stadig og forlangte alle former for fødevarer, og jeg kunne indberette eksempler, hvor de havde været meget påtrængende.

Fra handelsbanken i Rønne fik amtet udførlige oplysninger om, hvorledes folk fra de samme skibe med få dages mellemrum kom igen for at hente beløb, der varierede fra 6.000 kr. til op imod 30.000 kr., og at man endog fik en del i så store sedler som 50-kronesedler, således at det deraf kunne ses, at i hvert fald nogle fik ret betydelige beløb, ganske uanset hvor hyppige disse fordelinger fandt sted.

Fra den tyske kommandant havde jeg en af de første dage i begyndelsen af juni under en telefonisk samtale fået at vide, at han fra admiral Wurmbachs stab havde fået indtrængende anmodning om at bringe disse indkøb til ophør, han beklagede, at han ikke havde haft held her til, til trods for at han var klar over, at det var en sag, som interesserede admiralen meget.

Allerede den 15. juni modtog amtet nye indberetninger om invasion af tyske marinere, som nu efterhånden gik længere og længere ind i landet. Det modtagne materiale var imidlertid så stort, at jeg var nødt til også at sende dette til København, ikke mindst da det i et særlig dertil indkaldt lukket byrådsmøde i Neksø var blevet vedtaget at rette en henvendelse til mig om at forny mine anstrengelser for at få dem til at ophøre.

Disse nye henvendelser resulterede i, at sagen af udenrigsministeriet

igen blev taget op i et møde den 14. juli med formanden for det tyske regeringsudvalg dr. Walther, idet man påpegede, at der intet var sket for at forhindre disse indkøb, efter at udenrigsministeriet den 30. maj havde modtaget tyske løfter om, at man ville tage sig af sagen. Dr. Walther lovede påny at tage sagen op til alvorlig behandling, eventuelt med den militære overkommando i Berlin.

På det tidspunkt holdt jeg ferie på Balka Strand, syd for Neksø, og da det som omtalt navnlig var i Neksø, at den største invasion skete, tog jeg kort tid efter, at jeg havde modtaget denne henvendelse, påny til Neksø for at se, hvordan det gik for sig der.

De første, jeg traf, var tre tyske marinesoldater, der ganske åbenlyst var i færd med at sælge tobak til danskere, men da jeg på stedet selv skred ind overfor dette, blev der ikke noget ud af det. I byen vrimlede det med soldater og officerer, og på politistationen bekræftede man overfor mig, at der overhovedet ikke var sket nogen indskrænkning eller forandring, hvorfor jeg anmodede stationen om at afgive en udførlig skriftlig rapport om forholdene også på landet, ligesom jeg spurgte til spørgsmålet om handelen med tobak. Herom oplystes det, at man trods vanskelighederne havde fået fat i et tilfælde, hvor en købmand havde drevet denne handel systematisk.

Udenfor en smørforretning på Torvet i Neksø stod marinesoldaterne i en lang række; døren var låset, men butikken var fuld af uniformerede tyske soldater, således at der kun blev indladt en ny for hver en, der blev lukket ud. Jeg erfarede, at man til alle tyskere, som ønskede det, solgte 10 æg, og at man alene den dag havde solgt sådanne partier til flere hundrede. Jeg gik ind i butikken og sagde meget klart og tydeligt til ekspeditricen, at dette efter min mening var helt urimeligt og ikke på nogen måde krævedes efter de gældende regler, idet de handlende kun var forpligtede til at sælge til tyskernes personlige forbrug, og at disse overhovedet ikke havde ret til at købe ind til personligt forbrug i disse tilfælde, da de alle fik kosten ombord.

Først da jeg fik løfte om, at de ville nægte at sælge, forlod jeg forretningen, idet jeg samtidig sagde til tyskerne, at der ikke blev mere at købe her af den slags, og at de måtte gå, hvilket også skete.

Efter at v. Rosenberg var fratrådt, kom der i en vis årsagsforbindelse hermed for kortere tid nogen bedring i forholdet, men allerede den 12. august fik jeg meddelelse om, at der påny var sket landgang af

flere hundrede tyske marinesoldater, som foretog indkøb. Den nye inselkommandant kapitän Morahts bestræbelser på at bringe de foreliggende bestemmelser ud i livet har sikkert haft betydning for den omtalte kortvarige bedring, idet han tog sig langt mere af sagen end forgængeren. Han fastsatte således restriktioner for, hvormange cigaretter mandskabet måtte tage med i land.

Alt i alt tror jeg ikke, at mine bestræbelser var uden virkning. Fra den øverste ledelses side var man i hvert fald hele tiden indstillet på at imødekomme amtets henvendelser, og jeg havde det indtryk, at hovedårsagen, til at de af ledelsen udstedte retningslinier ikke blev gennemført, var den, at den daværende kommandant v. Rosenberg var alt for svag en mand til at tage sig af sådanne spørgsmål.

Et spørgsmål, som iøvrigt beskæftigede mig i sommeren 1944, var, at det til den tyske øvelsesflotille hørende ammunitionsskib „Bertha v. Busch“, meget ofte placeredes enten ligefrem inde i Neksø havn eller lige udenfor. Dette var befolkningen naturligvis meget ked af, idet man forestillede sig, hvilke ulykker, der kunne ske, hvis et sådant skib eksploderede. Jeg henvendte mig til v. Rosenberg derom; undertiden rettede han sig efter mine henstillinger, idet han beordrede skibet ud af havnen, og han lovede mig også flere gange, at det ikke skulle komme igen, men her som på så mange andre punkter var v. Rosenberg ikke den mand, hvis ord var lov for hans undergivne.

Som bevis for hvilke andre mærkelige begivenheder, man kom ud for i den tid, hvor tyskerne blandede sig ind i så mange forhold, kan jeg berette, at der en dag i slutningen af juni blev ringet på til vor private lejlighed, efter at kontoret var lukket, og da der blev åbnet, stod der to tyskere. Den ene var civil og talte dansk med tysk accent, den anden var en tysk officer i uniform.

De havde i en ret brøsig tone forlangt at tale med mig, og tonen var ikke blevet venligere, da de fik at vide, at jeg ikke var hjemme. De havde erklæret, at de var optaget, så de ikke kunne komme igen om aftenen. De skulle imidlertid rejse med båden næste morgen tidlig kl. 10, og de ville tale med mig forinden. De sagde derfor, at de ville komme kl. 7 næste morgen: pigen svarede herpå, at det vist var noget tidligt, da kontortiden først begyndte kl. 9. De meddelte derefter, at de ville komme kl. 7,30 næste morgen. De angav hverken navn, adresse, eller hvad de ville tale med mig om, så det hele var selv under de daværende

forhold noget usædvanligt og vakte derfor selvfølgelig nogen nervøsitet i mit hjem.

Da jeg kom hjem, fandt jeg det derfor rigtigst straks at ringe til den tyske kommandant for at spørge, hvad det var. Han anede intet om det, men erklærede, at ingen officerer – karakteristisk nok bortset fra gestapo – måtte henvende sig til mig uden efter aftale med ham. Han bad mig derfor opgive navnene på de officerer, som havde været her, hvis jeg kom til at tale med dem.

Denne samtale, navnlig oplysningen om, at kun gestapo måtte henvende sig til mig uden forudgående aftale med kommandanten, havde jo ikke ligefrem nogen beroligende virkning. Jeg søgte derfor på forskellig måde at få opklaring på, hvad det drejede sig om, og ved en henvendelse på Dams hotel forstod jeg, at der var en major i flyvevåbnet ved navn Petersen, på hvem beskrivelsen kunne passe. Han og hans ledsager var imidlertid ikke til stede. På fornyet opringning til kommandanten bekræftede denne, at også han havde tænkt sig, at det drejede sig om major Petersen, og han kunne herefter oplyse, at majoren vist nok ville forhandle med mig om anbringelse af et måleinstrument!! Episoden afsluttedes ved, at major Petersen ringede til mig og meddelte, at han nu overhovedet ikke fik tid til at tale med mig; han havde derfor bedt kommandanten om at tage sig af dette spørgsmål. Fortalt nu bagefter lyder hele episoden måske ikke af så meget, men den, der erindrer den tids uroligheder og vanskelige forhold, vil forstå, at det var overordentlig ubehageligt at blive udsat for den slags episoder, hvor i forvejen så mange ting kunne slide på ens nerver.

Tyskerne forhandlede i sommeren 1944 om overtagelse af hoteller til krigslazaretter. Det var jo ikke hyggelige udsigter. Man mærkede, at krigen kom nærmere.

Angående situationen med hensyn til folkestrejken den 1. juli bredte vilde rygter sig her, næret af telefoncensuren, der forhindrede mig i at føre samtaler med ministeriet.

„Først den 30. juni om aftenen fik jeg et telegram fra departementschef Saurbrey, hvori der stod: „Situationen fortsat meget vanskelig. Der forhandles om en løsning.“ Dette var dog noget, men kun en ringe vejledning i den situation, som forelå, og i betragtning af de talrige spørgsmål, jeg måtte tage stilling til, idet nervøsiteten naturligvis ikke

kunne undgå at brede sig på øen. Dette sidste blev navnlig tilfældet, da det den 30. juni meddeltes, at den telefoniske forbindelse gennem Københavns telefonselskab var blevet afbrudt, således at man kun kunne telefonere til folk i København, der havde rigstelefon, samt at end ikke telegrammer blev bragt ud i København.

Blandt de mange henvendelser, jeg fik, var der bl. a. en forespørgsel fra Det østbornholmske dampskibsselskab, om det måtte anses for hensigtsmæssigt at lade „Carl“ afgå efter planen om aftenen. Man havde fået telegram fra ekspeditionen i København med henstilling om, at damperen ikke afgik, men på den anden side var der så mange passagerer både i København og på Bornholm, der stod og ventede på at komme med, at man dårligt syntes at kunne undgå at lade damperen gå. Da jeg var uden oplysning om situationen i København og end ikke kunne komme i forbindelse med indenrigsministeriet, der ikke havde nogen rigstelefon, bad jeg politimesteren om at skaffe mig telefonisk oplysning hos rigspolitichefen om, hvorledes situationen lå. Jeg fik på denne måde at vide, at der var uroligheder i byen, og at arbejdet var nedlagt også på de forskellige trafikmidler, derunder jernbanerne. Efter at jeg havde meddelt dette til Det østbornholmske dampskibsselskab, der også konfererede med „66“, hvis damper „Østersøen“ ligeledes skulle afgå herfra, besluttede man sig imidlertid alligevel til at lade skibet afgå, og begge selskabers skibe ankom da også planmæssigt til København.

Nervøsiteten på et sted som Bornholm blev selvfølgelig ikke mindre derved, at også den danske radio fra København og Kalundborg helt holdt op. Endogså de direkte telefonforbindelser ophørte nu simpelthen på grund af mangel på elektrisk strøm, og den sidste tråd, politimesterens telefon til rigspolitichefen, blev således brudt.

Den almindelige tendens til arbejdsnedlæggelse bredte sig imidlertid nu også til Bornholm, og der gik forskellige rygter om, at man ville begynde arbejdsnedlæggelser den 1. juli om eftermiddagen. Jeg satte mig derfor i forbindelse med formanden for Arbejdernes fællesorganisation. Denne udtalte imidlertid, at der ikke var tale om noget sådant fra arbejderledelsens side, idet de ledende lige havde fået meddelelse fra København om, at fagforeningerne ikke stod bag ved strejkerne, og at man netop ønskede, at fagforeningsledelserne overalt i landet skulle søge at formidle og eventuelt søge vanskelighederne fjernet. Jeg med-

delte ham derfor, at hvis jeg i en sådan situation kunne være ham til nogen nytte, kunne han blot sætte sig i forbindelse med mig.

I løbet af dagen den 1. juli bredte der sig en hel del uro, der bl. a. gav sig udslag i, at folk hamstrede de vigtigste madvarer og tappede vand af for at imødegå en eventuel afspærring fra tysk side af gas- og vandværker, således som der var tale om i København. Men nogen egentlig arbejdsnedlæggelse nåede det ikke til i løbet af den dag, selvom der var mange rygter herom.

Det var bl. a. i denne henseende heldigt, at den følgende dag var en søndag, således at situationen ikke fik så god lejlighed til at udvikle sig i uheldig retning, og at man i København fik en yderligere frist til at forhandle om en ordning, inden der bredte sig for store ringe til den øvrige del af landet.

Som bekendt blev folkestrejken i København i det væsentlige afsluttet den 4. og 5. juli, men på Bornholm var det således, at der først den 4. juli om eftermiddagen bredte sig alvorlige tendenser til arbejdsnedlæggelse i butikslukning, og hen på eftermiddagen, da spørgsmålene i København praktisk talt var løst, var arbejdsnedlæggelsen omtrent fuldstændig i Rønne og Åkirkeby, hvor også butikkerne var lukket. Udenfor disse byer var forholdene roligere, men enkelte større virksomheder som f. eks. Hammerens granitværk ramtes dog af en arbejdsnedlæggelse. De bornholmske jernbaner kørte med det faste mandskab, medens løsarbejderne nedlagde arbejdet. Fagforbundets ledere gjorde imidlertid, hvad de kunne, for at undgå strejker, og arbejderne var i og for sig villige til at gå i arbejde, hvis majoriteten gik ind herfor. Telefonforbindelsen med den øvrige del af landet kom i orden i løbet af den 4. juli.

Jeg lagde naturligvis vægt på i videst muligt omfang at sprede oplysningerne om, at forholdene i København nu var bragt praktisk talt i orden. Jeg havde et vist håb om, at strejker af større betydning kunne undgås her, men den 5. juli strejkedes der almindeligt, og butikkerne holdt også lukket.

Mange steder, f. eks. på Rabekkeværket, byens største industrielle virksomhed, blev der imidlertid på møder mellem arbejderne truffet beslutning om, at man ville gå i gang onsdag den 6. om morgenen. På samme måde besluttede købmandsorganisationen og bagermesterforeningen at genoptage deres normale virksomhed den nævnte dag. Da

man endvidere derved, at flyveren kom i gang, og de bornholmske skibe vendte tilbage, ligesom gennem telefonforbindelsens åbning og den danske radios genoptagelse af sine udsendelser, havde fået beviser for, at forholdene i København havde trukket sig i lave, fandt man det på et møde, som fællesorganisationens ledere afholdt tirsdag den 5., også mest fornuftigt ikke at foretage sig videre, idet man regnede med, at alt ville blive normalt den næste dag.

Overfor den tyske kommandant havde jeg indtrængende henstillet, at han holdt sine folk fra byens gader og i det hele taget ikke foretog sig noget udover det normale. Da jeg fra tidligere erfaringer vidste, at han var dårligt orienteret om, hvad der foregik i den øvrige del af landet, havde jeg holdt ham lidt underrettet om, hvad jeg vidste, og jeg tror, han var taknemlig for det. I hvert fald tog han situationen med ro og medvirkede således til, at der overhovedet ikke forekom episoder af nogen betydning her på øen i de to dage, hvor den forsinkede bornholmske folkestrejke fandt sted.

Det skal indskydes, at jeg i disse år, hvor det ville være u hensigtsmæssigt, om jeg var væk i længere tid – som tidligere omtalt –, holdt sommerferie med min familie i et hus, vi lejede ved Balka Strand, nær Snogebæk. Der var den fordel, at der ingen telefon var, men jeg havde aftalt, at jeg kunne kaldes til telefonen i Snogebæk. Det skete ofte, ligesom jeg daglig pr. post fulgte alt og gav de fornødne direktiver. Jeg måtte også tit tage ind til forhandlinger eller for ved selvsyn at få indtryk af forholdene.“

I 6

Fregattenkapitän Moraht

„Efter at jeg var vendt hjem til Rønne fra min ferie den 1. august 1944, blev jeg straks stillet overfor en særdeles ubehagelig sag, idet der nu fra tysk side blev fremsat ønske om i Rønne at overtage enten en større afsides beliggende bygning eller flere mindre, som lå lidt for sig selv.

Man var på det tidspunkt ikke klar over, hvad meningen var med denne fornyede indkvartering. Først senere fik jeg at vide, at det drejede sig om en betydelig udvidelse af den stedlige gestapostab. Denne havde hidtil bestået af to mand, som havde ført en forholdsvis ubemærket tilværelse, men skulle nu udvides til ikke mindre end seksten personer, som skulle have anvist både boliger og kontorer samt afhøringslokaler, og hvad der ellers hørte til en sådan gestapostation. Herunder ikke at forglemme egnede lokaler til indespærring af fanger, der hidtil var blevet anbragt på Galløkken i Rønne i de forholdsvis få tilfælde, hvor der var sket anholdelser, og hvor disse ikke var blevet efterfulgt af de pågældendes afsendelse til fængsler eller koncentrationslejre udenfor Bornholm.

Den 1. august indtrådte der den store forandring i tyskernes ledelse, at v. Rosenberg fratrådte og blev erstattet af fregattenkapitän Moraht, som kom hertil med specielle opgaver og udvidede bemyndigelser, og som selv var en personlighed af en ganske anden støbning end v. Rosenberg.

Skiftet fandt sted den 31. juli 1944. Samme dag var de to herrer henholdsvis på afskeds- og tiltrædelsesvisit hos mig.

Allerede ved dette besøg blev jeg klar over, at Moraht var en langt betydeligere mand end v. Rosenberg. Moraht var født i Sønderborg, hvor han havde tilbragt de første 5 år af sin tilværelse. Han var derpå med sine forældre flyttet til Hamborg, hvor han voksede op. Han var statsvidenskabelig uddannet og havde deltaget i den første verdenskrig som ubådsfører og havde for en større indsats i Middelhavet, hvor

han opererede fra østrigske havne, fået den sjældne tyske orden „Pour le Mérite“. Denne orden bar han altid, når han var på besøg hos mig, og jeg opnåede straks kontakt med ham ved at foranledige, at han fortalte lidt om, hvorledes han havde erhvervet den. Han havde skrevet en bog om sine krigserindringer, og i den var bl. a. i faksimile gengivet rapporter om hans indsats med kejser Wilhelms personlige notat i marginen: „Han skal have Pour le Mérite“.

Efter første verdenskrig var han indtrådt i forretningsvirksomhed og var blevet repræsentant for det engelske benzinfirma „Shell“ i Hamborg. Han havde således i de forløbne år haft megen kontakt med England og var med regelmæssige mellemrum kommet til London for et par dages ophold i forretninger. Han talte ikke så sjældent om disse ture og om, hvormeget han holdt af byen London.

Han var en personlighed, der var ikke så lidt hævet over det snæversyn, som beherskede mange tyske officerer. Han havde forståelse af andre landes synspunkter og var i stand til at sætte sig ind i, hvad man fra dansk side følte ved tyskernes tilstedeværelse her i landet. Han var derfor i sit væsen uhyre tilbageholdende, påberåbte sig, når der var vanskeligheder, krigens ubehageligheder, som ingen kunne undgå og gjorde iøvrigt, hvad han kunne for at få alt til at glide på bedste måde, i hvilken henseende han ikke var bange for også i forholdet til sine egne at indtage standpunkter, som kunne være til gavn for et mere friktionsfrit forløb af besættelsens sidste måneder.

Han var medlem af det nazistiske parti. Hvorledes dette kunne forenes med hans foran omtalte egenskaber var i og for sig for os, der kom til at lære ham at kende i disse vanskelige måneder, ret uforståeligt, men det var til gennemførelsen af samarbejdet med ham en stor fordel, idet det gav ham mere autoritet.

Han var meget belæst, og da han kedede sig ude i lejren på Galløkken, lånte jeg ham bøger. Ikke mindst Mommsen: „Roemische Geschichte“ slugte han med stor glæde. Både han og jeg var ret vel bevandret i citater, så vi kunne klare mangan vanskelig forhandling eller situation ved i rette øjeblik at anvende et klassisk citat eller – da han også var i besiddelse af megen humor – en anekdote. I videst muligt omfang søgte vi at klare problemerne pr. telefon, og det var opringerne både dag og nat.

Som jeg havde gjort det ved de andre kommandanters tiltrædelse,

gjorde jeg allerede i det første møde Moraht bekendt med de mange forskellige punkter, hvor jeg mente, man fra befolkningens side havde grund til at beklage sig over tyskernes optræden her på øen, idet jeg som sædvanlig i forholdet til tyskerne anlagde det synspunkt, at heller ikke de var interesseret i større spænding i forholdet til befolkningen end højst nødvendigt. Nu kunne jeg yderligere tilføje, at spændingen og nervøsiteten på alle punkter var stigende, hvorfor man måtte være yderligere varsom med, hvad man foretog sig fra tysk side.

Jeg nævnede således, at jeg personlig havde iagttaget at deres felttelefonledninger flere steder, navnlig på den sydlige del af øen, hvor der nu i egnen omkring Boderne var en vis aktivitet, stadig var anbragt ualmindelig skødesløst. På forhånd måtte jeg derfor advare mod at tage for tungt på eventuelle brud på disse ledninger.

Forsigtigt tog jeg også forholdene på Christiansø op til drøftelse, selvom jeg var klar over, at det var en vanskelig sag. Men da jeg mærkede forståelse, drøftede jeg dette emne indgående med ham.

Christiansøboerne var under hele krigen stærkt antitysk indstillet, og med den udmærkede fyrmester og forvalter Jakobsen i spidsen udrettede de, som det senere offentligt kom frem, et stort arbejde også i forbindelse med flygtningetransporterne. I det lille samfund var der kun ganske få, som man ikke kunne stole på, men den ene af dem var til alt uheld en dansk tjenestemandens kone. De tyskere som var henvist til at leve uger og måneder på de to små øer, følte derfor, at praktisk talt hele befolkningen var imod dem. De havde i virkeligheden intet andet sted at holde til end hos tjenestemandens. Denne bøjede sig åbenbart for den entreprenante kone; hun fik de to-tre tyskere, det drejede sig om, og som hidtil havde været indakkorderet i kost på hotellet derovre, hjem til sig i kost. De holdt så til der. Dette hele forhold bevirkede en splittelse, en ødelæggelse af det indbyrdes tillidsforhold i det lille samfund derovre, så det gik mere og mere på nerverne.

I slutningen af august måned 1944 blev der en glimrende lejlighed for mig til at fremme en plan, som jeg længe havde arbejdet med, og som gik ud på at få fjernet tjenestemanden.

Moraht fortalte mig en dag, at han havde været på besøg på Christiansø for personlig at sætte sig ind i forholdene der. Anledningen var den i virkeligheden ganske groteske, at den nævnte kone havde klaget til den tyske kommandant over, at en af de tyske soldater, som var sta-

tioneret på Christiansø, ikke var positivt nok indstillet til det tyske regime. Dette faldt naturligt nok den fornuftige Moraht noget for brystet, og hans besøg på øen bekræftede kun, at pågældende dame var et uromoment også i forholdet til tyskerne selv. Det var derfor tydeligt, at han ikke havde spor imod, at hendes mand blev forflyttet til et sted langt fra Bornholm. Jeg var derfor ikke sen til at henstille dette til ministeriet, der omgående forflyttede ham til et sted, hvor han og hans kone ikke kunne komme i kontakt med tyskerne. Man hørte intet til dette fra tysk side.

I efteråret 1944 var der en tydelig mindskelse i flådebesøgene her på øen og i de dermed i forbindelse stående indkøb. Der er ikke tvivl om, at Morahts indsats i hvert fald var en stærk medvirkende årsag hertil. Som bevis for, hvor grundigt han gik til værks, kunne jeg oplyse, at han var taget til Neksø, havde overnattet dernede ombord på et af skibene og udskiftet de folk, som var dernede, med andre, der efter hans opfattelse ville være i stand til at gennemføre en mere energisk kurs overfor tyske „landgange“.

Iøvrigt fremgår det af mine indberetninger om mine forhandlinger med Moraht, at jeg i efteråret 1944 beskæftigede mig indgående med de spørgsmål, der kunne opstå i krigens slutfase. Jeg var klar over, at denne nu nærmede sig, og at den ville blive karakteriseret ved Tysklands sammenbrud.

Navnlig to spørgsmål beskæftigede mig på en sådan måde, at de kom frem i mine officielle indberetninger, hvortil kom et tredje, som jeg senere skal vende tilbage til. Det var det vigtigste, men det var af en sådan karakter, at det ikke dengang egnede sig til at omtales skriftligt.

I et af mine første møder med Moraht var jeg allerede i så høj grad blevet klar over hans stilling, at jeg turde tale åbent til ham om den situation, der kunne opstå, hvis den russiske fremrykning på Østersøkysten blev så stærk, at Bornholm blev afskåret fra den øvrige del af Danmark.

Jeg sagde til ham, at den krigsmæssige udvikling tydede på, at Rusland i nær fremtid ville erobre de baltiske stater, at indespærring af den russiske flåde i den finske bugt derefter ikke kunne opretholdes mere, og at der også kunne opstå meget store problemer for Bornholms opretholdelse af forbindelsen med den øvrige del af landet. I så fald var det min hensigt overfor ministeriet i København at rejse

spørgsmålet om et forbud mod, at tyske soldater benyttede de bornske rutebåde, idet dette ville forøge risikoen for deres torpedering; jeg ville derfor på forhånd gerne sikre mig Morahts støtte til denne foranstaltning, idet jeg håbede, han forstod, hvor livsvigtigt det var for Bornholm at opretholde sin forbindelse til København længst muligt og i så stor sikkerhed som muligt.

Han viste også på dette punkt forståelse af mine synspunkter, og aftalen blev, at jeg skulle rejse sagen for ham, når jeg anså den for at være aktuel. Heldigvis blev der aldrig anledning hertil, idet den russiske fremrykning kom så sent, men til gengæld så pludseligt, at den praktisk talt blev ensbetydende med krigens afslutning.

Det andet spørgsmål, som jeg beskæftigede mig med, var et internt dansk anliggende, som jeg fandt det nødvendigt at nævne overfor ministeriet, selvom måske også andre beskæftigede sig med dette. Det var det indre forhold i landet i det øjeblik, sammenbruddet skete. Herom udtalte jeg i den nævnte indberetning af 14. august 1944 følgende:

„Jeg synes, at jeg på denne baggrund meget må henstille, at man i alle henseender nøje overvejer de foranstaltninger, der skal ske, således at de foreligger gennemtænkte og udarbejdede, parate til at iværksættes og offentliggøres.

Der kan her være tale om mangt og meget, som jeg ikke skal komme ind på her, men jeg vil blot nævne to ting. Det ene er offentliggørelse af bestemmelser om, at krigsformuer eller hvad man nu vil kalde det, vil blive konfiskeret eller noget i den retning. Det er så stærkt et krav i befolkningen, at der må gøres noget, og det vil efter min mening virke politisk beroligende på masserne i det pågældende øjeblik. Bedst vil sikkert udfærdigelsen af en foreløbig lov virke. Da ser befolkningen, at det er alvor. Samtidig bør vel bankkonti o. lign. spærres, så omgæelser og manipulationer i nogen grad hindres og vanskeliggøres.

Dernæst bør der straks udfærdiges og offentliggøres bestemmelser om straf overfor visse personer, der på forskellig måde har forbrudt sig. Det bør efter min mening også overvejes, om politiet dog ikke med det samme skal sikre sig i ethvert tilfælde nogle af dem, idet man ellers kan risikere, at folket selv tager sagen i sin hånd.

Dette er nogle af mine indtryk på baggrund af de drøftelser mand og mand imellem, som jeg har hørt. Men der er jo også mange andre områder, hvor der bør træffes forberedelse.“

Det tredje anliggende, som jeg arbejdede med i disse måneder, var en for Bornholm meget betydningsfuld og alvorlig sag, der, som det senere viste sig, blev af katastrofal betydning for Bornholm, da den ikke kunne løses i overensstemmelse med de forslag, som jeg fremsatte.

Da sagen var absolut uegnet til, at man kunne beskæftige sig med den under nogensomhelst form for skriftlighed under de forhold, som herskede dengang, har jeg her praktisk talt kun min hukommelse at støtte mig til. Beretningen herom er således ikke som den øvrige del af min skildring bygget på skriftligt materiale, og det kan derfor også være, at der navnlig i dateringer og de forskellige begivenheders rækkefølge er mindre nøjagtigheder, som andre vil kunne verificere. Hovedlinierne er dog klare, og ved samtale med de forskellige personer, som var medaktører i denne sag, har jeg søgt bedst muligt at skaffe de nøjagtige oplysninger. Selvom den følgende skildring ganske står for min egen regning, har disse personer enten bekræftet skildringens rigtighed eller i hvert fald ikke haft noget at indvende imod min beretning.

„Allerede i efteråret 1943, da det danske militær var sat helt ud af spillet, stod det mig klart, at sammenbruddet ved Tysklands nederlag ville kunne komme til at skabe meget alvorlige problemer for Danmark med hensyn til spørgsmålet om ordenens opretholdelse, når den tyske hær blev sat ud af spillet.

Fra min forbindelse med sønderjyske kredse i tiden omkring Tysklands sammenbrud i 1918–19 havde jeg set, hvordan forholdene her kunne udvikle sig, og det var derfor navnlig en sådan situation, jeg havde for øje. Jeg erindrede den terror, som de tyske marinesoldater ved luftskibshallerne i Tønder udøvede over hele byen og egnen der ved revolutionen. Da vi til stadighed havde haft „indkøbsbesøg“ på Bornholm af tyske marineskibe, var jeg bange for, at der ved det tyske sammenbrud skulle ske det, at besætningerne på alle disse og mandskabet på andre tyske skibe, der muligt havde hørt om Bornholms herligheder, ved Tysklands sammenbrud skulle tage kommandoen og sejle til Bornholm for at plyndre, inden de tog hjem.

På det tidspunkt eksisterede det danske politi ganske vist endnu, men jeg indså, at dets styrker, selvom disse var vokset stærkt under krigen, i en akut situation ville være ganske ude af stand til at klare de

vanskeligheder, som en flygtende og desorganiseret tysk hær ville rejse, når man ikke havde en dansk hær at støtte sig til.

Jeg var ligeledes klar over, at de politistyrker, der på dette tidspunkt var til rådighed, ville blive engageret i København og i de store provinsbyer samt eventuelt i Sønderjylland, og at der ville være meget små muligheder for at yde bistand til Bornholm, uanset at man kunne vente ekstraordinære vanskeligheder her, hidrørende fra de fra de baltiske stater flygtende tyskere, eventuelt fra de efter dem følgende russere.

Jeg arbejdede derfor – som sagt – ganske privat og på egen hånd med den tanke, hvis det skulle vise sig nødvendigt for at beherske situationen, at få et kontingent svensk militær sendt til Bornholm, så snart det tyske sammenbrud var klart. Der bød sig allerede i begyndelsen af året 1944 en lejlighed for mig til at gøre et forsøg på at forberede gennemførelsen af denne tanke.

I efteråret 1943 var der nemlig flygtet så mange til Sverige med stjalne bornholmske fiskerbåde (undertiden var de måske „stjålet“ med ejernes samtykke), at man fra dansk side ønskede at få visse af disse både tilbage, for at de kunne udnyttes på Bornholm. Dette resulterede i, at daværende overbetjent i kystpolitiet Henry Jensen fik samtykke fra tyskerne til at foretage en rejse til Simrishamn med en bornholmsk kutter for at bringe bådene tilligemed deres garn og andre for fiskeriet vigtige genstande tilbage.

Da jeg erfarede, at denne rejse var under forberedelse, satte jeg mig i forbindelse med overbetjenten. Jeg bad ham om gennem den danske konsul i Simrishamn, Gunnar Ohlson, at søge at komme i kontakt med det danske gesandtskab i Stockholm, hvor jeg bl. a. kendte legationsråd Torp-Pedersen, og gøre dette bekendt med mine overvejelser om tilrettelæggelse af en ordning, hvorefter der skulle skaffes Bornholm hjælp i den givne situation ved oversendelse af en svensk styrke hertil, når det blev begæret af mig.

Denne rejse fandt sted i dagene den 4.–8. januar 1944, og overbetjent Jensen søgte ikke alene kontakt med gesandtskabet, men også med kaptajnløjtnant Christiansen, der som tidligere omtalt var blevet bortført til Sverige. Sidstnævnte opholdt sig hele vinteren 1943 i Dalarna, størstedelen af tiden på sygehuset i Avesta; først i marts måned 1944 var han så rask, at han kunne tiltræde et regelmæssigt arbejde for den danske stat i Malmø.

Da overbetjent Henry Jensen imidlertid satte sig i forbindelse med gesandtskabet og overfor dette udtalte ønsket om at komme i kontakt med Christiansen, blev resultatet, at Christiansen blev ført i en særlig bil den lange vej fra Dalarne og helt ned til Simrishamn for at møde Jensen. Også Torp-Pedersen ankom til sidstnævnte by fra Stockholm.

Jensen gjorde såvel gesandtskabet som Christiansen bekendt med min plan. Jeg må her indflette, at jeg havde medgivet Jensen et brev (inden i hans revolver) og desuden nøje mundtlig besked til vor gesandt i Stockholm. Navnlig Christiansens store forståelse og kendskab til forholdene på Bornholm bevirkede naturligvis, at han her kunne yde en betydelig bistand. Jeg er imidlertid også overbevist om, at Jensen (nu politiassistent i København) i alle måder gav en udmærket fremstilling af min plan.

I de kommende måneder overvejede jeg stadig, hvorledes jeg på bedste måde skulle få denne tilrettelagt til udførelse, men der var forbundet store vanskeligheder hermed. Indstillingen overfor planen var selvfølgelig i høj grad afhængig af de forskellige politiske synspunkter både her og i Sverige. Under de daværende forhold levede praktisk talt alle ledende danske politikere under jorden, og det var ganske uklart, hvem der skulle træffe de afgørende politiske beslutninger om, hvad der skulle ske ved befrielsen, eller når denne nærmede sig. Selv kom jeg kun til København med cirka en måneds mellemrum for en dag eller to ad gangen, idet man fra ministeriets side ønskede, at jeg var så lidt som muligt væk fra øen. Det gik derfor kun langsomt med mit arbejde på denne sag, men jeg havde dog tillid til, at man i Sverige både fra dansk og svensk side arbejdede videre med den på bedste måde.

Under mine besøg i København, hvor jeg som omtalt jævnligt var sammen med både viceadmiral Vedel og den svenske minister v. Dar-del, forelagde jeg også disse to fremtrædende personligheder min plan. De var begge stærkt interesserede i den og lovede at arbejde med, idet de ganske delte mine bekymringer for, hvad der kunne ske, og min opfattelse, at en sådan svensk indsats var den eneste mulige løsning for Bornholms vedkommende.

Det var som bekendt først i tiden omkring folkestrejken og i de måneder, der fulgte derefter, at forhandlingerne om regeringsdannelsen efter krigen begyndte at tage form. Det var derfor ikke så mærkeligt, at

hele den første halvdel af året 1944 gik, uden at jeg fik nogen afgørelse; endnu hen på sommeren var spørgsmålet stadig uafklaret.

Den 8. juli 1944 var jeg imidlertid på min årlige inspektionstur til Christiansø sammen med politimesteren og forskellige andre medarbejdere. Jeg havde også her en kærkommen lejlighed til igen personlig at kontakte forvalter Jakobsen, hvis arbejde jeg naturligvis gerne ville støtte og holde mig underrettet om, i det omfang det var forsvarligt af sikkerhedsmæssige grunde. Under dette besøg traf jeg desuden marine-ministeriets arkitekt Klok, som tilfældigvis var på inspektion på Christiansø samtidig. Jeg forstod, at han havde et vist samarbejde med forvalteren, og at han stod for i den nærmeste fremtid at skulle til Sverige. Der var således her en god lejlighed til at træffe mere konkrete aftaler om iværksættelse af den påtænkte hjælpeaktion.

Det gjaldt nu om at få aftalt en kode, som kunne tilkendegive, at den planlagte aktion skulle træde i kraft. Vi aftalte da indbyrdes, at kodeordet skulle lyde: „Peter er syg“. Arkitekt Klok lovede at bringe denne meddelelse videre til Sverige, og dette skete da også. Alt var herefter i orden. Men min plan med hensyn til hjælp fra Sverige gjaldt selvfølgelig som sagt udtrykkelig kun det tilfælde, at Tyskland på det tidspunkt *var* brudt sammen. Ellers kunne Sverige jo ikke træde til.

Hen på efteråret 1944 fik jeg besked fra Christiansen på den sædvanlige måde i en lille seddel, som lå i en rulle svenske blade. Der stod her bl. a.: „Vi har det godt. Dog går det ikke så godt med Peter; han er nu sendt til specialist i Stockholm“.

Denne meddelelse havde jeg meget svært ved at forstå, idet dens kortfattede karakter ikke ledte mine tanker i retning af vor mobiliseringsplan, som på det tidspunkt ikke havde været drøftet i en måned eller to, men efter nogen tids forløb blev jeg dog klar over, at det var denne, der sigtedes til, og at der altså var opstået vanskeligheder.

Der gik nu atter et ikke så kort tidsrum, i hvilket jeg intet hørte til sagen. Så fik jeg pludselig brev fra viceadmiral Vedel, om jeg ikke snart kom til København, så vi kunne tale sammen. Jeg tog straks afsted, og derovre viste det sig, at der nu skete noget, der desværre må siges at være blevet til skæbnesvanger skade for Bornholm. Det har ikke været mig muligt at fastslå nøjagtigt, hvornår det skete, men det var på et tidspunkt, da forhandlingerne om den danske regering efter krigen var ført så langt frem, at man i hvert fald med nogen sikkerhed kunne regne

med, at Vilhelm Buhl blev statsminister i befrielsesregeringen. Vedel meddelte mig, at han fra Sverige havde fået besked om, at den svenske regering ønskede min plan om tilkaldelse af hjælp fra Sverige til Bornholm forelagt for og godkendt af det kommende danske ministerium. Forhandlinger herom måtte altså føres med Buhl.

Jeg fandt det bedst først at orientere finansminister Kofoed og bad Vedel gå med op til ham i ministeriet. Derefter foranledigede Kofoed, at Buhl kom til møde med os. Vi drøftede så det hele igennem med ham. Han lovede mig nærmere besked efter at have drøftet sagen med sine vordende kolleger. Men han forstod udmærket godt mine synspunkter. Der gik nogen tid, uden at jeg hørte noget fra Buhl. Jeg søgte så forbindelse med ham igen; vi mødtes i København, og han erklærede, at det for ham og de andre designerede ministre var et princip, at der ikke skulle hidkaldes svenske tropper til brug ved Danmarks befrielse. Man havde åbenbart visse forestillinger om, at man fra dansk side selv kunne klare dette. Han spurgte mig, om Bornholm da ikke fik våben fra Sverige, hvilket jeg bekræftede, men jeg tilføjede, at de fleste gik videre herfra til det øvrige land, og at den af mig tænkte situation kunne blive af en sådan karakter, at den slet ikke kunne beherskes af et par hundrede unge frihedskæmpere, der jo ikke var indstillet på så alvorlige operationer. Men der var desværre intet at gøre.

Jeg var naturligvis ikke tilfreds eller glad for denne afgørelse, men på den anden side var der heller ikke yderligere muligheder for mig for at arbejde videre med sagen. Skulle der herefter stilles særlig hjælp til rådighed for Bornholm, skulle det være fra den danske brigade i Sverige, men det gik jeg ud fra, at regeringen og brigaden ordnede, idet de jo var klar over problemet.

Imidlertid erfarede jeg efter krigens afslutning, at min plan om organisation af en særlig hjælp til Bornholm havde været underkastet meget indgående overvejelser i forbindelse med dispositionerne over den danske brigade i Sverige, at der på et vist tidspunkt umiddelbart op til befrielsen blev foretaget omfattende forberedelser til at sende en afdeling af brigaden til Bornholm, og at disse var så langt fremme, at vedkommende afdeling stod umiddelbart foran afskibning til Bornholm, da man fik kontraordre om at følge hovedstyrken til København.

Som det senere skal redegøres nærmere for i forbindelse med mine oplysninger om de begivenheder, der førte til Bornholms bombe-

ment, er det min opfattelse, at denne beslutning fik de sørgeligste følger for Bornholm. Jeg er naturligvis ikke i stand til at udtale mig om, i hvor høj grad det var nødvendigt at sende brigaden til København uden at kunne lade en afdeling af denne gå til Bornholm så hurtigt, at der havde været mulighed for at modtage tyskernes overgivelse til danske myndigheder. Men efter min mening kunne herved Bornholms bombardement måske være blevet undgået. Fra min side var der i hvert tilfælde sagt til i tide.

Min foranstående plan om eventuel hjælp fra Sverige til Bornholm er iøvrigt nærmere omhandlet i det svenske „Aktuellt och historiskt meddelanden från Försvarsstabens krigshistoriska Afdelning 1956.“ –

Jeg vender nu tilbage til begivenhederne på Bornholm i sommeren 1944. I min indberetning af 17. august tales der bl. a. om udvidelse af gestapo her, om forøgelse af det tyske militær på Galløkken ved Rønne og om anvendelse af hotellerne i Sandvig til tyske soldaters orlovsophold. Gestapo blev anbragt på Vestre skole i Rønne. Moraht ville have det hos sig på Galløkken for at have det under kontrol, men det lykkedes ham desværre ikke.

I dagene op til 19. september 1944 mærkede jeg stigende aktivitet og nervøsitet fra tyskernes side og stigende uro hos befolkningen. Grundlaget for det hele var det mig ikke muligt at blive helt klar over, bl. a. på grund af den stadig manglende fyldestgørende orientering fra ministeriets side.

„Lørdag den 16. september dekreterede frihedsrådet en landsomfattende proteststrejke til mandag den 18. kl. 12 i anledning af, at tyskerne havde ført ca. 200 danske fra Frøslev til Tyskland.

Denne strejke blev som bekendt meget effektiv i København, men parolen efterfulgtes noget mere uensartet rundt omkring i landet.

I Rønne skete der intet om lørdagen bortset fra forskellige mindre episoder. Endnu mandag morgen var der forvirring, idet nogle gik på arbejde, andre ikke, men de mest aktive, fik dog hurtigt bevæget de arbejdsvillige til at forlade arbejdet, således at strejken inden længe blev almindelig. Endog banerne ophørte med at køre i modsætning til, hvad der havde været tilfældet den 1. juni. Butikkerne lukkede med undtagelse af den stærkt tyskorienterede bogbinder Didriksen, der foranledigede anbragt tysk militærvagt foran sin ejendom, hvilket naturlig-

vis kun forøgede uroen og det almindelige had imod ham. Også banker, sparekasser og offentlige kontorer lukkede, kun telefonen fungerede hele dagen.

Gadelivet var naturligvis noget præget af de mange mennesker, der havde forladt deres arbejde, men det var nærmest de meget unge aldersklasser, idet alle mennesker i mere moden alder holdt sig fra gaderne og i hvert fald fra provokerende episoder.

I det store og hele måtte det dog siges, at dagen forløb fredelig i Rønne, og en forespørgsel til de andre købstæder på øen gav da også det svar, at der kun få steder var strejker, og at der i hvert fald alle steder var ro. I Åkirkeby og Svaneke var der overhovedet intet unormalt, og i Allinge strejkede kun enkelte virksomheder, medens der i Neksø, hvor stemningen som tidligere omtalt var meget stærkt rettet imod tyskerne på grund af deres mange indkøb, var almindelig strejke over det hele. Det var i denne forbindelse ganske overordentlig uheldigt, at tyskerne netop fejrede dagen med at sende nye mængder af mandskab i land for at foretage indkøb i Neksø og nærmeste omegn. Dette formildede selvfølgelig ikke stemningen. Neksøborgernes vrede mod tyskerne blev ikke mindre, og tyskerne stod på deres side uforstående overfor, at butikkerne var lukket. De mange lediggængere på gaderne sammen med flokke af tyske soldater skabte også en farlig situation.

Efter aftale med borgmester Harild i Neksø tog jeg ned til byen for selv at se på forholdene her.

Forinden havde jeg dog haft en længere samtale med Moraht, og karakteristisk for vort forhold var, at det var ham, der ringede til mig for at få klarhed over situationen. Det var tydeligt, at han var noget nervøs for, hvad det kunne udvikle sig til, og han havde kun lidt orientering om situationen og dens baggrund. Jeg kunne derimod give ham en fuldstændig rapport om, hvorledes forholdene var på hele øen, men jeg undlod ikke samtidig at forklare ham alt, hvad jeg vidste om tyskerens provokationer i København m. v., terror og løftebrud, der havde givet anledning til uroen. Han var i virkeligheden fuldstændig uvidende om disse ting. Han afslørede imidlertid, efter at han havde fået alle oplysningerne fra mig, at hos ham sad lederen af det tyske sikkerhedspolitis nye afdeling på Bornholm hr. untersturmbandführer Schulz, hvis tilstedeværelse her på Bornholm jeg naturligvis ikke havde kunnet

være uvidende om, men som man altså hidtil ikke havde fundet anledning til at sætte mig i forbindelse med. Nu ønskede han pludselig at komme i kontakt med mig og angav, at han på grund af rejser til København og forskelligt andet arbejde ikke tidligere havde ladet sig præsentere for mig af Moraht. Dette pludselige ønske kom mig særdeles dårligt tilpas, og jeg sagde åbent til Moraht, at jeg ikke kunne opfylde det, fordi kontoret var lukket under strejken, og endvidere fordi det ikke ville være hensigtsmæssigt, om Schulz nu pludselig kom til mig netop på denne dag, hvor stemningen var så ophidset. Jeg tilføjede, at han jo kunne få forbindelse med mig gennem Moraht, hvad der selvfølgelig også passede mig selv bedst. Da jeg var klar over, at jeg i det lange løb ikke kunne undgå Schulz, tilføjede jeg imidlertid, at når situationen var faldet til ro, kunne Schulz komme, og at jeg da selv nok skulle sige til.

I min samtale med Moraht fandt jeg imidlertid anledning til at fortælle ham lidt om, at der fra tyske skibe var sket betydelig landgang i Neksø, og at jeg derfor havde til hensigt at tage derned. Det var i virkeligheden med glæde, at han hørte, at jeg tog til Neksø. Denne hans indstilling kunne naturligvis kun styrke mig i min autoritet overfor tyskerne under besøget. Jeg tog fra Rønne ved 12-tiden. Allerede længe før jeg nåede Neksø, sås der overalt på vejene tyske soldater med mapper og tasker vandrende ud og ind ad gårdene, og jo nærmere man kom Neksø, desto større blev antallet af disse soldater. Da jeg kom ind på Neksø Torv, viste det sig, at der i virkeligheden var optræk til en ret farlig situation, idet en hel del tyskere fra skibene og en stor klynge af de strejkende mennesker havde samlet sig her. Tyskerne, ca. 150, stod på den ene side af torvet og danskerne, ca. 100, på den anden side. Det var ganske unge mennesker, 16-, 18- og 20-årige, som stod og så ondt til tyskerne, der på deres side var ret uforstående overfor hele situationen, idet de intetsomhelst kendskab havde til de overgreb, der var foretaget fra tysk side eller til årsagen til, at butikkerne var lukkede. Situationen så derfor noget faretruende ud, og jeg havde det indtryk, at den med største lethed pludselig kunne udvikle sig til en episode, der kunne få de alvorligste følger. Den allerede på det tidspunkt stedfundne ansamling af mennesker kunne naturligvis også tænkes at give anledning til, at endnu flere kom tilstede fra begge sider. Borgmester Harild var ganske enig med mig i, at det var en farlig situation. Jeg

kørte omgående ned på havnen, hvor kommandanten på det skib, der lå på reden, havde opstillet seks vagtposter med maskinpistoler, en foranstaltning, som ellers aldrig blev truffet ved den slags lejligheder, og som kun bidrog til yderligere at ophidse stemningen. En løjtnant og en underofficer stod stationeret på stedet. Jeg spurgte dem, om de havde set Moraht, der i sin samtale med mig havde erklæret, at han også ville tage til Neksø for at få landgangen fra skibene standset og folkene ombord igen for at forhindre, at de tog ud på gårdene og i det hele taget forøgede situationens farlighed.

Det viste sig, at Moraht allerede var ankommet til Neksø og var taget ud ombord på „Admiral Scheer“ for at forhandle med chefen. Jeg forklarede derfor løjtnanten hele situationen, ikke alene her på øen, men også i den øvrige del af landet, og at orlogsgasternes landgang under sådanne former netop i disse dage var højst uheldig. Jeg henledte opmærksomheden på, at situationen på torvet let kunne udvikle sig til en episode med store konsekvenser. Han svarede, at man allerede var ved at sende folkene tilbage til skibet, og at bådene stadig sejlede frem og tilbage.

Jeg henstillede derfor til ham, om det ikke var muligt, at han kunne forhindre, at soldaterne stod på torvet, medens de ventede på at komme tilbage til deres skib, og foreslog, at han fik samlet dem sammen nede på havnen, helst ude på den yderste mole på et sted, hvor de ikke var i så direkte kontakt med de mange danskere, som var på gaderne. Dette forstod han udmærket, og han gav med det samme vagterne ordre til at gå op på torvet og få dem ned på havnen. De kom omgående, og for en sikkerheds skyld blev jeg stående og påså, at foranstaltningen blev gennemført som foreslået. På det tidspunkt bevægede vel ca. 200 tyske marinere sig fra torvet ned til havnen, og da deres tilbagevenden til skibet under rolige former således var sikret, gav jeg løjtnanten mit kort og bad ham bringe Moraht dette med hilsen fra mig og besked om, at jeg tog til hotel „Østersøen“ i Svaneke, idet jo alt, også restaurationerne i Neksø, var lukket.

Undervejs til Svaneke mødte jeg stadig marinere med pakker og tasker; i fiskerlejet Årsdale midt imellem Neksø og Svaneke kom to underofficerer ud fra en butik; jeg standsede bilen og spurgte dem, om de havde tilladelse til at komme herud og købe ind. Den ene svarede meget pænt – og intetanende – at de havde fået 30 kr. hver til den-

ne landgang, og at de så også gik ud fra, at de havde lov til at bruge dem til indkøb. Jeg sagde herefter til dem, hvem jeg var, og bad dem påny bekræfte, at de faktisk havde fået de 30 kr. hver. Dette stred jo imod de oplysninger, som jeg havde fået om, hvad der blev overladt hver enkelt tysk marinesoldat til at købe for ved landgangen. Jeg bad derfor om deres navne og kendingsnumre, således at jeg kunne forfølge dette spørgsmål nærmere. De opgav dette godvilligt. Hvad der kom ud af denne undersøgelse, fik jeg aldrig at vide, men jeg er ikke i tvivl om, at Moraht for sit vedkommende gjorde, hvad der stod i hans magt for at gennemføre undersøgelsen.

Moraht, som af den tyske løjtnant på havnen i Neksø havde fået besked fra mig om, at jeg var taget til Svaneke, og hvor han kunne træffe mig der, kom kort tid efter hertil og fortalte mig om sit besøg på „Admiral Scheer“. Chefen her havde været meget optaget af de indberetninger, han havde fået om forholdene i land og havde været indstillet på at sende patruljer i land til at bringe ro og orden i forholdene på den sædvanlige tyske manér, men Moraht havde anmodet ham om at lade være med det og opfordret ham til i stedet for at kalde mandskabet tilbage. Moraht tiltrådte derfor ganske mine dispositioner overfor løjtnanten i Neksø havn og kunne give tilsagn om, at der ikke ville blive givet tilladelse til landgang mere den dag fra „Admiral Scheer“. Ved min hjemkørsel fra Svaneke kunne jeg konstatere, at der nu ikke mere var tyske soldater på landevejene.

Ved min hjemkomst førte jeg forskellige forhandlinger for at få arbejdsnedlæggelserne afviklet tilfredsstillende den næste dag. Ingeniør Milner og jeg henstillede til banernes personale, at de gik i gang tirsdag morgen, hvilket personalet erklærede sig rede til, men for en sikkerheds skyld forberedte jeg Moraht på, at det dog måske var muligt, at strejken ville vare tirsdagen med, og at jeg derfor meget henstillede, at der heller ikke den dag kom tyskere i land i Neksø for at foretage indkøb der.

Det lykkedes at få alt til at glide, således at forholdene arbejdsmæssigt set på Bornholm var rolige og ganske normale tirsdag morgen den 19. september – den dag, da tyskerne foretog deres anholdelse af det danske politi, først og fremmest i København, men dernæst også over det meste af den øvrige del af landet.

Da meddelelsen herom kom i den danske radio ved middagstid,

virkede det som en bombe og naturligvis meget skræmmende på befolkningen, der ikke havde været forberedt på denne udvikling. Heller ikke jeg havde fået oplysninger af nogen art, som kunne forberede mig på, hvad der forestod, men iøvrigt delte jeg i denne henseende skæbne med Moraht.

Henad kl. 16 om eftermiddagen ringede denne til mig og meddelte, at han lige havde hørt om den meddelelse, der havde været i den danske radio, og da han ikke på anden måde havde fået nogen underretning herom fra sine overordnede i København, ville han nu sætte sig i forbindelse med dem om sagen. Han ville imidlertid samtidig foreslå København, at der blev givet ham bemyndigelse til at træffe en særordning for Bornholm, hvor alt hidtil var gået så fredeligt. Han lovede at give mig underretning om resultatet af denne samtale. Jeg kunne kun sige til ham, at han vist ikke i denne forbindelse kunne regne med at benytte det herværende danske politi, da alle medlemmer af den danske politistyrke efter meddelelsen i den danske radio havde forladt deres poster, forsåvidt tyskerne ikke havde anholdt dem. Det ville derfor være tvivlsomt, om han i det hele taget kunne få fat på de enkelte medlemmer af politistyrken.

Moraht kom til mig kl. ca. 17 og var da ledsaget af Schulz fra sikkerhedspolitiet, som jeg her så for første gang. Jeg havde for mit vedkommende anmodet politimester d'Auchamp og Rønnes borgmester Aagesen om at komme til stede.

Moraht havde nu fået bemyndigelse til at træffe en politimæssig særordning for Bornholm, eventuelt under medvirken af de danske myndigheder; han ønskede meget, at en sådan ordning blev truffet, idet han mente, at dette ville skabe de fredeligste forhold. Politimesteren, borgmesteren og jeg var klar over, at der ville opstå store vanskeligheder, efter at det danske politi var ophørt at fungere, men vi kunne naturligvis ikke træffe nogen særordning for Bornholm, før vi var klar over, hvad der blev foretaget i den øvrige del af landet. Der blev derfor ikke på mødet med Moraht truffet nogen bestemt aftale om, hvordan det fremtidig skulle ordnes, men man enedes om, at borgmestrene i byerne skulle udsende en opfordring til folk om at iagttage den størst mulige ro, således at indgreb fra tysk side kunne undgås. Til gengæld lovede Moraht, at han ville indskrænke tyskernes indgreb til det mindst mulige og navnlig undgå udsendelse af flere politipatruljer

end allerhøjest nødvendigt. Iøvrigt kunne jeg i et telegram, som jeg afsendte til indenrigsministeriets departementschef samme aften, kun henlede opmærksomheden på de vanskeligheder, der ville opstå ved at få behandlet de sager, som politiet normalt tog sig af, herunder ikke mindst alle de civile sager. Om aftenen ringede departementschef Saurbrey til mig og gav mig lidt underretning om, hvad der var passeret i København, navnlig i ministerialbygningen, og jeg kunne derfor allerede den 19. september til de tidligere omtalte personer, der fik mine fortrolige meddelelser, udsende et kort referat af de oplysninger, som jeg sad inde med.

Som et vidnesbyrd om de kaotiske forhold, der herskede ved lejligheder som denne, og som gjorde det overordentlig vanskeligt for den lokale administration at gennemføre kontakten med centraladministrationen, kan jeg nævne, at det telegram, som jeg den 19. september om aftenen sendte til departementschef Saurbrey med rapport om forholdene på Bornholm, endnu ikke var kommet departementschefen i hænde, da han ringede sent om aftenen for at bringe sin meddelelse til mig. Da departementscheferne skulle have møde onsdag eftermiddag den 20. var det naturligvis af stor betydning, at de havde min indberetning og de af mig stillede spørgsmål til behandling på dette. Jeg læste telegrammet op for departementschefen i telefonen, og efter afslutningen af min samtale med ham ringede jeg til hovedtelegrafstationen i København for at få det efterspurgt. Her lovede man at søge at finde frem til det og få det bragt ud, men ikke desto mindre ringede en fuldmægtig fra indenrigsministeriet til mig onsdag kl. 12 for at meddele mig, at telegrammet stadig ikke var kommet; jeg måtte da diktere det til kontoret i indenrigsministeriet, og først da lykkedes det at få meddelelsen frem.“

Som jeg senere forstod, var årsagen til, at tyskerne ikke tog politiet på Bornholm den 19. september 1944 vist den, at man helt havde glemt øen, men det indhentede tyskerne, som man senere vil se, i januar 1945.

„Efter at vi tirsdag morgen havde haft held til at få arbejdet i gang overalt, var påny onsdag morgen den 20. september alle virksomheder lukkede. Fødevarerbutikkerne holdt dog åbent fra 7–8 om morgenen, og de første morgentog kørte, men da folk ikke turde køre ud af frygt for ikke at kunne komme hjem igen, holdt togkørslen op tidligt på formiddagen.

Onsdag middag den 20. september modtog jeg en henstilling fra Moraht, om jeg ikke kunne foranledige, at det danske politi på Bornholm som i det øvrige land afleverede deres våben. Han var bange for, at det ellers ville blive nødvendigt at gribe til strengere foranstaltninger i den anledning. Forholdet var det, at alle polititjenestemænd her var gået under jorden og havde medtaget deres tjenestevåben. Iøvrigt var det klart, at de få tjenestepistoler, som de bornholmske betjente var forsynet med, ikke havde større betydning. Moraht lagde imidlertid vægt på, at de blev afleveret, og i forbindelse hermed afgav han overfor mig forsikring om, at politiet så roligt kunne vende hjem, og at der ikke ville ske det nogetsomhelst. Han gav mig sit ord herpå og gentog det flere gange. Som det vil fremgå af min senere beretning om det indgreb, der ikke desto mindre blev foretaget mod de bornholmske betjente i januar 1945, var det af overordentlig stor betydning, at han afgav denne forsikring, og at jeg omgående nedskrev denne i amtets udførlige indberetning til indenrigsministeriet, således at den senere kunne anvendes som dokumentation for, hvad der var foregået.

Den dag, han afgav erklæringen, den 20. september, var min stilling imidlertid meget vanskelig. Harmen i befolkningen efter de i den danske radio fra udlandet udsendte meddelelser var overordentlig stor, og jeg havde desuden meget svært ved at foretage noget, der bragte mig i altfor direkte kontakt med betjentene. Politimester d'Auchamp stod jeg derimod stadig i den nøjeste kontakt med, og jeg kunne derfor love Moraht, at jeg ville sætte mig i forbindelse med ham og underrette ham om Morahts ønsker og løfter. Det måtte da bero på politimesterens og polititjenestemændenes stilling, hvad de ville gøre. De var dog ikke i tvivl om, at det var det rigtigste og klogeste at aflevere deres tjenestevåben.

Efter min samtale med Moraht fik jeg telefonisk meddelelse fra departementschef Saurbrey om den stilling, man på departementschefernes møde var blevet enige om at indtage i anledning af det passede. Den gik ud på, at man fra dansk side måtte henholde sig til tyskernes beslutning om, at det danske politi var ophævet, og at denne afgørelse måtte gælde politiet i dets helhed, herunder også politimesterens civile funktioner udenfor området vedrørende opretholdelse af lov og orden.

Under disse forhold fandt jeg ikke anledning til at sætte mig i for-

bindelse med Moraht, idet jeg anså det for mest hensigtsmæssigt, at jeg, ligesom man åbenbart gjorde det i København, trak tiden ud for at se, hvad der skete, forinden man traf beslutning om at tilrettelægge særordninger.

Fra tysk side pressede man imidlertid på. Det havde åbenbart hurtigt vist sig for tyskerne, at det var nemt nok at arrestere det danske politi, men at det var væsentlig vanskeligere at fylde det hul, der opstod i hele den almindelige administration, når politiet var borte. Det viste sig også klart, at man havde regnet forkert, hvis man havde troet, at det med den foretagne aktion var muligt at skræmme en del af politistyrken til at indgå i positivt samarbejde med tyskerne om bekæmpelse af sabotage og lignende. For Bornholm var vanskeligheden stadig den, at enhver måtte tage sin beslutning uden at vide, hvad der skete i den øvrige del af landet. Som det fremgår af det følgende, fulgte imidlertid også de bornholmske betjente spontant og af egen fri vilje den samme kurs.

Om aftenen den 20. september afleverede en tysk soldat på min bopæl et brev fra lederen af sikkerhedspolitiet den tidligere omtalte Schulz:

„Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und den SD in Dänemark.

Aussendienststelle Bornholm,
Rønne, den 20. september 1944.

An Herren Amtmann von Stemann,
Rønne.

Über deutsche Inselkommandantur.

Betrifft: Umstellung der dänischen Polizei.

Bezug: Merfache persönliche Rücksprache.

Auf der Insel Bornholm sind bisher keine ernsteren Ausschreitungen gegen die deutschen Interessen zu verzeichnen gewesen. In Anerkennung dieser Tatsache und auch, da es bei der Umstellung der dänischen Polizei zu keinen ernsteren Zwischenfällen gekommen ist, bin ich bereit, vorbehaltlich der von Kopenhagen zu erwartenden Regelung die dänische Polizei exekutivmässig einzusetzen.

Die dänischen Polizeibeamten müssen sich schriftlich verpflichten, auf allen Gebieten rein sachlich und ohne Hemmungen gegenüber

Ihren Volksgenossen zu arbeiten. Insbesondere wird verlangt, dass sie gegen Saboteure, Bombenattentate, Sprengstoffdiebe, Attentäter gegen deutschfreundliche Geschäfte und gegen Deutsche, sowie gegen illegale Betätigungen auch Zettelkleber – mit aller Schärfe einzuschreiten haben. Bei Strike und sonstigen Gelegenheiten sind Umzüge und Gruppenbildungen von personen zu unterbinden.

In allen Fällen ist bei Bekanntwerden eines derartigen Deliktes die deutsche Sicherheitspolizei unverzüglich einzuschalten, die sich dann besondere Weisungen von Fall zu Fall vorbehält.

Mit der Leitung der Exekutive beabsichtige ich den *Overbetjent Andersen* zu betrauen, der auch als Verbindungsmann zum Leiter der deutschen Sicherheitspolizei anzusehen ist.

Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei
unter der S. S. in Dänemark,
Schulz.

S. S. U. stf. u. Dienststellenleiter.“

På brevet havde Moraht med skreven hånd påført følgende udtalelse:

Rønne, den 20. september 1944.

„*Sehr geehrter Herr Amtmann!*

Ich würde es sehr begrüßen, wenn die umseitig skizzierte Zusammenarbeit zustand käme. Die dänische Polizei würde in diesem Falle wieder bewaffnet und können ihren Dienst sofort antreten ohne dass ich vorher in Kopenhagen anfrage. Unser aller verhandlungstaktische Situation gegenüber Kopenhagen ist dann sehr sicher.

Der einzige Unterschied von früher besteht in der Möglichkeit unserer Mitwirkung in den umseitig genannten, uns interessierenden Fällen. Für etwaige Rückfragen hierüber stehe ich gern jederzeit zur Verfügung.

Ihr sehr ergebener
Moraht.“

Jeg sendte straks om aftenen bud efter politimester d'Auchamp, som efter at være blevet gjort bekendt med brevet erklærede, at han for sit vedkommende selvfølgelig ikke under nogen omstændigheder kunne tænke sig at gå med til det fremsatte forslag. Heller ikke han ønskede

imidlertid at tage stilling til, om polititjenestemændene iøvrigt skulle følge henstillingen eller løbe den personlige risiko, som det var, at sige nej. Vi sendte derfor bud efter daværende overbetjent Andersen for at gøre ham bekendt med det foreliggende og bad ham meddele os, hvilken stilling han ønskede at tage. Det var en vanskelig, ja næsten dramatisk situation at sidde her under tilsyneladende fredelige forhold i sit hjem om aftenen med de to mænd, som ikke vidste, hvad øjeblik der kunne blive foretaget indgreb imod dem.

Resultatet af mine forhandlinger såvel med politimesteren som med overbetjent Andersen blev, som det burde, negativt. Ingen af dem kunne gå ind på det tyske forslag.

Klokken var nu blevet henad 22, men jeg fandt det alligevel rettest telefonisk at give Moraht besked om de af ham fremsendte spørgsmål. Af forsigtighedshensyn formulerede jeg det dog således, at han ikke fik underretning om, at jeg havde forhandlet med politimesteren og overbetjent Andersen. Jeg henholdt mig fortrinsvis til mine forhandlinger med København, og til at man der ikke havde truffet nogen afgørelse, dels fordi mit telegram var blevet standset, formentlig af tyskerne, og dels fordi den danske centraladministrations ledende mænd ikke fra tysk side havde kunnet få den klarhed over situationen, som gjorde det muligt for dem at tage stilling til de forskellige spørgsmål, som amtet havde rejst, navnlig spørgsmålet om at give mig bemyndigelse til at træffe en lokal ordning.

Jeg fandt det rigtigst samtidig at antyde overfor Moraht, at det, som situationen lå, ikke var sandsynligt, at den kunne løses på den af ham foreslåede måde, idet jeg udtrykkelig sagde til ham, at deportationen af de 1700 polititjenestemænd, som tyskerne havde arresteret dagen før, havde gjort situationen yderligere vanskelig også for Bornholm, selvom der intet var sket her.

Det var imidlertid ikke nemt for mig at forhindre, at den nu opståede situation kom til at skabe alvorlige vanskeligheder også i forholdet mellem Moraht og mig. Han var ganske vist på den ene side som altid ret forstående overfor mine synspunkter, og der er ikke tvivl om, at han selv i en skæbnsvanger situation aldrig ville have medvirket til et uklogt og brutalt skridt, som anholdelsen af politiet. På den anden side havde han ikke den fulde forståelse af de konsekvenser, som denne handling måtte få for hele den danske befolknings

indstilling til tyskerne, men vedblev under samtalen gang på gang at søge at få mig til at arbejde på at få gennemført en særordning for Bornholm, uanset min gentagne påvisning af vanskelighederne herved.

Jeg måtte derfor love at rette en fornyet henvendelse til ministeriet om spørgsmålet, hvilket jeg gjorde med næste flyver. Derimod lykkedes det mig at afværge hans ønske om at få et skriftligt svar fra mig, hvad jeg naturligvis under de foreliggende omstændigheder nødtigt ville give.

Som sædvanlig var der ikke større kontakt imellem de tyske myndigheder indbyrdes, og dagen efter, torsdag den 21. september, meddelte Moraht mig, at han fra København havde fået ordre til at foranledige, at det danske politi straks igen trådte i funktion som hidtil og uden noget vilkår. Hertil kunne jeg kun igen svare, at det var mig umuligt at foretage mig noget i den anledning, før jeg fik besked fra den danske centraladministration herom, og at det i det hele taget var ganske formålsløst at prøve på at få dette spørgsmål løst lokalt, idet også politiet måtte henholde sig til de direktiver, som det modtog fra København. Han indrømmede åbent, at han havde regnet med dette svar. Det synes således, som om min samtale med ham aftenen før ikke havde været resultatløs. Han havde nu forstået rækkevidden af, hvad tyskerne havde foretaget sig. Også den omstændighed, at man nu fra København meddelte, at det bornholmske politi kunne træde i funktion igen uden nogetsomhelst vilkår, tydede på, at det var gået op for tyskerne i København, hvilke vanskeligheder de havde skabt for sig selv ved deres indgreb mod det danske politi.

De kommende dage var som bekendt i København optaget af meget vanskelige forhandlinger og overvejelser, idet man naturligvis først og fremmest ville gøre et forsøg på at finde en form, hvorunder politiet kunne gå i arbejde igen, således at der blev et frit dansk politi i funktion. Herom havde departementscheferne modtaget indtrængende henvendelser fra alle de samarbejdende politiske partier, erhvervslivet, fagforeninger o. s. v., men en betingelse for en sådan ordning måtte naturligvis være, at de danske polititjenestemænd blev sat i frihed igen. Man afgav derfor den 22. september en alvorlig protest overfor indgrebet imod politiet, idet man fremhævede politiets grundlæggende betydning for hele den danske administration, således at det næsten

var umuligt at gennemføre denne uden det danske politis eksistens. Departementscheferne havde selv alvorligt overvejet, om de skulle træde tilbage, men de indtrængende henstillinger, som de modtog om at søge at gennemføre en løsning, havde dog fået dem til at prøve på dette.

Herom gav departementschef Saurbrey mig telefonisk meddelelse den 22. september ved 22,30 tiden, og den følgende dag kunne jeg give den fortrolige kreds, som modtog mine meddelelser, underretning om, hvorledes situationen lå.

Samtidig udsendtes der fra justitsministeriet en forespørgsel til amtmændene om, hvordan forholdene var for de enkelte polititjenestemænd i amtet. Her på Bornholm var alle tilstede undtagen 6, der midlertidigt var anbragt på politiskolen; flere af disse var iøvrigt blevet anholdt derovre, hvilket man senere fik oplysning om.

Den 23. september var man kommet så vidt, at justitsministeriet kunne udstede telegrafisk ordre til, at alle politikontorer uopholdelig burde genåbnes til varetagelse af anklagemyndighedens arbejde og alle civile forretninger, som påhviler politiet, herunder også motorvæsenet; det oplystes samtidig, at alle disse forretninger var lagt over til de danske myndigheders egen ordning. Man havde sikret sig tyskeres tilslutning hertil og kunne derfor fastslå, at, hvis der desuagtet fra tysk side blev lagt hindringer i vejen for kontorenes genåbning eller blev stillet krav om tysk kontrol, kunne genåbningen stilles i bero. Disse kontorer skulle for at understrege deres ikke-politimæssige karakter kaldes for civilkontorer. Samtidig søgte tyskerne at tilrettelægge en dansk politiorde, idet der den 23. september blev udstedt en forordning „Fra den højere S. S. og politifører i Danmark vedrørende reorganisation af det danske politi“.

Heri bestemtes det, at de kommunale myndigheder kunne oprette et ordens- og kriminalpolitikorps til opretholdelse af ro og orden, medens alle anliggender vedrørende det politiske politi og tilsynet med udlændinge forbeholdtes det tyske sikkerhedspoliti.

Samtidig trak man i land med hensyn til C. B. organisationen, idet man udtalte, at man ikke havde noget at indvende imod, at C. B. U-kolonnerne blev bestående. Disse bestemmelser blev nu udnyttet til at etablere de såkaldte vagtværn rundt omkring i landet, og i en skrivelse af 25. september indstillede jeg meget indtrængende til borgmester Aagesen, at også Rønne byråd tog initiativet til oprettelse af et sådant korps.

Derimod blev de påtænkte civilkontorer med vedkommende politimestre og politifuldmægtige som ledere ingen succes. Allerede den 30. september lukkede civilkontoret i Rønne, idet man havde erfaret, at dette skete i den øvrige del af landet, og man stillede sig selvfølgelig solidarisk med sine kolleger.

Til de mange vanskeligheder med politiet kom nu særlig for Bornholm spørgsmålet om dampskibsforbindelsen, som stadig blev vanskeligere.

Som tidligere omtalt havde jeg forudset vanskeligheder på dette punkt, fordi tyskerne blev ved med at benytte dampskibsrueten til transport af soldater mellem København og Bornholm.

Vanskelighederne kom imidlertid nu fra anden side, idet den svenske regering under de skærpede krigsforhold udstedte et almindeligt forbud mod udenlandsk handelssøfart i svensk territorialfarvand i Østersøen til og med Falsterbokanalen. Dette var i flere henseender ganske overordentlig uheldigt for Bornholm, idet det medførte, at „Østersøen“ og „Carl“ blev ude af stand til at gennemføre mere end to dobbeltture om ugen mod hidtil tre. I parentes bemærket var det jo også et hårdt slag for de velorganiserede illegale forbindelser til Sverige, som i høj grad havde benyttet de bornholmske skibes sejlads gennem Falsterbokanalen.

Amtet sendte derfor en indtrængende henvendelse til indenrigsministeriet om at rejse dette spørgsmål, idet jeg fremsatte en udførlig redegørelse for, hvilke vanskeligheder det medførte for Bornholm. Amtet henholdt sig dog naturligvis udelukkende til de legale funktioner, som skibene udførte. Det er klart, at alene disse funktioner udgjorde et overordentlig stærkt argument for at søge at opnå tilladelse for vore både til igen at sejle igennem Falsterbokanalen.

Dette opnåedes da også, idet der blev fastsat begrænsninger for, hvor mange tyskere der måtte være med på hvert skib. Tyskerne bøjede sig herfor, da også de var stærkt interesseret i, at der blev opretholdt den bedst mulige ordinære persontrafik mellem Bornholm og København.

Denne tilladelse fra svensk side specielt for de bornholmske rutebåde opnåedes den 14. oktober, og der vistes i det hele taget i denne sag stor forståelse hos de svenske og danske myndigheder for Born-

holms særlige vanskeligheder. Da jeg næste gang var i København, gik jeg op og takkede den svenske minister v. Dardel. Han fortalte mig, at han havde været i Stockholm, da den danske forespørgsel var kommet. Han var blevet spurgt af det svenske udenrigsministerium i sagen og havde på det varmeste anbefalet dispensationen.

Men nu indtrådte der vanskeligheder fra anden side.

Den 14. oktober modtog jeg en henvendelse fra dampskibsselskaberne i anledning af, at handelsministeriets søfartskontor havde bestemt, at hvert af de to fornævnte skibe, som trafikerede Bornholm, kun måtte medtage tolv passagerer på deres rejser. Konsekvensen af denne bestemmelse ville blive ensbetydende med en fuldstændig afbrydelse af passagertrafikken med skibene, idet det under de foreliggende forhold var nødvendigt at sige nej til alle passagerer. Der stod på det tidspunkt flere hundrede passagerer indtegnet, og dampskibsselskaberne kunne ikke påtage sig at træffe nogen beslutning om, hvilke af disse der skulle have tilladelse til at benytte sig af skibene. Samtidig må det erindres, at på dette tidspunkt var mangelen på benzin så stor, at det kun med de allerstørste anstrengelser var lykkedes at bevare benzintildelingen til flyveruten, således at den kunne flyve fem ture om ugen. Maskinen kunne ialt tage seksten passagerer med, og i løbet af en uge kunne der således kun transporteres firs mennesker hver vej mellem København og Rønne. Naturligvis en fuldstændig umulig situation! Dette forbud hang sammen med en ejendommelig episode, som selv en så kyndig og velorienteret mand som Hartvig Frisch næppe har set i dens rigtige sammenhæng under den omtalte, som han giver heraf i bogen „Danmark besat og befriet“, i 3. bind side 226.

Det nævnes her, „at det ved torpederingen af S/S „Hilma Lau“ var konstateret, at der nu var russiske undervandsbåde i Østersøen.“

Det var natten mellem den 12. og 13. oktober 1944, at dampskibet „Hilma Lau“ blev torpederet i Østersøen ret nær ved Christiansø. Besætningen blev reddet og kom til Bornholm, hvorfra det var meningen, at den skulle videre til København, men på grund af begrænsningerne i trafikken måtte hele besætningen, ialt nitten mand, blive nogle dage på Bornholm.

Episoden blev i modsætning til mange andre af den slags begivenheder, som tyskerne gjorde alt for at holde hemmelige, omtalt indgående i alle aviser, og det blev her sagt, at det var en russisk undervandsbåd,

der havde torpederet skibet. Kort tid efter kom hensigten med denne offentlighed omkring episoden endnu tydeligere frem, idet der i mange af landets aviser blev indrykket en annonce, der agiterede for mandskab til at kæmpe frivilligt på Østfronten mod russerne, og i denne blev der henvist til dette skibs torpedering som illustration til den fra Rusland truende fare.

Denne fortolkning af begivenheden er altså den som bl. a. er gået over i den tildels officielle historieskrivning, som findes i bogen „Danmark besat og befriet“.

På Bornholm så man imidlertid anderledes på dette. Selv havde jeg lejlighed til at være sammen med besætningen hos hotelejer Lyngby. Skibsofficererne fortalte i samtalens løb, hvad der var passeret. „Hilma Lau“ havde kort før torpederingen befundet sig i umiddelbar nærhed af talrige tyske krigsskibe og undervandsbåde, der optrådte i en samlet gruppe, og omfattende endog et større slagskib. Undervandsbåden, som foretog torpederingen, havde tilsyneladende ikke været videre skræmt af den store ansamling af tyske krigsskibe, men den havde tværtimod nærmet sig „Hilma Lau“ så meget, at det var muligt for den at læse navn og hjemsted. På baggrund heraf kan det ikke forekomme mærkeligt, at skibsofficererne havde meget lille tiltro til, at en russisk undervandsbåd skulle bevæge sig så nær ind på livet af et mindre handelsskib for at torpedere dette, når det samtidig befandt sig under forhold, hvor der var fortrinlige muligheder for at komme tyske krigsskibe til livs.

I min indberetning af 16. oktober fremhævede jeg udtrykkelig disse oplysninger og understregede, at episoden efter min mening burde undersøges nærmere, og at den fortolkning af det passerede, som herefter syntes at være nærliggende, i høj grad motiverede en revision af den opfattelse, som åbenbart var lagt til grund ved udstedelsen af de nævnte forbud med hensyn til rutebådernes passagerantal.

Den 18. opnåedes der tilladelse til, at skibene kunne medtage 50 passagerer, og der kom således påny gang i forbindelsen. Som udtryk for tyskernes inkonsekvente holdning kan jeg nævne, at jeg den 18. oktober, altså fire dage efter at torpederingen af „Hilma Lau“ var benyttet til at skræmme den størst mulige del af offentligheden med russernes nærværelse i Østersøen, kunne indberette, at Moraht overfor mig havde erklæret, at man fra tysk side efter de seneste oplysninger ikke

mere så så alvorligt på forholdene med hensyn til russernes undervandsbåde her omkring.

Som en særlig sikkerhedsforanstaltning, der dog selvfølgelig ikke var af større værdi, blev det bestemt, at der ikke måtte gives nogen meddelelse om, hvilken rute de bornholmske skibe fulgte. Læser man aviserne for den tid, er der således det mærkelige, at det først meddeles, at svenskerne lukker Falsterbokanalen, og at dette også omfatter de bornholmske skibe. Samtidig meddeles det, at dette medfører, at de kun kan sejle to ugentlige ture. Fjorten dage efter kommer der en annonce fra dampskibsselskaberne om, at de nu sejler tre ture, men nogensomhelst oplysning om, at svenskerne har givet tilladelse til, at der sejles gennem Falsterbokanalen igen, gives ikke. –

Med hensyn til det daglige liv på Bornholm findes der ikke i mine indberetninger i tiden umiddelbart efter politiets fjernelse tegn på, at den almindelige kriminalitet var blevet påvirket heraf. At antallet af rudeknusninger og mere eller mindre uskyldige demonstrationsbombninger var i stigning, var kun en fortsættelse af en tendens, der også tidligere havde været mærkbar.

I den første tid efter politiets fjernelse anså Moraht det for nødvendigt at sende patruljerende tyskere på gaden i tiden fra kl. 21 til kl. 1 nat, men for at dette ikke skulle virke provokerende, lod han patruljetjenesten udføre af civilklædte personer, hvilket naturligvis heller ikke var til skade for patruljeringens effektivitet.

Desværre var forholdet imidlertid jo dette, at sikkerhedspolitiet nu var organiseret herovre som en selvstændig enhed, og Morahts muligheder for at gribe ind overfor dettes dispositioner var således begrænsede til, at han kunne give dem henstillinger, som de naturligvis ofte bøjede sig for.

Dette gjorde de således i en af de alvorligste provokative situationer, som opstod, da den senere henrettede tyske håndlanger, fhv. bogtrykker Hammeken, ankom til Bornholm i de sidste dage af september måned.

Denne uhyggelige skikkelse dukkede op på Bornholm allerede de første dage, efter at politiet var ophørt at fungere. Han boede på et hotel i Rønne under navn af grosserer Sørensen. Andetsteds havde han indskrevet sig som grosserer Eriksen, men det illegale efterretnings-system fandt hurtigt ud af, hvem han var, og hans meriter var velkendt

andetsteds fra. Han standsede folk på gaden, truede dem med revolver og forlangte at se deres legitimationskort. I visse tilfælde beholdt han det ovenikøbet, i andre tilfælde beordrede han uden nogen motive-ring folk til at gå hjem, forhindrede dem i at gå i biografen eller forhindrede dem i at udføre andre lovlige ærinder, og hvis der stod to til tre mennesker sammen, kunne han finde på at spørge, hvad de stod der efter og beordre dem til at gå hver sin vej, som han anviste. Spurgte nogen, hvem han var, og med hvilken berettigelse han op-trådte på denne måde, henviste han blot til sin revolver. I visse til-fælde sparkede han folk, så de næsten ikke kunne gå, slog dem i ansig-tet, så blodet flød, ja, slog endog tænderne ud på dem. Der var selv-følgelig voldsom harme i befolkningen over dette, og jeg fik talrige henvendelser om at få ham uskadeliggjort.

Jeg henvendte mig derfor til Moraht, der intet anede om det, eller om hvem Hammeken var. Han forstod imidlertid, at en sådan persons optræden kun ville vække befolkningens harme, og at hans optræden var ganske i modstrid med de forhold, der hidtil havde hersket her på øen. Jeg gik så vidt, at jeg endog nævnte den mulighed, at der kunne ske Hammeken noget, og at vi så risikerede, at det fik konsekvenser for hele befolkningen her, således at man kom ind i en udvikling, der kunne skabe meget store vanskeligheder.

Moraht forstod udmærket mine synspunkter og lovede straks at tage sig af sagen, men det var tydeligt, at han ikke havde tilstrækkelig kontrol over sikkerhedspolitiet til at få sine intentioner gennemført umid-delbart. Hammeken var nemlig kommet hertil som „tolk“ for det nyop-rettede tyske politi. Han var forøvrigt tidligere gentagne gange straffet af de danske domstole og havde været efterlyst. Imidlertid var en straf-udsoning i dansk fængsel udsat efter direkte henvendelse fra Himmler.

Da jeg derfor i de følgende dage rykkede Moraht for sagen, måtte han, uanset at han stadig erklærede sig fuldstændig enig med mig, ind-rømme, at han havde mistet kontrollen med Hammeken. Han var forsvundet fra Rønne, og Moraht erklærede, at han ikke vidste, hvor han var. Han afgav dog tilsagn om, at såfremt Hammeken kom tilbage til Rønne, ville han blive taget i forvaring og straks sendt tilbage til København.

Den 29. september blev det fortalt mig, at Hammeken var blevet set på gaden i Rønne. Jeg henvendte mig derfor i henhold til disse til-

sagn til Moraht for at fortælle ham dette og holde ham fast ved det afgivne løfte. Moraht meddelte mig så senere, at Hammeken nu var under opsyn af Schulz, og føjede til, at han garanterede for, at han ikke fik lejlighed til at foretage sig nogetsomhelst her, og at han omgående ville blive sendt tilbage til København.

Hvor meget denne garanti var værd, fik jeg hurtigt at vide. Dagen efter at amtet havde indberettet til ministeriet, at jeg havde fået denne garanti af Moraht, optrådte Hammeken værre end nogensinde før uden nogensomhelst kontrol på Rønnes gader og gav anledning til en af de alvorligste provokerende episoder, som overhovedet fandt sted her på Bornholm under hele besættelsen.

Sent lørdag eftermiddag blev jeg ringet op af direktøren i Handelsbanken, der boede i dennes bygning på Torvet. Han meddelte mig, at Hammeken nu huserede på Torvet og slog folk, hvor han kunne komme til det uden nogen motivering, samt at min kone og datter, der netop havde passeret Torvet, iøvrigt uden at de var blevet antastet, havde søgt tilflugt hos ham. Bankdirektøren havde selv forgæves ringet til det tyske sikkerhedspoliti, der på det tidspunkt havde kontor på Missionshotellet, for at bede om hjælp, men ingen havde svaret. Som resultat af Hammekens optræden havde der imidlertid samlet sig en mængde mennesker på Torvet, de begyndte at indtage en truende holdning overfor ham, og han var selv ved at tænke på at trække sig tilbage til Missionshotellet, hvor han nu havde bopæl.

Jeg ringede straks til Morath og sagde, at dette ikke kunne passere længere. Efter at han havde afgivet sine bestemte tilsagn til mig, uden at han havde været i stand til at gennemføre disse, måtte jeg tale væsentlig kraftigere til ham, end jeg var vant til, og jeg sagde derfor rent ud til ham, at hvis Hammeken ikke straks kom væk med næste skib og øjeblikkelig blev spærret inde, som det var lovet mig, kunne jeg ikke mere tro på hans ord. Jeg tilføjede, at det også ville ødelægge min stilling i befolkningen, hvis dette ikke skete; ingen ville da tro på mit ord eller have tillid til mine oplysninger, idet de ville sige, at jeg lod mig bilde alt ind af Moraht. Jeg sagde også, at befolkningen ikke kunne undgå at ræsonnere som så, at man fra tysk side var ked af, at forholdene var rolige her på Bornholm, og at man derfor havde sendt denne straffede dansker, der gjorde indtryk af at være sindssyg, hertil som provokatør.

Moraht udtalte påny, at han var ganske enig med mig og ville gøre, hvad han kunne. Min reaktion blev imidlertid så omgående, at jeg så at sige kunne føre Moraht direkte ind i begivenhederne. Medens vi talte, passerede Hammeken, efterfulgt af en hujende mængde, et gadekryds i nærheden af amtsgården. Jeg kunne derfor illustrere situationen for Moraht ved at lukke vinduet op og stikke telefonrøret ud ad dette, således at han selv kunne høre, hvordan det lød. Jeg konstaterede desuden, at flere i mængden havde brændestykker i hånden, således at situationen kunne udvikle sig til hvadsomhelst. Under samtalen fik jeg yderligere at vide, at Hammeken nu var ankommet til Missionshotellets trappe, hvor han stod med en revolver i hver hånd, og at flere hundrede mennesker stod truende nedenfor på gaden, nogle bevæbnede med rør, forke og lignende. Han havde ikke skudt dernede, men på Torvet havde han affyret et par skud i luften. Dette fortalte jeg straks Moraht. Der var ingen tvivl om, at også Morahts tålmodighed nu var slut.

Han tog straks sin vogn og kørte ned til Missionshotellet, hvor han for øjnene af den forsamlede menneskemængde et øjeblik efter fjernede sig med Hammeken i vognen. Han holdt derpå Hammeken i forvaring i lejren på Galløkken, og da han kort efter satte sig i forbindelse med mig, forklarede jeg ham, at det var muligt at sende Hammeken afsted med „Carl“ allerede samme aften fra Allinge. Dette gjorde han så.

Der er ikke tvivl om, at Morahts beslutsomhed i dette tilfælde afværgede en meget alvorlig situation. Det var et stort held, at han selv kom tilstede, medens episoden endnu var i fuld gang. Men til overflod havde også en tysk officer set det passerede fra Dams hotel og kunne til brug for Morahts behandling af sagen afgive en udførlig rapport herom.“

Med hensyn til det danske politi fandt justitsministeriet nu frem til løsningen med de kommunale vagtværn, bestående af ikke-politifolk.

Der var imidlertid mange spørgsmål, der skulle bringes i orden, og det var ikke mindst for kommunerne, der var ret uvante med disse forhold, vanskeligt på egen hånd at tage stilling til disse.

Jeg tog derfor meget hurtigt efter den 19. september initiativet til at afholde regelmæssige møder med alle borgmestrene, gruppeformændene i amtsrådet samt formanden for sognerådsforeningen.

Det første møde af den art blev afholdt den 7. oktober, og alle de til-
sagte var overordentlig glade for denne lejlighed til at drøfte de mange
forskellige problemer, som den nye situation havde rejst. Som et kon-
kret resultat af drøftelserne blev det bl. a. vedtaget, at borgmestrene og
sognerådsformændene indenfor deres område henstillede til alle restau-
ratører og formænd for sportsforeninger og andre foreninger, der
plejer at arrangere fester, baller, dansanter og lignende, at de indtil
videre opgav afholdelsen af sådanne arrangementer af hensyn til de
vanskeligheder, der kunne opstå, så længe der ikke var noget politi til
at tage sig af eventuelle urostitfere.

Det tyske sikkerhedspoliti begyndte imidlertid nu at folde sig ud på
forskellige punkter overfor danskerne. Således indtraf der en episode,
som vakte stor opmærksomhed på grund af den ualmindelig klodsede
form, som tyskerne anvendte, og som slet ikke stod i nogetsomhelst
forhold til, hvad man ønskede at opnå.

Søndag aften den 22. oktober fejrede en privatmand i Rønne sin
40 års fødselsdag, og i den anledning havde han inviteret en række af
sine venner til et større selskab. Medens man sad ved bordet, blev ejen-
dommen, der ligger på St. Torv, pludselig omringet af tyskere, og tre
maskinpistolbevæbnede gestapofolk trængte ind i lokalet sammen med
nogle soldater, forsynet med stålhjelme og revolvere. Hele selskabet
fik ordre til at blive, hvor de var, og række hænderne i vejret, idet
det blev sagt, at hvis de ikke var rolige, ville der blive skudt. De to af
de tre gestapomænd beholdt hatten på. De havde alle hånden i den
højre lomme med revolveren efter de bedste mønstre fra amerikanske
film, men for de tilstedeværende, blandt hvilke der var flere
fremtrædende modstandsfolk, var det naturligvis langt fra spøg. Alle
herrerne fik opfordring til at vise deres legitimationskort. Derefter vi-
ste det sig, at alt, hvad tyskerne ønskede, var at bemægtige sig husets
søn, en 18-årig ung mand.

Han havde på forskellig måde båret sig ret tåbeligt ad, men havde
formentlig overhovedet ikke haft noget mere betydningsfuldt med ille-
gal virksomhed at gøre. Det eneste reelle, der fra tysk side kunne anfø-
res imod ham var, at hans legitimationskort formentlig var falsk. Han
blev ført fra øen og holdt fanget af tyskerne i temmelig lang tid, uden
at de kunne oplyse andet imod ham.

Jeg var fuldstændig klar over, at gestapo var sjælen i foretagendet,

og at Moraht kun havde indirekte indflydelse herpå. Jeg vidste, at han ikke billigede metoder af denne art, og da jeg dagen efter i anden anledning talte med ham, benyttede jeg lejligheden til at sige, at jeg syntes, det ene skulle stå i et rimeligt forhold til det andet. Moraht var underrettet om sagen i forvejen og anførte til undskyldning for det passede, at den unge mand var vendt tilbage fra Sverige, og at man derfor kunne være bange for, at han nu her gav sig til at organisere et eller andet i tilslutning til sin Sverigestur.

Ved samme lejlighed kom vi også ind på et andet spørgsmål, som ligeledes dokumenterede, hvor lidt gestapo var orienteret om, hvad der virkelig foregik. Moraht omtalte nemlig selv, at han af Schulz havde hørt, at Rønne statsskole skulle være et særligt arnested for illegal virksomhed, idet lærerne dér var meget ivrige til at ophidse eleverne. Da den fornævnte unge mand, som man nu havde anholdt, havde været elev på skolen, havde man ment, at han havde særlige muligheder for at gennemføre forskelligt illegalt arbejde. Som bevis for denne generelle påstand om forholdene på Rønne statsskole nævnte Moraht, at man nu havde fire unge mennesker siddende ude på Galløkken i anledning af sigtelse for illegal virksomhed.

De to af disse blev anholdt en aften, da de var blevet overrasket i at placere et illegalt blad i en indsamlingsbøsse ved havnen i Rønne, hvilket dog, såvidt vi andre kunne fatte, ikke kunne være nogen overvældende stor forbrydelse. Schulz havde imidlertid overfor den enes fader fremsat de samme udtalelser vedrørende statsskolens forhold. Jeg var derfor forberedt på dem og kunne overfor Moraht fuldstændig dementere hans udtalelser. De var iøvrigt slet ikke i overensstemmelse med virkeligheden, idet såvidt mig bekendt overhovedet ingen af Rønne statsskoles personale deltog i illegal virksomhed af nogen betydning. Den virkelige årsag til, at tyskerne antog, at statsskolen var et arnested for illegal virksomhed, var formentlig, at en af eleverne modtog betaling af gestapo for angiverier, og for at skaffe sig penge måtte han stadig bringe meddelelser fra skolen. Ganske vist kunne han kun rapportere mindre væsentlige ting, navnlig antityske udtalelser, som der faldt så mange af hver dag overalt; men de mange rapporter fra ham gav tyskerne indtryk af, at statsskolen i den henseende var værre end andre arbejdspladser, hvor flere mennesker daglig kom sammen, vel at mærke uden at deres udtalelser her blev refereret til tyskerne.

Med mine udtalelser til Moraht havde jeg håbet at få beroliget det tyske sikkerhedspoliti i forhold til statsskolen, men helt lykkedes dette ikke. I hvert fald optrådte Schulz kort tid efter så faretruende og uligevægtigt under en samtale med statsskolens rektor, at denne følte sig foranlediget til at flygte til Sverige.

Forholdet var det, at gestapo den 20. november anholdt fem unge mennesker, dels i deres hjem og dels på deres arbejdsplads og endelig på statsskolen. Anholdelsen på statsskolen skete under en form, som ikke kunne undgå at gribe stærkt forstyrrende ind i skolens virksomhed, og som formentlig også var ment som en indirekte trussel imod skolens lærere og elever. Ved denne lejlighed, hvor et par af de yngre gestapofolk optrådte, viste rektor stor ro og havde en indgående samtale med dem. Under denne forklarede han, der var tysklærer og derfor beherskede det tyske sprog, at et sådant indgreb i skolens liv var meget uheldigt for arbejdets udførelse, og foreslog dem derfor at henlægge deres anholdelser til drengenes hjem. Han foreslog dem desuden at afhøre drengene på rektors kontor.

Imidlertid besluttede rektor sig et par dage efter til selv at henvende sig til Schulz, idet han under afleveringen af nogle lærebøger til de anholdte elever ville benytte lejligheden til overfor Schulz at fremhæve de samme synspunkter, som han dagen før havde gjort gældende overfor de underordnede gestapofolk på skolen.

Han havde imidlertid truffet Schulz på en af dennes værste dage. Schulz, der havde tilbøjelighed til voldsomme raseriudbrud, havde reageret ganske overordentlig stærkt, og i løbet af samtalen forstod rektor, at Schulz var nøje orienteret om alle udtalelser, der faldt på skolen, og om forsømmelser blandt eleverne, der måske skyldtes frygt for arrestation på skolen. Rektor blev derved klar over, at der blandt eleverne fandtes en eller flere, der gav meddelelse til tyskerne. Det må i denne henseende erindres, at selv de mennesker, der ikke deltog i den organiserede modstandsbevægelse, selvfølgelig næsten alle forholdt sig overfor tyskerne på en måde, som disse ikke satte synderlig pris på.“

Begyndelsen af året 1945

Tyskerne kom nu med en afdeling feltpoliti, der indkvarteredes på Misionshotellet i Rønne. Betegnende for, hvilken autoritet jeg stadig nød hos tyskerne, var, at Schulz kom til mit kontor og præsenterede chefen for feltpolitiet hauptmann Hegenbart for mig. Jeg forstod, at politiets virksomhed skulle være kontrol med landevejstrafikken, så jeg fik straks vide kredse i befolkningen advaret.

„Hidtil havde vi på Bornholm været så nogenlunde fri for landsforrædere af mere alvorlig karakter, men omkring årsskiftet, da det tyske sikkerhedspoliti var blevet nogenlunde fast etableret herovre, dukkede der ved flere forskellige lejligheder mærkelige personer op; undertiden betegnede de sig som tolke, ved andre lejligheder optrådte de mere selvstændigt. Det var ret uhyggelige fysiognomier, men som oftest var de dog så ungdommelige og småt begavede, at de i det store og hele var lette at klare. Schulz forstod desuden, at det var nødvendigt for ham at have en vis kontakt med amtet og bevare en vis organisation. Han var derfor villig til at skride ind overfor nogle af de altfor selvstændigt optrædende unge mennesker, der under deres i de fleste tilfælde ganske resultatløse forsøg på at agere politi morede sig med at skræmme deres danske medborgere.

Således henvendte to unge mennesker sig den 9. januar 1945 på amtskontoret og fremsatte ønske om at komme til at tale med mig. Da jeg ikke var tilstede, blev de henvist til kontorchef Abitz, overfor hvem de straks afslørede deres fuldstændige mangel på kendskab til forholdene ved at anmode om en fortegnelse over samtlige motorkøretøjer og garager på Bornholm.

Abitz spurgte dem til gengæld, hvem de var, og hvilken hjemmel de havde til at begære sådanne oplysninger. De svarede hertil, at de var tysk S. S. politi og foreviste på forlangende legitimationskort, underskrevet af K. B. Martinsen. Disse legitimationskort indeholdt kun det

yderst nødtørftige, idet der udover et portræt og et kort navn intet var angivet, end ikke fødested, alder eller lignende. De var omkring 20 år og erklærede at være kommet hertil med en særlig opgave, om hvilken de ikke kunne udtale sig. Abitz spurgte da, om de var underordnet Schulz, hvortil de blot svarede, at de skulle aflægge rapport til ham, men at de iøvrigt foretog deres undersøgelser uafhængigt af ham. På jævnt og ærligt dansk kunne man vist oversætte disse bemærkninger derhen, at de var selvbestaltede stikkere, som var ude for at finde et eller andet, som de så kunne sætte Schulz i gang med.

Abitz gjorde dem derfor bekendt med, at de ikke kunne vente, at amtet ville tage stilling til deres ønske om at få en fortegnelse over motorkøretøjer og garager, og at man i det hele taget ikke kunne beskæftige sig med dem eller deres sager uden forhandling med Schulz, med hvem amtet stod i direkte forbindelse.

Dette afficerede dem tilsyneladende ikke, men de var ukloge nok til derpå at afsløre deres totale uvidenhed om alt herovre, idet de ikke alene bad om at få en fortegnelse over de politiske partier på Bornholm, men også spurgte, om der var nogen fremtrædende leder af det dansk-nazistiske parti på Bornholm (!). Abitz nægtede dog at give dem nogen oplysning herom, og da de derpå spurgte, hvor Frimurerlogen fandtes, og endelig om „disse plantager, som jo findes inde på øen, var ubeboede“, fandt Abitz det hensigtsmæssigt at afslutte diskussionen og bad om oplysning om deres bopæl, idet han erklærede, at amtet ville henvende sig til den lokale tyske politichef angående de af dem rejste spørgsmål.

Hvor humoristisk denne henvendelse end er at læse om i dag, og uanset at man, selv dengang den fandt sted, søgte at tage den som den bagatel, den rettelig burde regnes for, må det dog allerede her anføres, at det, da Abitz senere i april måned blev anholdt, som et moment mod ham blev anført, at han ved den lejlighed havde skrevet pågældendes navne op. Tyskerne var åbenbart helt klare over, at man fra dansk side var interesseret i at sikre sig navnene på de danskere, der arbejdede i tysk tjeneste. De unge håbefulde mennesker fortsatte imidlertid deres virksomhed ved henvendelse til chefen for vagtværnet og stillede ham tilsvarende og endnu tåbeligere spørgsmål, såsom, hvor gasværket i Rønne lå, hvorledes man kom fra Bornholm til Sverige, hvilke læger og apoteker der var på Bornholm o. s. v. Ved henvendelse

på kredskontoret spurgte de, hvilke hoteller der var i Rønne, og jeg fandt mig derfor foranlediget til at sende telefonisk besked til kredskontorerne og borgmesterkontorerne over hele øen om, at de skulle afvise de to ynglinge, hvis de kom der, blot med den besked, at hvis det tyske sikkerhedspoliti ønskede oplysninger, kunne dettes leder henvende sig til mig herom.

Jeg ringede imidlertid også selv direkte til Schulz og meddelte ham det passerede. Han udtalte sin forundring, og erklærede, at han godt forstod, at der måtte være orden i tingene, og at unge mennesker, der gik rundt på den måde, blot gav anledning til uorden og vanskeligheder, som ville blive undgået, hvis han (Schulz) henvendte sig til mig. Selv sagde han, at de ikke hørte under ham, men under hauptmann Hegenbarts feltpoliti. Min henvendelse syntes i det hele at have gjort noget indtryk på ham, idet han kort tid efter henvendte sig personlig på kontoret og udtalte sin beklagelse af det passerede, samt at han havde drøftet hele sagen med Hegenbart, der var enig i, at de pågældende ikke kunne gå rundt på den måde. Han oplyste, at den foreviste legitimation blot var bevis for, at de unge mennesker var medlemmer af Schalburgkorpset. Heraf var de iøvrigt nu udtrådt for at virke som tolke ved det tyske gendarmeri, og han hævdede, at de ikke havde nogensomhelst bemyndigelse til at optræde selvstændigt. Han lovede, at dette ikke skulle ske mere, og hvis der ønskedes oplysning om noget, ville anmodning derom blive fremsat gennem ham eller Hegenbart, der var fuldstændig indforstået hermed.

Ikke desto mindre var jeg allerede dagen efter udsat for en analog og tildels endnu frækkere optræden, udvist af en af Schulz's egne „tolke“.

Om morgenen blev i mit fravær min kone ringet op med anmodning om at meddele mig, at „Rasmussen fra amtsarbejdsanstalten i Rønne“ gerne ville tale med mig kl. 10. Til det angivne tidspunkt kom der imidlertid ingen, og da jeg ringede til bestyrer Rasmussen på amtsarbejdsanstalten for at spørge, om han ikke ville tale med mig som aftalt, viste det sig, at henvendelsen ikke stammede fra ham. Der skete da ikke mere før mellem kl. 12 og 13, da en søn af bestyrer Rasmussen henvendte sig til mig – ovenikøbet først i min private lejlighed, hvorefter jeg viste ham over på kontoret. Her meddelte han mig, at det var ham, der ville tale med mig. Han havde altså brugt det tvetydige udtryk, for at jeg skulle få indtryk af, at det var faderen, der ønskede en

samtale med mig. På min forespørgsel, hvad han ønskede, oplyste han, at han arbejdede for tyskerne, men at hans fader havde vist ham bort hjemmefra, fordi faderen havde fået så mange trusselsbreve i anledning af hans arbejde for tyskerne. Jeg spurgte ham da ud om, hvor han arbejdede for tyskerne og fik ham med besvær til at indrømme, at han bistod gestapo her. Hans ærinde var, at han ville låne nogle tæpper fra arbejdsanstalten til at sove i, da han ikke kunne få noget værelse i byen, fordi ingen ville have ham boende. Denne henvendelse afviste jeg selvfølgelig, da jeg ikke kunne tage mig af enkeltpersoners indkvartering, men måtte henvise ham til hans tyske chef, og jeg udtalte i det hele min forbavselse over, at han henvendte sig til mig.

Ved nærmere efterforskning konstateredes det imidlertid, at baggrunden for hans henvendelse var, at han ulovligt havde fjernet nogle tæpper fra arbejdsanstalten, og at dette var anmeldt til vagtværnets ledelse som tyveri. Ved sin henvendelse til mig søgte han nu med tilbagevirkende kraft at skaffe sig hjemmel til at besidde de nævnte tæpper og således klare frisag.

Iøvrigt fremgik det af de oplysninger, jeg modtog senere, at det ikke var på grund af trusselsbreve, men fordi han var ganske ubrugelig til almindeligt arbejde, at faderen havde vist ham bort fra arbejdsanstalten. Han havde i det hele taget gjort sig umulig.

På denne baggrund betænkte jeg mig ikke på at rette en henvendelse til Schulz for at bede ham om at sørge for, at lignende henvendelser i fremtiden blev undgået. Schulz udtalte sin beklagelse af det skete og erklærede, at han stod ganske uforstående overfor det. Han lovede at give Rasmussen en tilrettevisning og iøvrigt påny at instruere sine folk i overensstemmelse med mine bemærkninger.

Også overfor en anden af de unge mennesker, der forsynede tyskerne med oplysninger, fandt jeg anledning til at skride ind. Det var den tidligere omtalte elev i statsskolen, hvis oplysninger må antages at have givet anledning til den holdning fra gestapos side, som foranledigede rektor til at tage til Sverige. Allerede da disse begivenheder fandt sted, havde man som foran anført på fornemmelsen, at der var noget galt, og mistanken samlede sig efterhånden om en ung mand, hvis fader havde en ikke særlig vellønnet tjenestemandsstilling. Den unge mand sås ikke desto mindre meget på restaurationer, hvor han brugte flere penge, end hans fader kunne formodes at forsyne ham med. Forskellige

forsøg på at indkredse ham afviste han med, at han havde skaffet sig penge ved sortbørshandel med cigaretter og tobak, men efterhånden blev det mere og mere tydeligt, at han også på anden måde skaffede sig penge fra tyskerne. Jeg fandt det derfor rigtigst at skrive til hans fader og bede ham om en samtale, idet jeg ud fra rent menneskelige synspunkter mente, at jeg – som jeg skrev „fra fader til fader“ – burde gøre ham bekendt med de udtalelser, som blev fremsat om hans søn, og med de oplysninger, jeg havde fået om dennes færden forskellige steder.

Efter min anmodning kom faderen da hen på kontoret, og selvom han nok havde været klar over, at der var noget galt, kom mine oplysninger som et ret hårdt slag for ham. Han var imidlertid taknemlig for min henvendelse og tog kort tid efter selv initiativet til at få drengen fjernet fra byen og anbragt i en skole andetsteds i landet. Den unge mand fik senere en straf for de af ham givne meddelelser til tyskerne.

Det tyske politi skød imidlertid endnu flere gevækster ud på Bornholm. I løbet af den sidste halvdel af året 1944 var vi ikke alene blevet velsignet med sikkerhedspolitiet, der havde etableret sig i hele vestre skole, og med feltpolitiet, der fyldte Missionshotellet, men i det nye år kom hertil en afdeling såkaldt søpoliti. Af dette skulle en afdeling anbringes i Neksø, hvor tyskerne allerede, da Schulz gav mig meddelelse om afdelingens komme, havde orienteret sig om mulighederne for dens indkvartering. Han nævnede, at man var kommet til det resultat, at toldboden i Neksø ville være bedst egnet hertil.

Jeg frarådede denne løsning, som ville medføre indgreb i de danske toldmyndigheders kontorer og virksomhed og medføre, at der måtte skaffes en ny privat lejlighed til toldforvalteren; men til trods for, at han overfor mig lovede selv at prøve på at finde andre muligheder, satte man straks ret hårdt ind på at komme til at råde over toldkammeret med den dertil hørende privatlejlighed.

Dette gav anledning til visse vanskeligheder for ejeren af den bygning, som toldvæsenet havde lejet, købmand Munch, Neksø. Da han modtog henvendelse fra tyskerne, oplyste han dem om, at han havde udlejet bygningen på en langvarig kontrakt til det danske toldvæsen, og at tyskerne derfor ikke kunne få rådighed over den gennem ham. Herover blev tyskerne imidlertid ret opbrugte. Selv Schulz, som ikke havde deltaget i forhandlingerne med Munch, hævdede overfor mig, at denne havde været hård og uvenlig, og antydede, at han trængte til

en påmindelse, fordi han ikke frivilligt ville leje ud til tyskerne. I min samtale med Schulz søgte jeg selvfølgelig at berolige ham med hensyn til Munchs indstilling. Jeg fremhævede, at Munch efter min mening var en rolig, fornuftig og behersket mand, og at man virkelig ikke kunne betragte det som uvilje fra hans side, at han oplyste, at han personlig havde fraskrevet sig rådigheden over ejendommen ved at leje den ud til den danske stat for en længere årrække. Jeg fik det indtryk, at Schulz forstod dette og var noget beroliget.

Få dage efter kom imidlertid købmand Munch ind til mig, idet forholdene havde udviklet sig sådan, at han ligefrem følte sig truet og derfor ikke mente det hensigtsmæssigt, at han opholdt sig hjemme mere. Det, der havde slået hovedet på sømmet, var, at en dansker havde meddelt Munch, at han på Holms hotel i Neksø havde hørt nogle tyskere tale om, at han vist trængte til at blive anholdt.

Efter min samtale med Schulz skønnede jeg, at Munch godt kunne vende hjem, hvis han ikke var impliceret i alvorligere sager. Dette bestyrkedes yderligere af den omstændighed, at jeg, netop medens Munch var på besøg, modtog en opringning fra udenrigsministeriet, hvoraf fremgik, at man fra statens side ville gøre alt, hvad man kunne, for at undgå toldbodens beslaglæggelse, og at de danske statsmyndigheder således havde taget denne sag i deres hånd.

Munch fulgte mit råd, men det var iøvrigt ikke så mærkeligt, at han følte sig noget ubehagelig til mode ved situationen. Sikkerhedspolitiet på Bornholm udøvede i den tid en ret energisk virksomhed. Det var åbenbart, at de ikke havde nogen særlig kontakt med, hvad der virkelig skete, men de søgte ved aktioner mod mennesker, hvis generelle holdning ikke var tilfredsstillende fra et tysk synspunkt, at skaffe sig oplysninger, som kunne hjælpe dem på sporet efter illegal virksomhed. Af selve aktionerne sås det, at deres udgangspunkter kun i ringe omfang støttede sig på oplysninger om den illegale virksomhed, der virkelig foregik. Men for dem, det gik ud over, var det naturligvis en særdeles ubehagelig oplevelse.

Sådanne aktioner blev omkring den 20. januar foretaget både i Allinge-Sandvig og i Åkirkeby.

Mest provokerende var det i Allinge, hvortil der kl. ca. 9 om morgenen ankom to biler med en halv snes mand fra Rønne; tre til fire af disse var bevæbnet med maskinpistoler. De omringede ejendommen,

hvor Gornitzkas trykkeri har til huse, hvorefter resten med afsikrede revolvere begav sig ind i trykkeriet. De anmodede da om at tale med dets leder, bogtrykker Gornitzka, hvorefter de påbegyndte en indgående undersøgelse af hele trykkeriet. Det gav nærmest indtryk af, at de ventede at finde noget bestemt, idet de gennemgik alle sager og alle papirer i trykkeriet. De forefandt imidlertid intet illegalt af nogen som helst art, men da de fik øje på nogle eksemplarer af et lille fire-sidet medlemsblad for Dansk Samling på Bornholm, kastede de sig over dette og spurgte indgående Gornitzka ud om, hvad det var. Han forklarede, at det drejede sig om et lokalt medlemsblad, som inden trykningen blev forelagt censuren i København, og at der også efter trykningen blev sendt flere eksemplarer til censuren.

I Åkirkeby blev der også foretaget forskellige energiske husundersøgelser med indsats af i hvert fald seks personer. Tre af dem henvendte sig hos landsretssagfører Nørgaard; denne var formand for den lokale afdeling af foreningen Det frie Nord. Bortset fra den mistænksomhed, som dette formandskab vakte hos tyskerne, var anledningen, at man hos den anholdte forstander for Bornholms højskole Gamborg Nielsen havde fundet en som fortrolig betegnet skrivelse fra landsretssagfører Nørgaard. Det var åbenbart denne betegnelse, der havde bevirket, at tyskerne troede, at skrivelsen drejede sig om illegal virksomhed. Forholdet var imidlertid blot dette, at den var af intern foreningsmæssig karakter. De tre tyske politifolk gennemgik imidlertid hele landsretssagfører Nørgaards korrespondance som formand for Det frie Nord og gennemrodede tillige alle hans andre papirer, det sidste dog på en temmelig overfladisk måde. Samtidig med aktionen mod Nørgaard indfandt der sig andre tre personer, hvoraf den ene var bevæbnet med maskinpistol, hos købmand Vibe i samme by. Denne, der er en sundt tænkende mand med begge ben på jorden, og som har en hel del ægte humoristisk sans, åbnede selv døren, og da de erklærede, at de ville foretage husundersøgelse hos ham, trådte han til side for at byde dem indenfor. Manden med maskinpistolen bad ham gå først, men købmand Vibe erklærede roligt, at han plejede at lade sine gæster gå først ind, og at han iøvrigt ikke brød sig om at gå ind i sit eget hus foran en maskinpistol. De tre gestapofolk gik da først ind ad døren. Da de var kommet ind i huset, sagde deres ordfører til ham: „De er medlem af Dansk Samling“, hvilket købmand Vibe benægtede. Da de holdt fast ved deres påstand,

sagde han til sidst: „Hvis De endelig vil have det at vide, kan jeg godt sige Dem, at jeg er venstremand, hvis De ved, hvad det er.“ Da den i sig selv intetsigende påstand, at købmand Vibe var medlem af Dansk Samling, ikke kunne opretholdes, hævdede de, at han var medlem af bestyrelsen for Det frie Nord, hvilket i sig selv skulle synes irrelevant. Også dette beroede imidlertid på en misforståelse, og de fik ham ikke længere end til at meddele, at han var menigt medlem af denne forening, og at han i sin tid havde været medindbyder ved stiftelsen af foreningens afdeling i Åkirkeby.

Efter disse forgæves forsøg på blot at påvise hans tilknytning til visse legale foreninger, hvis medlemmer på forhånd var under en vis mistanke, erklærede tyskerne, at han sikkert havde illegale blade, hvortil han roligt svarede, at det havde han forresten ikke for tiden. Til trods herfor undersøgte de hele huset overordentlig grundigt, idet de gennemså ikke alene skrivebord, chatol og kommodeskuffer af enhver art i hele lejligheden, men endogså nøje ransagede familiens pigekammer. Heller ikke dette gav imidlertid nogetsomhelst resultat, og tyskerne var tilsyneladende meget skuffede. De hævdede ligefrem, at de vidste, at købmand Vibe havde fået illegale blade fra en mand ved navn Jørgensen i København, men da dette ikke afficerede købmand Vibe, måtte de opgive hele aktionen og trak sig nærmest undskyldende tilbage.

Oplysningerne om de således foretagne razziaer gav mig anledning til at lade forespørge hos de andre formænd for lokale afdelinger af Det frie Nord på Bornholm, om de havde været udsat for lignende besøg, hvorved jeg samtidig fik lejlighed til at advare mod, hvad der kunne ske.

Iøvrigt fastholdt jeg uanset de skærpede forhold det princip, at jeg overfor Moraht fremsendte skriftlig klage over de ulovligheder og tilfælde af forkert optræden fra tyskernes side, der kom til min kundskab. I januar måned besværede jeg mig således engang over, at mandskabet fra en tysk båd havde stjålet to til tre kasser sild fra kajen i Neksø, og i en anden skrivelse over, at vagten ved Kongemindet ikke havde kontrol over sine vagthunde, således at disse generede mennesker, der havde lovligt ærinde i skoven. I det hele havde befolkningen forstået min stilning overfor tyskerne, således at de forsynede mig med oplysninger om episoder af denne art. Men iøvrigt skal det siges til Morahts ros, at han altid undersøgte de af mig indgivne anmeldelser, og såfremt disses rig-

tighed bekræftedes, modtog jeg ofte kort tid efter meddelelse om, at vedkommende tysker, der havde forset sig, var blevet straffet.

Men let var det ikke at søge at holde styr på de mange forskellige tyskere og tyskerhåndlangere, Schalburgfolk, tysksympatisører, o. s. v., som under politiets fravær og den tiltagende tyske desorganisation søgte at tiltage sig myndighed og iøvrigt at fiske i rørt vande.

Jeg har tidligere omtalt en bogbindermester Didriksen i Rønne, som var til stor nytte for tyskerne, og hvis forretning gentagne gange blev udsat for demonstrationsbombninger. I januar 1945 gjorde han sig flere gange bemærket ved at afkræve folk legitimationskort på gaderne. Det hædedes, at han da havde forevist det tyske politis legitimation til de mennesker, som havde spurgt ham om, med hvilken bemyndigelse han kunne stille disse krav til dem.

Ved en passende lejlighed nævnte jeg også dette overfor Schulz, der imidlertid straks erklærede, at Didriksen ingen bemyndigelse havde til at foretage kontrol af denne art. Jeg kunne derfor henstille til Schulz at sørge for, at der blev lagt en dæmper på Didriksens altfor energiske optræden.

En anden dag dukkede de tidligere omtalte to Schalburgfolk op på kontoret igen, uanset at de tidligere var blevet afvist, og at man fra tysk side havde erklæret, at de ingen bemyndigelse havde til at udøve selvstændig virksomhed. Denne gang var de imidlertid endnu mere ubehagelige end sidst og ønskede straks at komme til at tale med mig og ingen anden. Da der på kontoret blev spurgt dem, hvem de var, svarede de blot: „E. T.“ Da jeg efter at have fået dette at vide lod dem anmode om forevisning af legitimation, sagde de: „Ikke så megen parlamentaren, vi *skal* tale med amtmænd. Sig det er politiet“. Da dette stred mod Schulz's tidligere løfter til mig, ringede jeg derfor straks til denne. Han var der ikke, men hans stedfortræder var klar over, at situationen ikke var holdbar, og bad derfor i telefonen om at komme til at tale med de to unge mennesker. Efter en kort samtale med ham forlod de kontoret meget opbragte. Kort tid efter ringede Schulz's stedfortræder til mig og forklarede, at de var sendt herved af deres chef hauptmann Hegenbart for at få at vide, hvor de kunne få træ. Jeg kom så til at tale med den ene af dem i telefonen og sagde til ham, at derom kunne de henvende sig til Rønne skæreri. Han oplyste, at dette havde de gjort, men skæreriet havde ikke noget træ at afse. Jeg spurgte da,

hvormeget det drejede sig om, og da det viste sig at være en kolossal mængde, sagde jeg, at han måtte være klar over, at man fra dansk side havde anvist de tyske myndigheder så og så meget træ, og at han burde henvende sig til de nævnte myndigheder herom. Den unge mand, der var uvidende om de simpleste ting, anede selvfølgelig heller ikke noget-somhelst om de mellem de danske og tyske myndigheder trufne aftaler på det ene og det andet punkt. Jeg foreslog ham derfor at drage ud til intendanten ved den tyske inselkommandatur og få et lille kursus i, hvilke regler der gjaldt i forholdet mellem de danske og tyske myndigheder. Under en samtale, som jeg havde i anden anledning med Schulz, beklagede denne påny, at de to unge mennesker havde optrådt som sket.

Men det var ikke mærkeligt, om situationen gik visse mennesker på nerverne. Således var der i begyndelsen af året 1944 kommet en mand til Allinge, der hed Aagaard og angav at være ingeniør for et selskab „Aero-Motor“. Det viste sig ret hurtigt, at han og hans kone havde meget stærk forbindelse med tyskerne. Han købte hus deroppe og kaldte sig Agard. Konen drog rundt i hjemmene på Bornholm og søgte at sælge silkeundertøj og lignende til damerne. Forklaringerne om, hvorfra hun havde disse varer, som sandsynligvis ikke kunne være erhvervet på lovlig vis, var så varierende, at folk hurtigt blev klar over, at det ikke kunne stå rigtigt til. Man mente nærmest, at det var et påskud til at skaffe sig kontakt og nærmere oplysninger til eventuel brug overfor tyskerne, selvom man naturligvis ikke havde beviser herfor. Mistroen hos folk var imidlertid så stor, at ingen turde have noget med hende at gøre.

Da ægteparret en aften var gået ud og havde ladet deres hund blive alene hjemme, hylede den så voldsomt, at et barn, der opholdt sig i nærheden, fik medlidenhed med den og kastede en sten igennem ruden, så hunden kunne komme ud. Denne dyrevenlige handling bevirkede imidlertid et komplet nervesammenbrud for hr. Aagaard, kaldet Agard, idet han nu troede, at han blev forfulgt af danskerne. Rædselsslagen søgte han beskyttelse hos tyskerne og tog for en sikkerheds skyld en livsfarlig dosis sovemidler. Han blev så indlagt på sygehuset i Allinge, hvor han blev pumpet ud og derfra sendt hjem igen. Han forsvandt kort tid derefter fra Bornholm. Begivenheden optog imidlertid befolkningen i Allinge-Sandvig stærkt.

Tyskernes interesse for skibsfarten til Bornholm havde som omtalt længe givet sig nærgående og ubehagelige udslag overfor rutebådene til stor gene for de almindelige rejsende. I min indberetning den 24. januar 1945 gav jeg en skildring af, hvorledes dette gik for sig, idet jeg den dag var kommet hjem med „Carl“. Båden gik kl. 21 fra København. Gestapo forlangte, at den skulle sejle ud af havnen, når gestapomændene havde færdigekspederet den ved det anførte klokkeslæt. På kajen konstaterede jeg, at der mellem publikum var danske stikkere, og ombord var der spærret af, så end ikke besætningen måtte komme i nærheden af nogen passager, før vedkommende var undersøgt af gestapo. Der var vel ialt en halv snes mand, to civile dansktalende med skrivemaskiner, resten uniformerede. De var meget korrekte, og al bagage blev undersøgt. Typisk for hele gestapos indstilling var det, at deres system, trods det overmåde store opbud af mandskab, havde den meget let gennemskuelige mangel set fra et kontrolmæssigt synspunkt, at tyskerne, der ankom til skibet kl. 19,30, helt undlod at undersøge dem, der var kommet ombord forinden. Undervejs ud af havnen og gennem Sundet blev skibet gang på gang belyst af projektører fra moler eller skibe.

Trods disse undersøgelser lykkedes det at gennemføre en nogenlunde regelmæssig trafik med rutebådene; kontrollen var uden større betydning set fra et tysk synspunkt og kun til gene for de almindelige danske passagerer, som intet illegalt havde for. Som bekendt var det også ganske ugørligt for tyskerne gennem denne kontrol at hindre, at ruten blev benyttet som et vigtigt led i den illegale trafik til Sverige.“

Anholdelse af politiet på Bornholm den 27. januar 1945 og tiden derefter

„Som tidligere omtalt var politiet her på Bornholm, formentlig ved en fejltagelse, ikke blevet anholdt den 19. september som i den øvrige del af landet.

Den 27. januar 1945 iværksatte tyskerne imidlertid en razzia efter alle de bornholmske politifolk.

Om morgenen kl. 7,45 kom politimester d'Auchamps husassistent ned til amtsgården med besked fra politimesterens frue, om jeg ikke omgående ville komme ned til politimesterens bolig, idet gestapo var tilstede der og var i færd med at sætte hendes mand under anholdelse for at bringe ham ud til lejren på Galløkken. Da jeg søgte at skaffe mig telefonisk underretning, viste det sig, at telefoncentralen var lukket. Jeg måtte derfor personlig begive mig afsted uden anden orientering end husassistentens meddelelse. Det var snestorm, og sneen lå så højt i gaderne, at det var ganske udelukket for mig at komme frem med min bil. Jeg måtte så vade gennem sneen til fods, men denne gang ilede jeg hjemmefra uden at blive barberet m. m., hvad jeg ellers havde som princip, og hvad jeg f. eks. bestemt holdt på overfor tyskerne den 29. august 1943 om morgenen.

Hos politimesteren fik jeg da at vide, at gestapo var kommet ved 7-tiden og havde forlangt, at politimesteren omgående skulle følge med ud i lejren. Som sædvanlig havde han bevaret sin ro fuldstændig og erklæret, at han først ville gøre sig ordentlig i stand, barberes o. s. v. Det havde man også tilstået ham, men fru d'Auchamp havde ikke kunnet komme i forbindelse med omverdenen, før gestapo var draget af sted med hendes mand. Jeg måtte derfor nu fortsætte ud til Galløkken, lige ind i løvens hule, og situationen kompliceredes yderligere ved snestormen. Det var kun med det største besvær, at man til fods kunne bevæge sig omkring.

Jeg arbejdede mig imidlertid afsted, og trods vejret kom jeg hurtigt i

forbindelse med mennesker, som fortalte, at tyskerne tidligt om morgenen havde startet en aktion mod alle de politifolk, som boede i byen, og formentlig også ude omkring på øen. At tyskerne var i krigshumør, fik jeg selv hurtigt et lille indblik i.

Allerede ved begyndelsen af min tur passeredes jeg af en patrulje med opplantede bajonetter, der havde anholdt en mand. Længere ude ad Søndergade mødte jeg en lille ældre, mig ukendt mand uden overfrakke med to tyske soldater, der pegede på ham med geværene. Da han så mig, som han åbenbart kendte, råbte han: „De har taget mig“, hvortil jeg svarede: „Ja, det kan jeg se“, men jeg tilføjede, at jeg også var på vej derud for at tale med dem. Endnu inden jeg havde nået Galløkken, mødte jeg den pågældende, der nu var på tilbagevejen. Han havde intetsomhelst med politiet at gøre og var derfor blevet frigivet. Jeg spurgte ham, hvad der var passeret. Han fortalte da, at han havde været undervejs fra sit hjem for at købe mælk til sin kone; han havde 1 kr. i den ene hånd og en seddel, hvorpå der stod, hvad han skulle købe, i den anden. Da han passerede forbi de to tyske soldater, havde han imidlertid i snestormen fået sne både i næse og mund, hvorfor han spyttede og fnøs mere end de to tyske soldater kunne tåle, og dette bevirkede, at de øjeblikkelig førte ham afsted ud mod Galløkken. Inden han var kommet derud, havde de imidlertid givet ham fri med den trussel, at hvis han optrådte på den måde en gang til, ville han blive skudt.

Senere hørte jeg en anden lille beretning om en af anholdelserne af politifolkene, som på samme måde viste tyskernes nervøsitet og visse danskeres ro. Det var en af de anholdte overbetjentes kone, der skildrede sin mands anholdelse. Derunder berettede hun, som var det en selvfølgelig sag følgende: „De tyske soldater, der kom, var ikke så lidt nervøse, men vi fik dem efterhånden beroliget, og det hjalp, da de fik en kop kaffe sammen med os, inden de tog afsted med min mand“.

Ude i lejren henvendte jeg mig til hovedvagten med anmodning om at komme til at tale med Moraht. Samtidig hermed lød den uhyggelige ordre: „Ingen, der er kommet hertil, kommer ud igen“, hvortil jeg dog straks sagde, at det var vel ingen musefælde, og at denne ordre nok ikke gjaldt mig. Jeg blev da ført til Moraht, og det skal til hans ros siges, at han var mindst lige så ubehagelig berørt af det passerede som jeg selv. Han modtog mig med ordene: „Desværre har de ikke denne gang

glemte os herovre på Bornholm, som de gjorde det, da det danske politi blev ophævet den 19. september“.

Jeg spurgte ham, hvad meningen med det hele var, men han kunne kun oplyse, at der dagen før var kommet et fjernskriverbrev fra politigeneral Pancke til Schulz om, at alle tidligere politifolk her på Bornholm skulle tages i forvaring, og at det skulle ske den næste dags morgen, samt at der skulle stilles det fornødne militær til rådighed ved denne aktion.

Jeg havde sat mig nøje ind i de nedskrevne beretninger om, hvad der var passeret her på øen i dagene efter den 19. september og kunne ord til andet referere, hvad Moraht havde sagt til mig herom, på grundlag af de umiddelbart efter vor samtale nedskrevne beretninger.

Jeg mindede ham om, at han personlig havde givet mig sit ord på, at der ikke ville ske politiet noget, såfremt alle tjenestevåben blev afleveret, og fastslog, at politifolkene havde handlet i overensstemmelse med denne vor aftale. Dernæst kunne jeg fremhæve, at han desuden, da jeg havde sagt, at jeg også ville vide, hvad Schulz mente, eftersom han jo var selvstændig befalingshavende, havde tilføjet, at Schulz sad ved siden af ham, og at han derfor kunne sige, at også Schulz gav sit ord herpå.

Moraht gjorde intet forsøg på at fragå disse udtalelser og kunne i det hele taget kun anføre den bemærkning, som tyskerne altid brugte, når de fragik deres tidligere tilsagn, at der nu var kommet til at foreligge en ny situation. Det var tydeligt, at han ikke befandt sig vel ved at skulle nøjes hermed, men han måtte holde sig til, at det var en ordre fra general Pancke, og at den var han nødt til at adlyde.

Jeg sagde til ham, at jeg selvfølgelig måtte protestere specielt også under hensyn til de bestemte tilsagn, der var givet fra hans og Schulz's side. På min forespørgsel oplyste han, at man på telegrammet fra general Pancke havde forstået, at det ikke alene var på Bornholm, at disse aktioner fandt sted, men at det samme foregik over hele landet, og at det var meningen, at de pågældende skulle føres til Frøslevlejren. Jeg begærede nu at komme til at tale med alle de anholdte politifolk, og Moraht erklærede sig personlig rede til at ledsage mig over til dem. Jeg talte først med politimester d'Auchamp, der tog det hele fuldstændig roligt, og hvem jeg skaffede tilladelse til at få besøg af den katolske præst fra Rønne. Jeg forklarede dem alle, hvad Moraht havde sagt

mig. Nogle tog det med udmærket humør, medens det, som naturligt var, gik andre ret stærkt på nerverne.

Jeg fik telefonnumrene til deres nærmeste pårørende, for at jeg kunne give disse den besked, som hver enkelt ønskede at give dem, så jeg fik mange sider af min lommebog fuld af notater. Det var for alle de anholdte en lettelse at få at vide, at de skulle transporteres til Frøslev, således at de ikke, i hvert fald i første instans, skulle sendes til Tyskland. Moraht lovede mig desuden, at transportforholdene skulle blive ordentlige ombord på det skib, der skulle føre dem over, og at hver enkelt ville få lejlighed til at udfærdige en liste over de ting, som han ville have med sig. Også Schulz talte jeg med, og han lovede den bedst mulige behandling af dem alle. Inden jeg forlod Galløkken, så jeg, at de alle var blevet bænket i en fælles messe til morgenkaffe med en pæn dug på bordet o. s. v. Endelig meddelte jeg dem, forinden jeg gik, at de nårsomhelst kunne tilkalde mig, hvis de mente, at det var af betydning at komme til at tale med mig, og at de da blot overfor tyskerne skulle forlange, at jeg kom, hvilket blev tiltrådt af Moraht. Iøvrigt kom der stadig biler med flere politifolk ude fra øen.

For en af overbetjentene, hvis kone ventede sin nedkomst i de dage, fik jeg truffet den ordning, at han i påkommende tilfælde kunne få lov til under ledsagelse af en vagt at komme hjem. Jeg fik også henledt Morahts opmærksomhed på, at politimesteren for kort tid siden havde været behandlet for en alvorlig hjertelidelse, hvorfor jeg meget henstillede, at man satte sig nærmere ind i dette spørgsmål, forinden man sendte ham videre. Da jeg kom tilbage fra Galløkken, bad jeg straks overlægen på amtssygehuset om at sætte sig i forbindelse med den tyske stabslæge, som skulle undersøge politimester d'Auchamp.

Jeg fik også nærmere oplysninger om hele aktionen, der ikke var blotet for visse humoristiske momenter. Således havde man været ude efter den allerede for nogen tid siden pensionerede overbetjent Reker, der var afgået ved døden en uges tid i forvejen, og i et hus på Haslevej, hvor der tidligere havde boet en politibetjent, anholdt man for en sikkerheds skyld den nuværende beboer, som absolut intet havde med politiet at gøre. Endelig havde man anholdt to butikslærlinge, der stod vagt ved en pelsudstilling. De var 16 år gamle og havde naturligvis heller intetsomhelst med politiet at gøre. En overbetjent var derimod

ikke hjemme, og her havde man slået døren ind, men altså uden resultat.

Da jeg forlod Galløkken konstaterede jeg, at der i vagtstuen sad 100–150 mand med store hjelme og geværer rede til hurtig udrykning, så det var ikke noget ringe apparat, der var sat i bevægelse.

Efter min hjemkomst sørgede jeg for, at der omgående blev givet telefonisk besked til de pårørende. Jeg fik truffet telefonisk aftale med Schulz om, at de kunne besøge de anholdte, inden de blev sendt fra øen, og Schulz lovede mig iøvrigt at fremme afhøringerne af dem mest muligt, således at der kunne sondres imellem dem, der kunne løslades og dem, for hvis vedkommende det var nødvendigt at træffe andre foranstaltninger, men disse spørgsmål skulle iøvrigt efter hans oplysninger afgøres i København.

Så snart det var muligt, underrettede jeg desuden indenrigsministeriet om det passerede og fik her til min forbavelse underretning om, at man intet kendte til sagen i København, idet der hverken der eller andetsteds i landet – i modstrid med hvad Moraht og Schulz havde påstået at have fået meddelelse om fra tyskerne i København – var sket nogetsomhelst i denne retning. Ministeriet lovede mig iøvrigt straks at rejse sagen gennem udenrigsministeriet overfor de tyske myndigheder og at give mig underretning om udfaldet. Allerede kl. halv tre om eftermiddagen fik jeg telefonisk besked fra departementschef Saurbrey om, at udenrigsministeriet var trådt i forhandling med dr. Best om sagen, men at denne intet kendte til den, og at der ikke foregik noget tilsvarende andre steder i landet, således som man havde hævdet på Galløkken. Man var end ikke helt klar over, om ordren stammede fra general Pancke. Fra tysk side søgte man fra København telegrafisk nærmere oplysning om det hele hos tyskerne i Rønne.

Departementschef Saurbrey oplyste, at man under disse forhold gjorde alt, hvad man kunne for at få de bornholmske politifolk frigivet hurtigst muligt, og jeg henlede til brug for dette arbejde opmærksomheden på min indberetning af 21. september 1944, hvori jeg havde refereret Morahts og Schulz's tilsagn om, at der ikke ville ske noget med politifolkene her.

Jeg havde nu et grundlag for en fornyet forhandling med Moraht og Schulz om sagens videre fremme, og jeg ringede derfor til Moraht for at sige, at jeg ville komme. For at skabe respekt om mig også blandt de

tyske soldater, bad jeg om, at der måtte blive givet ordre til vagten om, at min vogn uhindret kunne passere igennem ikke alene nu, men også i fremtiden. Dette lovede han.

Da jeg var kommet ud i lejren, forklarede jeg ham, at man i København var meget forbavset over det passerede, og at der i hvert fald ikke var foretaget nogen aktion andetsteds i landet, og jeg understregede påny det af ham og Schulz givne ord. Han anførte nu, at årsagen til aktionen var, at man fra tysk side havde fået uomstødeligt bevis for, at der var dannet illegale grupper og sabotørkredse indenfor det tidligere danske politi, idet man havde fået meddelelse om en afskrift, der var afgået til England. Heroverfor fremhævede jeg blot, at dette var jo ikke noget bevis for, at der var dannet tilsvarende grupper her på øen blandt de herværende politifolk, og at der i hvert fald aldrig forekom egentlig sabotage herovre, men at forholdene stort set artede sig roligere her end i den øvrige del af landet.

Efter min samtale med departementschef Saurbrey var jeg imidlertid så godt orienteret, at jeg kunne fortsætte med at spørge, om de ikke havde mærket noget til de tyske myndigheders reaktion i anledning af det danske udenrigsministeriums henvendelse til den tyske ledelse i København. Schulz måtte da – til den intetanende Morahts store forbavselse – indrømme, at han havde fået en forespørgsel, som han trak op af lommen og viste Moraht, uden at jeg fik lejlighed til at se den.

I samtalens videre forløb indrømmede Schulz, at meddelelsen indeholdt bemyndigelse for ham til at frigive dem, som der ikke var grundlag for at rejse sag imod, uden at det således var nødvendigt for ham at forelægge disse spørgsmål for København. Han havde herefter blandt andet tænkt sig at frigive politimesteren, hvis jeg ville indestå for, at han ikke havde haft eller ville få noget med illegalt arbejde at gøre.

Resultatet blev da, at jeg fik det løfte fra Schulz, at han omgående ville afhøre alle de anholdte og derpå hurtigst muligt frigive dem, der kunne frigives, men jeg måtte love ham ikke at sige noget derom, når jeg kom over at besøge politifolkene. Til disse havde jeg medbragt en kage, som min kone havde bagt, og nogle cigarer og cigaretter. Det eneste, jeg sagde til dem, var, at jeg erindrede dem om det gamle ord: „Ingen kender dagen, før solen går ned“. Medens jeg var der, ankom to lastbiler med politifolk, der var anholdt rundt omkring på øen. Dem fik jeg også lejlighed til at tale med; jeg orienterede dem og lovede at

viderebringe meddelelser til deres familie, på samme måde som det var sket med de øvrige politifolk. Endelig fik jeg, forinden jeg tog afsted, lejlighed til at tale helt alene med politimester d'Auchamp, hvem jeg underrettede om, at den mulighed var tilstede, at han kunne blive frigivet. Jeg havde nemlig forstået på ham, at han var inde på den tanke, at han ikke ville modtage sin frigivelse, hvis denne ikke også omfattede de øvrige politifolk. Jeg fandt det derfor hensigtsmæssigt til hans egen personlige orientering at meddele ham, at han roligt kunne tage imod løsladelsen, idet denne, hvis den ikke omfattede de andre straks, hurtigt ville blive udvidet til flest mulige.

Jeg var på vejen hjem betydelig opmuntret ved de allerede opnåede resultater, men blev ikke desto mindre overrasket, da der næsten i samme øjeblik, som jeg trådte ind ad døren derhjemme, blev ringet af Moraht, som meddelte mig, at de fleste fra Rønne var blevet frigivet. Kun tre var blevet holdt tilbage, og lidt efter ringede han påny og fortalte, at af dem, der var hentet ind fra stationerne udenfor Rønne, var kun fire blevet holdt tilbage, medens resten kunne drage hjem. Da dette var vanskeligt for dem, lovede han ovenikøbet at køre dem hjem den næste dag og sørge for passende kost og logi til dem i mellemtiden.

Den under så voldsomme og tildels uhyggelige auspicer påbegyndte dag var således afsluttet på en for de implicerede langt bedre måde, end man havde kunnet vente sig.

Dagens uhygge var ikke blevet mindre ved, at der ved middagstid skete et revolverattentat på den tidligere omtalte bogbindermester Didriksen, som havde så nær tilknytning til tyskerne. Han blev i såret tilstand indlagt på Bornholms amtssygehus uden dog at være i livsfare. Få dage senere blev han dog dræbt på sygehuset, idet de pågældende var klar over, at han, hvis han blev i stand til det, kunne oplyse, hvem de var.

Heldigvis kom dette dog ikke til at gribe forstyrrende ind i gennemførelsen af redningsaktionen overfor politifolkene, og da dagen var afsluttet med et så godt resultat, følte jeg den største glæde over at have været i stand til at sikre så mange gode bornholmske politifolks frihed og fritage dem for den hårde skæbne, som ramte så mange af deres kolleger fra den øvrige del af landet. Om aftenen fik min kone og jeg en stor blomsterdekoration fra Bornholms politiforening og på årsdagen efter mødte en deputation med en stor krukke af bornholmsk keramik med inskription om, at den var fra politiet til minde om

dagen. Det var en overordentlig stor glæde at modtage den, og den opbevares som et kært minde.

Af de syv politifolk, der tilbageholdtes, blev de to løsladt allerede dagen efter, og senere blev også de fem løsladt uden videre.

De politifolk, der havde haft held til at undgå anholdelse, var selvfølgelig alle straks gået under jorden og var nu i tvivl om, hvorvidt de kunne vende tilbage. Angående dette spørgsmål fik jeg henvendelse fra dem gennem hotelejer Lyngby. Han havde forbindelse med dem, og da jeg fik henvendelsen fra ham, gik jeg straks hen til ham. Det var, såvidt jeg husker, dagen efter, altså den 28. januar 1945 og vist en søndag. Vi sad i hans privatlejlighed. Rutebåden „Østersøen“ var da netop ankommet fra København, og jeg oplevede her – mens jeg sad i en anden stue – at illegale rejsende (jeg erindrere f. eks. en moder med børn) henvendte sig til ham med kodeord, fik værelser m. v. anvist og besked om iøvrigt at afvente nærmere. Noget senere var jeg på Dams hotel til et møde, der drejede sig om at få alle elektricitetsselskaber på Bornholm slået sammen til eet. Der var en masse mennesker med rundt om fra hele øen foruden teknikere m. v. fra København. Der var så fælles frokost for os alle. Jeg sad her ved siden af en civilingeniør fra København, som højlydt overfor mig, og medens der blev serveret, talte om, at det jo var dette berømte hotel, hvor alle illegale rejsende blev hjulpet og til hvilket de blev henvist. Han nævnede som eksempel en søster eller svigerinde med børn (jfr. min foran beskrevne oplevelse). Men det var fantastisk, hvor letsindigt folk optrådte, og at det ikke gik værre.

Med hensyn til politifolkene afgav både Moraht og Schulz overfor mig samstemmende tilsagn om, at de godt kunne vise sig. Disse tilsagn lod jeg gennem Lyngby og politimesteren gå videre til de pågældende.

Mit vanskelige job i disse dage var at hindre, at attentatet på bogbinder Didriksen fik videregående uheldige følger. I forvirringen den 27. januar havde tyskerne ikke rigtig fået tid til at reagere, men i de følgende dage vendte Schulz flere gange tilbage til dette attentat, som han fandt meget alvorligt. Han udtalte, at han overvejede, hvilke foranstaltninger han burde træffe i den anledning, og i hvor høj grad han burde skærpe sin indsats overfor befolkningen. Let at forsvare var det passerede ikke, men jeg fremhævede, at jeg personlig ofte havde henledt hans og Morahts opmærksomhed på, hvor uheldig en person bogbinder Didriksen var, og at det efter min mening ikke var mærke-

ligt, at det gav sig voldsomme udslag fra dansk side, når tyskerne allierede sig med en mand af hans kaliber.

Det var heller ikke videre morsomt, at Schulz en dag kunne fortælle mig, at der i et lille lokalt blad var nogen, der havde pralet med, at de en nat havde stjålet en bil til illegal persontrafik og afleveret den igen om morgenen. Som tidligere omtalt havde jeg netop opnået tyskernes tilsagn om, at forbudet mod bilkørsel ikke gjaldt på Bornholm. Jeg kunne hertil kun svare, at for det første var det jo ikke sikkert, det var rigtigt, fordi det stod i et illegalt blad, og for det andet, at såvidt jeg havde hørt, foregik der vist også illegale transporter om natten i den øvrige del af landet, uanset forbudet mod bilkørsel. Jeg måtte derfor fraråde ham at tage for tungt på denne lille meddelelse men tænke på, hvilken betydning det ville have for erhvervslivet og beskæftigelsen her på øen, hvis man også skulle have forbud mod bilkørsel her som i den øvrige del af landet.

Schulz's omtale af denne sag viste på den ene side, hvor lidt han selv var orienteret om, hvad der foregik herovre, når kun positiv omtale af forholdet i et illegalt blad henledte hans opmærksomhed på, hvad der passerede, og på den anden side, hvor letsindige visse af de unge mennesker, der beskæftigede sig med de illegale forhold, var i deres arbejde.

Få dage efter trængte revolverbevæbnede, maskerede unge mænd ind i biografen i Rønne og tilegnede sig en spole, indeholdende en akt af en tysk film, som netop i biografen blev forevist for de herværende tyske soldater. Denne demonstration var naturligvis heller ikke egnet til at sætte tyskerne i bedre humør. De anede som sædvanlig ikke, hvad de skulle gøre for at finde frem til gerningsmændene, men overvejede så at iværksætte lukning af biograferne ikke alene i Rønne, men på hele øen.

Heldigvis kom Schulz først til mig, og det lykkedes mig at få ham snakket fra det, men han truede dog med øjeblikkelig indgriben, hvis det gentog sig. Denne meddelelse lod jeg så naturligvis ad de sædvanlige kanaler komme til biografejernens og andre interesseredes kundskab.

Iøvrigt vendte tankerne og opmærksomheden sig hurtigt fra vore egne lokale begivenheder til tildragelserne på de store krigsskuepladser. Vi kunne ikke lade være at tænke på, at nu nærmede foråret sig, og med det ville også komme det store fremstød, som vi alle håbede skulle

bringe krigens afslutning. Men hver enkelt dansk måtte naturligvis fortrinsvis beskæftige sig med de konsekvenser, som det ville betyde for hans egen, og i så henseende var jo Bornholm særlig udsat. Under et besøg i lejren den 28. januar i forbindelse med forhandlingerne om de fængslede politifolk havde Moraht en passant fortalt mig, at der var fare for, at to tyske undervandsbåde ville strande ved Dueodde, men et par dage efter fortalte han mig, at det var lykkedes dem at undgå stranding. Det drejede sig om to både, der var flygtet fra Kønigsberg og Pillau sammen med flere andre undervandsbåde. De to, som var i fare ved Dueodde, havde måttet tage afsted, til trods for at deres maskiner ikke var i orden, og det var derfor, at man havde befrygtet deres stranding.

Trods tyskernes forsøg på at skjule situationens alvor i de officielle meddelelser, var udviklingen dog så tydelig, at jeg, som også tidligere havde drøftet herhen hørende spørgsmål med Moraht, nu kunne tale mere åbent med ham.

Af krigsberetningerne fremgik det, at tyskerne under deres tilbagetrækning foretog store sprængninger og ødelæggelse af ikke alene krigsvigtige anlæg, men også anlæg, der kun havde betydning for det civile liv. Jeg benyttede derfor lejligheden til meget indtrængende at drøfte dette problem igennem med Moraht i en samtale, som jeg havde med ham en af de sidste dage i januar måned. Herunder henstillede jeg til ham at undlade foranstaltninger af den art, hvis forholdene skulle føre med sig, at tyskerne måtte opgive Bornholm. Jeg foreholdt ham, at her efter mit skøn ikke var krigsvigtige anlæg, og at det i hvert fald var formålsløst at foretage den slags ødelæggelser, der kun ville gå ud over den bornholmske befolkning og dens fredelige liv i fremtiden. Moraht kunne naturligvis ikke give mig noget tilsagn i denne henseende, men jeg kunne dog efter denne samtale indberette som mit indtryk, at forsåvidt det stod til ham, ville der ikke ske den slags her på øen.

Tyskerne forsøgte nu at trænge til bunds i spørgsmålet om, hvorledes de illegale transporter via Bornholm til Sverige foregik. Denne rute var efterhånden blevet meget stærkt benyttet, og det i en sådan grad, at mange på Bornholm var blevet betænkelige ved at se, hvor åbenlyst det foregik, og i hvor stor stil øen virkede som gennemfartsstation.

For os på Bornholm, er det i hvert fald meget let at se på folk på gaden, på deres påklædning og adfærd, om de stammer her fra øen eller ej, og navnlig i de første krigsvintre kom meget få besøgende hertil. Alle de fastboende kendte hinanden i hvert fald af udseende og lagde straks mærke til dem, der stak af fra det sædvanlige.

I de første måneder af året 1945 skete det imidlertid ikke så sjældent, at man efter skibenes ankomst på gaderne i Rønne så flere mennesker, som enhver, der var indlevet på stedet, straks ville udpege som flygtninge på vej til Sverige.

Heldigvis var tyskerne åbenbart ikke så nøje inde i forholdene, at de pågældendes tilstedeværelse virkede umiddelbart afslørende på dem; men at de var klar over, at der var noget galt, var der dog ingen tvivl om.

I hvor høj grad dampskibsruuten på Bornholm blev benyttet til Sverigestransporter fremgår f. eks. af, hvad der passerede, da „Østersøen“ mandag den 5. februar sejlede fra København. Der måtte dengang være 56 passagerer med. Forinden afgang fra København indfandt der sig et større antal tyske politiofficerer end sædvanlig, og de begyndte en meget indgående undersøgelse af samtlige passagerer, deres bagage o. s. v. Undersøgelsen var meget langvarig, således at den forsinkede skibet fire trekvart time. Det kom først til at gå klokken et kvarter i to om natten, og, hvad værre var, resultatet af undersøgelsen blev, at man fra tysk side medtog ni af de passagerer, der skulle have været med.

Da „Østersøen“ passerede Falsterbokanalen, sprang seks af passagererne overbord. Som bekendt blev passagererne spærret inde, når Falsterbokanalen passeredes, men det oplystes, at de havde skaffet sig lejlighed til at springe ud ved at „true mandskabet med revolvere“, således at det var ugørligt for de ombordværende at hindre, at de sprang overbord!

Ved ankomsten til Rønne blev passagererne yderligere undersøgt, og alle måtte stille op med deres bagage. Denne blev da undersøgt påny, og tyskerne beslaglagde den del deraf, som ingen af de øvrige passagerer kendte noget til. Ikke desto mindre var der blandt de tilbageværende op imod en halv snes stykker, som var flygtninge, der skulle transporteres videre til Sverige, og de venlige mennesker, der tog sig af dem i Rønne, fik naturligvis nok at gøre. Af skibets passagerer på denne tur var således ca. halvdelen destineret til Sverige.

Ikke mindre uro vakte den omstændighed, at en tidligere kystbetjent ved navn Sund i disse dage var ankommet til Bornholm. Han havde tidligere været i Svaneke, hvor han havde gjort sig bemærket ved nazistiske anskuelser, og da ikke mindst Svaneke var et vigtigt led i en del af transporten til Sverige, var han blevet forflyttet til et sted på Sjælland, hvor han ikke kunne gøre nogen skade. Man troede ham velforvaret her, men en af de sidste dage i januar dukkede han altså pludselig op og tog ind på et hotel i Rønne, hvor han indskrev sig under navnet repræsentant Christian Svendsen. Man var ikke i tvivl om, at han havde ondt i sinde, og af forskellige telefonsamtaler, der blev aflyttet, blev dette bevist med den største tydelighed.

Ved en glimrende gennemført aktion lykkedes det imidlertid at få ham lokket i en fælde i Svaneke, hvorefter man tvang ham ombord på et skib, der transporterede ham direkte til Sverige. Dette var ganske fortrinligt gjort; ikke alene undgik man den makabre udvej at skyde ham ned, hvad der kunne have voldt store vanskeligheder, men man opnåede også i Sverige at få en lang række værdifulde oplysninger fra ham, som de derværende danske myndigheder udnyttede på fortrinlig vis.“

På grund af de stigende vanskeligheder med hensyn til forbindelse ad søvejen, steg presset på flyveruten mere og mere, og jeg måtte derfor have en fast plads reserveret for mig til hver tur.

„I de første år var der ingen særlig kontrol med passagererne på flyveruten til Bornholm, men i krigens sidste år blev der indført sådan kontrol, og efterhånden som krigens afslutning nærmede sig, blev den mere og mere indgående, og som alle andre steder blev det kun værre, efterhånden som tyskerne satte dansk mandskab ind. Der var i Kastrup navnlig en ung dansker, der tidligere havde været billetkontrollør ved Amagerbanen, men som nu var gået i tysk tjeneste. Han optrådte på den mest udfordrende måde.

Første gang, jeg rigtig opdagede ham, var da jeg kom fra Rønne og stod og ventede på, at bussen skulle komme. Jeg så da en herre stå ude ved bagagen, der holdt på en vogn, og begynde at undersøge den. Jeg stod indenfor, så det gennem vinduet og blev meget forbavset over, at nogen tillod sig at rode ved ens bagage, uden at man selv var til stede. Jeg spurgte da, hvem det var, og hvad det var, der foregik, og fik

på denne måde opklaringen. Hans navn kan jeg ikke huske, men nogen har sagt mig, at han havde gjort sig i den grad foragtet og forhadet derude, at han blev skudt ved kapitulationen.

Efterhånden begyndte han at genere mig mere og mere. Når jeg kom til København, skulle han ikke alene rode min bagage igennem, men også se alle de embedssager og skrivelser, som jeg havde med i min mappe til brug ved forhandlinger i ministeriet. Dette protesterede jeg imod. Han vidste udmærket, hvem jeg var. Men det hjalp ikke, tværtimod.

Engang i København havde jeg været ude til middag hos direktør Wiboltt fra Zoneredningskorpset. Da jeg skulle flyve hjem næste morgen var Wiboltt så venlig at sende en bil til hotellet for at køre mig ud i lufthavnen; samtidig ville der blive givet mig lejlighed til at se zonens hangar og nye ambulanceflyvemaskine. Da jeg kom ud til Kastrup, gik jeg straks ind i ekspeditionen og afleverede min bagage og mit legitimationskort samt ordnede billetten. Så gik jeg ud på pladsen for at se på zonens anlæg.

Da jeg var færdig hermed, landede luftfartsselskabets maskine. Den kom fra Malmø og skulle herefter afgå til Rønne. Jeg stod der, parat til at gå op og tage plads. Der var jo ingen grund for mig til først at gå op i ekspeditionen igen. Jeg så så tolderne undersøge maskinen, og derefter kom den omtalte person. Han rodede også rundt i den. Da han kom ud, kiggede han så ejendommeligt på mig. Jeg lod mig ikke gå på af dette, men blev stående. Så gik han op til ekspeditionen, idet han een gang standsede og var ved at vende om, men undlod dette.

Derimod tilkaldte han to bevæbnede tyske soldater, der holdt vagt derude, og snakkede med dem. Så gik han videre til ekspeditionsbygningen, og de to soldater satte sig i bevægelse hen imod det sted, hvor jeg stod, og med geværene pegende mod mig. Da de var kommet helt hen til mig, forlangte den ene at se mit legitimationskort! „Danskeren“ havde åbenbart her troet at kunne tage mig, fordi jeg færdedes der uden legitimationskort. Men nu var forholdet det, at enhver amtmand gennem indenrigsministeriet for at kunne færdes „frit“ landet over havde fået en tilladelse hertil af den tyske general, der var kommandant i København. Den havde jeg altid hos mig, og denne foreviste jeg nu for de forbavsede soldater. De gjorde straks mange undskyldninger og tog geværene ned; hans anslag imod mig var altså helt mislykkedes. Jeg

snakkede så lidt hyggeligt med de to tyske soldater, der var fra Rhin-egnen og længtes meget efter, at det hele skulle holde op, så de kunne komme hjem.

Moraht havde jeg iøvrigt fortalt om, hvorledes denne „dansker“ generede mig. Moraht gav mig så en af ham udfærdiget anbefalingsskrivelse for mig til alle tyske myndigheder, men da jeg næste gang kom til København, var vedkommendes optræden uændret, ganske uanset Morahts anbefaling. Han optrådte nu sammen med en østriger. Da jeg havde vist ham Morahts anbefaling, sagde han, at den var gammel, hvortil jeg svarede, at inselkommandanten var den samme, og jeg var den samme. Det kendte han ikke noget til, sagde han, og så for han frem, rodede i alt og læste det. Da jeg så dagen efter påny skulle afsted med flyveren, var de samme to derude. Igen skulle alt ud af mine kufferter, og alle mine papirer skulle læses igen. Da dette var færdigt, pegede østrigeren på mig og sagde „kom herind“. Jeg stod i samtale med nogle andre og havde ikke opfattelsen af, at det var til mig, han talte, men nu råbte han på tysk, så det gjaldede, om jeg ikke kunne høre. Jeg skulle med det samme komme inden for skranken, hvilket jeg gjorde. Herefter pegede han på en dør og gav mig ordre til at gå ind. Derinde stod den tidligere omtalte dansker. Han spurgte mig, om jeg havde breve på mig, hvortil jeg svarede, at det troede jeg ikke. Derpå blev jeg kropsvisiteret. Mine lommebøger taget ud af lommen på mig og gennemgået på det nøjeste, og så blev jeg sluppet ud.

Iøvrigt sås østrigeren og den nævnte dansker ofte sammen ude i luft-havnen. Han undersøgte alle legitimationskort, ligesom Schulz eller en af hans folk gjorde her i Rønne. (Her lod Schulz iøvrigt altid, som om han ikke kendte mig eller havde bemærket mig; det virkede helt latterligt). I det hele taget var denne behandling af mig jo ikke alene uforskammet, men også helt formålsløs. Når vi ville undgå, at noget blev undersøgt, sendte vi det blot afsted til os selv eller en anden med posten. Denne blev jo ikke undersøgt.

Den sidst omtalte episode i Kastrup blev mig dog for broget, og efter min hjemkomst sendte jeg departementschef Saurbrey et brev, i hvilket jeg besværede mig over de to's optræden, idet jeg refererede, hvad der var passeret, og spurgte, om man ikke kunne finde en lejlighed til at klage til dr. Best over de pågældende. Også Moraht fortalte jeg, hvorledes hans anbefalingsskrivelse var blevet behandlet. Moraht bekla-

gede det passerede, men kunne kun sige, at disse folk hørte under gestapo, og at han derfor ikke havde nogen indflydelse på, hvad de foretog sig. Han gav mig dog en ny anbefalingskrivelse, således at de i hvert fald ikke kunne besvære sig over, at den var for gammel.

Den pågældendes optræden og forfølgelse af mig var imidlertid ganske uanfægtet heraf. Han blev snarere frækkere, efterhånden som krigens afslutning nærmede sig.

Engang senere, da maskinens afgang var blevet udsat, havde jeg stillet min håndkuffert ved siden af skranken og var gået ind i restauranten. Da jeg kom ud derfra, var kufferten forsvundet, og da jeg efterlyste den, viste det sig, at han havde taget den ind i et værelse ved siden af. Derinde stod han og den anden kumpan med min kuffert, som de havde rodet i. Jeg sagde dem, at jeg ikke ville finde mig i, at de uden at tilkalde mig fjernede min bagage og rodede i den. De vidste jo udmærket, hvem jeg var, og hvor jeg opholdt mig. Det havde været den letteste sag at tilkalde mig. Men jeg ville også blot fortælle dem, at nu agtede jeg ikke at finde mig i dette mere. Nu havde jeg klaget til indenrigsministeriet, og herfra var man gået til dr. Best. Så ville de nok høre nærmere. De så alligevel lidt forbavsede ud ved dette, og jeg sagde, at jeg var en ærlig mand, og at jeg dog ville fortælle dem det, så det ikke skulle komme som nogen overraskelse for dem.

Dette skete den 13. april, og da jeg i mellemtiden havde fået at vide, at ministeriet havde forhandlet med dr. Hoffmann om sagen og nu stod over for en henvendelse til dr. Best, indgav jeg straks efter min hjemkomst en officiel klage. Heldigvis var det dog sidste gang, at jeg havde lejlighed til at komme i forbindelse med de to frastødende personer. Så kom kapitulationen.

Den 18. februar satte Moraht sig i forbindelse med ingeniør Milner, Moraht havde fået til opgave at undersøge mulighederne for at føre forskellige tyske krigsfartøjer til Rønne havn. Han ville også orientere sig nærmere under en samtale med mig, idet han ventede en kommission hertil, der skulle foretage en besigtigelse af forholdene.

Milner gav ham naturligvis alle oplysninger og forklarede herunder, at havnen indenlunde var egnet til krigsfartøjer, da vanddybden i selve havnen kun var 7 meter.

Efter at jeg havde fået disse oplysninger fra Milner, benyttede jeg

lejligheden til at snakke med Moraht herom. Han havde tilsyneladende ikke noget imod at give mig visse antydninger, og jeg forstod, at en tre til fire admiraler hver for sig havde forespurgt ham, om de ikke kunne henlægge deres skibe til Bornholm, herunder også større enheder. De havde ikke nægtet sig noget i retning af krav til kajplads, pakhusplads, havnedybde, damp- og elektricitetsledninger, tanke o. s. v. spøgende sagde han til mig, „det er jo ikke som på et hotel, hvor man går ind og tager spisekortet, hvorpå man omgående får maden serveret“. Han havde indtaget det klare logiske standpunkt, at han havde givet dem de af ham indhentede oplysninger og derpå bedt dem sætte sig i forbindelse med hinanden, således at de kunne udarbejde en samlet ønskeseddel.

Jeg gjorde selvfølgelig, hvad jeg kunne for at give ham alle de oplysninger, som kunne tale til fordel for at holde Rønne og de øvrige bornholmske havne fri for tyske krigsskibe. Specielt fremhævede jeg øernes andelselskabs lagers store betydning for hele Bornholms kornforsyning, og navnlig henstillede jeg indtrængende til ham, at eventuelle ammunitionslagre blev anbragt fjernt fra bebyggede områder, idet jeg erindrede om de katastrofer, der var forekommet i de byer, hvor der havde været sådanne lagre. Da han selv havde været kommandant i Bergen, havde han – da jo store ødelæggelser var sket der ved ammunitionsekspllosioner – naturligvis stor forståelse for dette synspunkt. Hele denne samtale gav et udmærket indtryk af den helt igennem hensynsfulde måde, han optrådte på i forhold til den danske befolkning, og den behændighed, han viste under behandlingen af de sager, han havde med at gøre i krigens slutfase.

Den 20. februar ankom der et par tyske officerer her til øen. De forhandlede indgående med Milner om havnen, navnlig om mulighederne for at fuldføre den store pier. Hertil måtte han svare, at den tidligst kunne fuldendes på halvandet år, hvis tyskerne ville sætte bedre uddybningsmateriale ind og skaffe det fornødne kul, olie og jern til arbejdet samt biler, håndværkere og arbejdsmænd. Så her frembød der sig ikke nogen umiddelbar chance for at skaffe kajplads til de tyske krigsformål.

De omtalte officerer kom senere til mig sammen med Moraht og havde på det tidspunkt vel nok opgivet at lægge marineskibe af betydning til Rønne eller nogen anden havn her på Bornholm; jeg for-

stod i det hele på Moraht, at der kun kunne blive tale om yderligere at henlægge ganske få skibe til øen. Derimod havde man nu opmærksomheden henledt på at få kvarter til flere soldater, og jeg måtte her gøre alt, hvad jeg kunne, for at få dem til at forstå, at der ikke var plads til ret mange. Det lykkedes mig også at få kravene stærkt indskrænket.

Efter at de havde forladt mig, kom jeg påny i forbindelse med Moraht og spurgte ham, hvad det endte med. Han forklarede, at det hele, der blot havde drejet sig om vage og indledende undersøgelser, resulterede i, at det kun var hensigten at føre et par hundrede mand hertil, hvis dette overhovedet blev til noget.

Den 23. februar om eftermiddagen ringede kontorchef Kirstein fra socialministeriet til mig og meddelte, at ca. 150 danske kommunister havde været interneret i Stutthof, øst for Danzig, men at den danske generalkonsul Schrader i Danzig nu havde indberettet, at de var ført til Lauenburg, vest for Danzig. Generalkonsulen havde derhos indtrængende henstillet, at man omgående sendte nogle flere levnedsmidler ned til ham fra Danmark til uddeling til de pågældende efterhånden. Han havde hidtil taget sig af disse uddelinger og havde haft et større lager hertil. Dette var nu udtømt, og de trængte voldsomt til at få disse levnedsmidler. Socialministeriet havde forsøgt alle andre udveje, men var klar over, at der nu ikke var mulighed for at få pakkerne frem ad anden vej end via Bornholm. Kirstein forespurgte mig derfor, om jeg ikke kunne få et par fiskerbåde til på statens regning at sejle til Stolpmünde med en sending Røde Kors-pakker.

Det var naturligvis en opgave, som jeg med den største glæde lovede at gøre alt, hvad jeg kunne, for at løse, og jeg gik derfor straks i gang med arbejdet.

Der var imidlertid mange vanskeligheder at overvinde. En af de største var at finde frem til egnede skibe.

Resultatet blev, at man traf aftale med ejeren af en fiskerkutter „Mascot“ af Neksø, Knud Marcher, som erklærede sig rede til at tage turen med sin båd, der var på tretten tons.

Kirstein lod omgående 1100 Røde Kors-pakker afsende med „Carl“ fra København. Ved deres ankomst til Hasle kl. 13 den næste dag, skulle de så køres i lastbil hurtigst muligt til Neksø. Vanskelighederne var imidlertid ikke løst hermed. Det kunne ikke uden videre forudsættes, at fi-

skerbådens fører, når han kom til Stolpemünde, ville være i stand til at finde frem til de rigtige mennesker, som kunne tage sig af pakkerne. Da jeg ikke turde stole herpå, måtte jeg finde en anden mand. Mit valg faldt her på kaptajn S. A. Rømer fra „1866“. Jeg var sikker på, at han ville bevare sin ligevægt og omtanke i enhver situation. Han havde før krigen sejlet på Kolberg med dampskibsselskabets båd „Frem“ og var derfor orienteret om, hvad slags mennesker han burde henvende sig til, når han skulle søge hjælp og kontakter i land.

Selv udfærdigede jeg en anbefalingskrivelse for Rømer og fik ligeledes fra Moraht en erklæring om, at det var med hans tilslutning, at rejsen fandt sted, og at han anmodede om, at alle tyske myndigheder ville hjælpe Rømer. Formanden for den lokale Røde Kors-afdeling, oberst Waagepetersen, udstedte ligeledes en anbefalingskrivelse, og mæglerfirmaet gav en skriftlig anbefaling med til alle dets forbindelser i de nordtyske havne. Da det danske Røde Kors ikke havde noget Røde Kors-flag, som det kunne stille til rådighed, måtte vi i hast lade et sådant lave tilligemed fire Røde Kors-armbind til mændene ombord. Man skulle nu tro, at alt var gennemtænkt og forberedt på alle måder, og at der ikke var nogen mistelten, som ikke var taget i ed, og dog var der to. Den ene fik jeg først besked om bagefter. Det var Schulz, som efter hvad jeg senere erfarede, lavede meget vrøvl over, at han ikke var blevet spurgt, og over, at rejsen overhovedet var blevet tilladt. Den anden var Det kgl. danske toldvæsens stedlige repræsentant, og det til trods for at jeg havde bedt Kirstein om at foranledige, at der blev telefoneret til toldforvalteren fra tolddepartementet om, at det hele skulle gå.

Heldigvis var jeg selv taget ned til Neksø på at påse, at alt foregik så hurtigt og gnidningsløst som muligt. Da det så viste sig, at toldforvalteren havde store betænkeligheder i forbindelse med udfyldelse af skemaer og betaling af gebyrer, måtte jeg tage ham under fire øjne for bestemt at sige til ham, at han blot hurtigst muligt skulle lade skibet tage afsted, så kunne vi ordne formaliteterne bagefter, og at Røde Kors og jeg nok skulle tage ansvaret herfor.

Ved min ankomst til Neksø var skipperen iøvrigt begyndt at blive betænkelig og var ved at miste modet til at tage turen, men det lykkedes mig at få det hele i orden. Rømers tilstedeværelse var naturligvis også beroligende for skipperen og hans folk. Da pakkerne kom, viste

det sig, at de ikke var forsynet med Røde Kors, og jeg skyndte mig derfor at få fat i en maler, som malede et rødt kors på alle pakker og kasser. Båden fik Dannebrog og Røde Kors på siderne og ovenpå styrehusets tag.

Der var naturligvis strømmet en hel del mennesker til; alle hjalp med til at få pakkerne ombord så hurtigt som muligt, og kl. 18 sejlede skibet afsted. Jeg takkede besætningen og de andre, der havde medvirket, og udbragte et leve for besætningen, idet jeg udtalte ønsket om, at rejsen måtte lykkes, og at båden snart måtte være hjemme igen. Sjældent har jeg set sådan tilslutning og begejstring som her, og rundt omkring på øen, hvor man hørte om det, var man glad for, at Bornholm på denne måde fik lejlighed til også at gøre sin indsats på dette område, om hvilket man havde hørt så meget, men som Bornholm hidtil havde været udenfor.

Denne aktion blev indledning til flere lignende, som vi gennemførte i de kommende uger sammen med de mange andre forskellige opgaver, der på den tid krævede deres løsning.“

Navneregister

- Abitz, E. A., Dr. jur. landsretspræsident, 110, 117, 120, 236, 237
- Agersted, G., kaptajn, 169
- Alberti, P. A., justitsminister, 21
- Alexandrine, dronning, 63, 64, 99
- Ammentorp, C., stiftamtmand, kammerherre, kirkeminister, 55
- Ambt, G. C. C., generaldirektør 26, 27
- Andersen, A., politiassistent, 222, 223
- Andersen, Fr., folketingsmand, 80
- Andersen, H. C., digter, 16
- Andersen, J., advokat, 52
- Andersen, kaptajn, medhjælper ved den internationale kommission i Flensborg, 63
- Andersen-Alstrup, Th., generaldirektør, 27
- Anhøj, landstingsmand, 98
- Arup, E., prof., dr. phil., 101
- d'Auchamp, F., politimester, 106, 151, 169, 176, 218, 220, 222, 247, 249, 250, 253
- Axel, prins, 97, 117
- Aagaard, ingeniør, 245
- Aagesen, H., borgmester, 18, 225
- Bader, G., rådmand, 61
- Bardenfleth, G., kabinetssekretær, kammerherre, 53
- Baumann, major, 120
- Bech, O., nationalbankdirektør, borgmester, 58
- Becherer, A., landråd, 22, 23
- Beresford, C. W., lord, admiral, 22
- Berner, J., stiftamtmand, kammerherre, 29, 34
- Berchtold, professor, 136
- Best, W., dr. rigsbefuldmægtiget, 186, 187, 188, 260, 261
- Bielefeldt, oberlieutnant, 112
- Birch, L. A., dr. phil., professor, 28
- Bjørnsson, S., gesandt, præsident, 99, 101
- Boehm, admiral, 100
- Boehme, landråd, 37, 44
- Borgbjerg, E., folketingsmand, redaktør, minister, 56, 57
- Brandenburg, arbejdsmand, 62
- Brøndum-Nielsen, J., professor, dr. phil. 101
- Brudenel-Bruce, C., legationssekretær, generalsekretær for den internationale legation i Flensborg, 39 o. f., 49 o. f., 57 o. f., 62, 63,
- Buckley, J., sagfører, embedsmand i det engelske økonomiministerium, 114, 115, 116, 117
- Buhl, V., statsminister, 102, 105, 212
- Bühler, korvettenkapitän, 113, 114, 116
- Carls, R., generaladmiral, 99, 100
- Chiewitz O., professor, dr. med., 167
- Christensen, I. C., konseilspræsident, 21, 51
- Kong Christian IX, 21
- Kong Christian X, 63, 64, 65, 82, 83, 99, 115, 127, 152, 153
- Christiansen, C. Hassager, kommandørkaptajn, 155, 159, 165 o. f., 175 o. f., 184, 209, 210, 211
- Christiansen, E., redaktør, 43, 44, 52, 59
- Claudel, P., gesandt, medlem af den in-

- ternationale kommission i Flensborg, 39 o. f., 48, 58
 Creak, engelsk rådgiver ved den internationale kommission i Flensborg, 40
- Dahlggaard, B., indenrigsminister, økonomiminister, 79, 81, 102
 Danner, L., grevinde, 14
 von Dardel, G., ambassadør, 103, 128, 210, 227
 Didriksen, bogbinder, 182, 213, 244, 253, 254, 255
 von Dryander, landråd, geheimeråd, 23, 61
 Duckwitz, G. T., ambassadør, 186 o. f.
- Eichenberg, oberlieutenant, 136
 Eks, ingeniør, 122
 Elmer, H., oberstløjtnant, 62
 Engelmann, oberst, 184
 Esser, Oberlieutenant, 169
- Fagerholm, K. A., fhv. statsminister, 96
 Fenger, C. E., læge, finansminister, 16
 Filskov, L., købmand, 52
 Finsen, Aa., kreditforeningsdirektør, 78
 Floor, maskindirektør, 27
 Foss, A., landstingsmand, ingeniør, 28
 Kong Frederik VII, 14
 Frederiksen, N., folketingsmand, 28, 33
 Friedlitz, F. K., presseattaché, 100
 Friis, M. P., overformynder, statsminister, 28, 50 o. f.
 Friis, U., stiftamtmand, 78
 Frisch, H., undervisningsminister, 105, 106, 227
 Frøen, redaktør, norsk rådgiver ved den internationale kommission i Flensborg, 43
- Gloerfeldt-Tarp, B., underdirektør, 29, 34
 Gornitzka, A., bogtrykker, 242
 Grau, P., gårdejer, 52
- Gredsted, M., kontorchef, 161, 162
 Götting, kontreadmiral, 99
- Hammeken, bogtrykker, 229 o. f.
 Hammerich, L., grosserer, 14
 Hammerich, L., konferensråd, politimester, 14
 Hammerich, M., kontorchef, dommerfuldmægtig, 58, 59
 von Hannecken, general, 158, 171, 172, 179, 180
 Hans, prins af Lycksborg, 19
 Hansen, H. C., statsminister, 102
 Hansen, J., politikommissær, 176, 178
 Hanssen, H. P., redaktør, rigsdagsmand, minister, 30, 31, 32, 35, 38, 40 o. f., 52, 57, 58, 59, 64
 Harhoff, J., kontorchef, 26
 Harild, N., sparekassedirektør, borgmester, 214, 215
 Hashagen, korvettenkapitän, 179, 180, 184
 Hauge, C., redaktør, folketingsmand, handelsminister, 56
 Haugen-Johansen, K., stiftamtmand, 29, 33, 34
 Hedtoft, H., statsminister, 100, 101, 102, 103, 105
 Heftye, T., generaldirektør, medlem af den internationale kommission i Flensborg, 39 o. f., 48, 57, 58
 Hegenbart, kapitän, 236, 238, 244
 Heiberg, J. L., f. Pätges, skuespillerinde, 16
 Heilbuth, H., direktør, 28
 Heinrich, prins af Preussen, 70, 71
 Helper, V., trafikdirektør, 26, 131
 Hendriksen, H., fhv. handelsminister, direktør, 101
 Hendriksen, K., kommitteret, 40, 48
 Hendriksen, overdyrlæge, 110
 Herbert, ingeniør, 123, 133
 Himmler, Heinrich, 230
 Hitler, A., rigskansler, 110, 111, 132, 152

- Hjemfeldt, N., kaptajn, 48
 von Hobe af Gelting, S., friherre, 71, 72
 Hoffmann, dr., 261
 Holten, S., politimester, 189
 Honig, major, 120, 121, 133
 Hude, E., rådsformand, 81
 Hvass, F., ambassadør, 164
- Jakobsen, J., forvalter, fyrmester, 146, 205, 211
 Jacobsen, kapitän, 184
 Jacobsen, A. P., statskonsulent, 156
 Japp, korvettenkapitän, 194, 195
 Jensen, E., forbundsformand, 105
 Jensen, H., politiassistent, 209, 210
 Jensen, K. J., generaldirektør, 184
 Jensen-Kleis, J., landstingsmand, 33, 34
 Jeppesen-Drusebjerg, P. V., direktør, landstingsmand, 33
 Jespersen, H., departementschef, 102, 128
 Julius, prins af Lycksborg, 22
 Jørgensen, J., undervisningsminister, 80, 102
- Kaiser, major, 110, 111, 112
 Kasperowski, korvettenkapitän, 136
 v. Kaupisch, general, 115
 Kirstein, M., departementschef, 263, 264
 Kjær, G., indenrigsminister, 102
 Klammt, entreprenør, 122
 Klee, K., forfatter, 131
 Klok, J., afdelingsarkitekt, 211
 Kloppenborg-Skrumsager, H. D., landdagsmand, landstingsmand, 52
 Prins Knud, 64
 Koefoed, M., generaldirektør, finansminister, 28
 Kofoed, K., departementschef, finansminister, 87, 102, 130, 212
 Konow, H., viceadmiral, forsvars- og udenrigsminister, 46, 48, 49, 56
 von Koszierowski, D., regeringspræsident, 22
- Krabbe, J., overretssagfører, kommitteret 101
 Krag, O., dr. phil., indenrigsminister, 33, 75, 79, 80, 100, 101, 102
 Krieger, A., kabinetssekretær, kammerherre, 35, 45 o. f.
 Krieger, A., minister, 16
 Kristensen, K., fhv. statsminister, 79, 102
 Krøger, E., bankdirektør, 26
 Kutscher, geheimeråd, 30, 31, 32
 Köhler, kapitän z. S., 139, 142, 143, 146, 154
 Köster, A., dr., tysk forhandler med den internationale kommission i Flensborg, minister, 40, 41, 47, 48, 49, 50, 56, 59
- Lange, krigssekretær, 60
 Larsen, E., departementschef, politidir., 189
 Larsen G., ingeniør, trafikminister, 117, 123, 124, 128
 Lassen, N., dr. jur., justitiarius i højesteret, 14, 15, 25
 Lauesgaard, A., bureauchef, 56
 Lauridsen, M., forstanderinde, 28, 34
 Lautrup, O., proprietær, amtsrådsmedlem, 20
 Lichnowski, K., fyrst, ambassadør, 31, 32
 Liebe, O., højesteretsagfører, statsminister, 46, 48, 50, 56
 Linvald, A., dr. phil., rigsarkivar, 105
 von Loew, landråd, 23, 42
 Lund, T., sagfører, direktør, 96, 97, 107, 185, 186, 187, 188, 190
 Lundbye, C., stiftamtmand, kammerherre, 58, 59, 66
 Luther, H., overborgmester, rigskansler, 31
 Lyngby, J., fhv. hotelejer, 96, 228, 254
- Mackeprang, M., dr. phil., museumsdirektør, 40, 44, 59
 Madsen-Mygdal, Th., statsminister, 33, 34, 74, 75

- Maegaard, H. V., landstingsmand, 33
 Marcher, K., fiskeskipper, 263
 Marling, C., gesandt, formand for den internationale kommission i Flensborg, 39, 40, 43, 48, 52, 58, 59
 Marott, E., redaktør, folketingsmand, 44
 Martensen-Larsen, Fr., departementschef, stiftamtmand, 27-29, 58
 Martinsen, K. B., kaptajn, 236
 Meldahl, C. A. f. Ræder, kammerherreinde, 15, 16
 Meldahl, C., generalløjtnant, 17
 Meldahl, F., arkitekt, kammerherre, 15, 16, 71
 Mewis, admiral, 112, 154, 155
 Miang, B., dr. jur. landsretssagfører, 38, 40 o. f., 53, 58, 59, 60
 Michaelis, G., rigskansler, 30
 Milner, C., civilingeniør, amtsvejnspektør, jernbanedirektør, 97, 109, 110, 122, 123, 124, 156, 217, 261, 262
 Moesgaard-Kjeldsen, C., godsejer, folketingsmand, 44
 Mohr, O., minister, direktør, 126
 Moltke, C., generalmajor, 66
 Moltke, C., greve, gesandt, udenrigsminister, 30, 31, 32
 Moraht, R., dr. fregattenkapitän, 154, 198, 203, 205, 206, 207, 213 o. f., 220 o. f., 228 o. f., 234, 235, 243, 248, o. f., 260 o. f.
 Munch, H. V., købmand, 240, 241
 Munch, P., dr. phil, udenrigsminister, 100
 Møllgaard, H., professor, 47
- Neergaard, N., dr. phil, statsminister, 67, 73, 75
 Neergaard, N., dr. phil, statsminister, 67, 73, 75
 Neergaard, W., hofjærgemester, 34
 Neubauer, ingeniør, 118, 122, 133, 142
 Neumann, Sv., stiftamtmand, kammerherre, 29, 127
- Nielsen, A., gårdejer, bankdirektør, 33, 34
 Nielsen, C., pedel, 20
 Nielsen, Gamborg, højskoleforstander, 242
 Nielsen, N., gårdejer, 33
 Nielsen, N., borgmester, landstingsmand, 97, 98, 99, 106, 122
 Nielsen, N. P., socialdirektør, 29, 31
 Nissen, N., fhv. landdagsmand, gårdejer, 43
 Nørgaard, J., landsretssagfører, 242
- Ohlsson, G., konsul, 109, 209
 Olsen, H. C., overlæge, dr. med., 170, 171, 173, 176, 181
 Olufsen, O., borgmester, sparekassedirektør, 61, 62, 64, 71, 75
 Olufsen, P., landstingsmand, 61
 Oxholm, W., stiftamtmand, kammerherre, indenrigsminister, 49
- Pancke, G., politigeneral, 249, 251
 Pedersen, J., landstingsmand, 33
 Petersen, Thorvald, bagermester, 47
 Petersen, major, 199
 Petersen, oberst, flyveattaché, 100
 Petersen, C., gårdejer, 43
 Petersen, P., skrædder, 49
 Petersen, U., civilingeniør, 74
 Philipsen, G., rådsformand, rådmænd, 29
 Pinstруп, P., folketingsmand, 33, 34
 Pontoppidan, S., kontreadmiral, 167
 Prior, H. P., direktør, handelsminister, 55
- Rabe, kapitän, zu S., 154, 157, 164
 Ramsing, H. U., generalmajor, 43, 44, 48, 49
 Rasmussen, H., folketingsmand, formand f. folketinget, 167
 Rasmussen, „bestyrer“, 238, 239
 Reimuth, J., amtsforvalter, 58, 59
 Reker, H. P., overbetjent, 109, 110, 250

- v. Renthe-Fink, G., gesandt, Dr., 100, 120
- Reventlow, C., greve, hofjægermester, 18
- Reventlow, E., lensgreve, ambassadør, 58, 59
- Reventlow, Fr., greve, stiftamtmand, 78, 79
- Rickmann, ingeniør, 156
- Ringberg, H., bankdirektør, 58
- Rode, O., indenrigsminister, 27, 33, 44 o. f., 57
- Romann, handelsminister, 99
- von Rosenberg, kapitän zu S., 164, 169 o. f., 176, 179, 182, 183, 184, 190, 197, 198, 203
- Rossen, R. P., bankdirektør, 43, 52, 64, 67
- von Rumohr, fhv. landråd, hofmarchal, kammerherre, 71, 72, 73
- Ræder, A., f. Baur, („Gamlemu“) oberstinde, 15, 17
- Ræder, J. T., oberst, 11
- Ræder, J. P. T., generalløjtnant, 15
- Rømer, S. A., kaptajn, 264
- Saubrey, J., departementschef, amtmand, 102, 152, 153, 199, 219, 220, 225, 251, 252, 260
- Scavenius, E., statsminister, 130
- Schack-Schackenberg, O. D., lensgreve, amtmand, 26, 35, 36, 37, 40 o. f., 48 o. f., 52 o. f., 58 o. f., 68, 76, 77
- Schau, A., f. Meldahl, fru, højesteretsassessor, 17
- Schau, V., dr. jur., højesteretsassessor, 19
- von Schiller, H., frue, 22
- von Schiller, P., godsejer, 13, 22, 70 o. f., 99
- Schmidt, (Vodder) J., pastor, folketingsmand, 65, 66
- Schou-Nielsen, kontorchef, 58, 59
- Schrader, generalkonsul, 263
- Schröder, F. C. G., departementschef, nationalbankdirektør, justitsminister, 28, 55
- Schröder, L, højskoleforstander, 21
- Schulz, understurmbandfører, 214, 215, 218, 221, 222, 231, 234 o. f., 244 o. f., 249 o. f., 254 o. f., 260, 264
- Sheppard, admiral, chef for den internationale slesvigske kommissions militære styrker, 39, 58
- Simonsen, M., gårdejer, 52
- Sindballe, K., dr. jur., professor, justitsminister, 49
- Skat-Rørdam, K., afdelingschef, direktør, 102, 106
- Sonne, Chr., forpagter, landbrugsminister, 33, 55
- Stauning, Th., statsminister, 102, 103, 127
- Stefansson, S., fhv. statsminister, ambassadør, 101
- Steincke, K. K., socialminister, 79, 80 o. f.
- Stemann, A., justitsråd, sagfører, 13
- von Stemann, C. G. W. H., stiftamtmand, kammerherre, 13 o. f.
- von Stemann, C. L. E., dr. jur., geheimekonferensråd, 13
- von Stemann, E., f. Hammerich, generalinde, 14
- von Stemann, F. M. C., f. von Wardenburg, geheimekonferensrådinde, 13
- von Stemann, H. I. A., f. Meldahl, kammerherreinde, 15 o. f.
- von Stemann, H. S., f. Stephensen, amtmandinde, 26
- von Stemann, I., cand. mag. stiftsdame, 14
- von Stemann, J. D., generalmajor, 14
- von Stemann, J., kontorchef i kultusministeriet, 15, 17, 24
- von Stemann, L., stiftsdame, 15, 17
- Stephensen, E., f. Læssøe, frue, 26
- Stephensen, K., dommer, 26, 51
- Stüben, kaptajnløjtnant, 169
- Sund, fhv. politibetjent, 258
- Sveinsson, G., sysselmand, gesandt, 100, 101

- Svenningsen, N., ambassadør, direktør, 102, 153
- von Sydow, O., landshøvding, medlem af den internationale kommission i Flensborg, 39, 41 o. f., 48, 49, 58
- Sönnichsen, diggreve, 41
- Tesdorff, A., hofjægermester, 33
- Tetens, fængselsdirektør, 179
- Thomsen, Kr. Refslund, amtmand, kammerherre, 36, 77
- Thomsen, Th., gårdejer, 43
- Thulstrup, A., landsretsagfører, borgmester, 43, 58, 59
- Tietgen, C. A., bankdirektør, 16
- Tiedje, J., forvalter, 43
- Todsen, overborgmester, 42
- Todt, organisation, 121, 122, 133
- Topsøe, V., kammerherre, amtmand, 78
- Torp-Pedersen, E., ambassadør, 209, 210
- Tretow-Loof, V., oberst, 39, 43
- Ussing, C., dr. jur., nationalbankdirektør, 58
- Valløe, K., kammerherre, amtmand, 83, 95
- Vandmand, J., husmand, 33, 166
- Vedel, A. H., viceadmiral, dr. phil., 102, 103, 194, 195, 210, 211, 212
- Vedel, H., departementschef, indenrigsminister, 28, 35, 41, 42 o. f., 51 o. f.
- Verrier, P., professor, 48
- Vibe, R., købmand, 242, 243
- Voxlev, J., politimester, 61, 62
- Waagepetersen, J., oberst, 110, 169, 175, 176, 264
- Walther, dr., ministerialdirektør, 197
- Wassard, M., ambassadør, 186, 187, 188
- West, kapitän z. S., 120, 136, 139
- West, P., vicekonsul, 170, 171, 173, 176, 181
- Wiboltt, E., direktør, 259
- Wilhelm II, kejser, 16, 63, 71, 204
- Wilson, admiral, 22
- Wienecke, murer, 60, 62
- Witte, oberst, 113, 117
- Worsaae, C., kontorchef, 138
- Wurmbach, admiral, 99, 179, 186, 187, 189, 191, 192, 194, 195, 196
- Zahle, C. Th., konseilspræsident 42, 45, 59
- Zander, flyvergeneral, 99
- Øllgaard, B., amtmand, 82

DIS-Danmark

1 0 9 8 8 0